

FÓRUM TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZEMLE

NEGYEDÉVENKÉNT MEGJELENŐ TUDOMÁNYOS FOLYÓIRAT

XV. évfolyam

Főszerkesztő
CSANDA GÁBOR

Főmunkatárs
FAZEKAS JÓZSEF

A szerkesztőbizottság elnöke
ÖLLÖS LÁSZLÓ

Szerkesztőbizottság

Biró A. Zoltán, Csanda Gábor, Fazekas József, Fedinec Csilla, Gyurgyík László,
Hunčík Péter, Lampl Zsuzsanna, Lanstyák István, Liszka József,
Mészáros András, Simon Attila, Szarka László, Tóth Károly, Végh László

Tartalom

SZARKA LÁSZLÓ

A szlovák autonómia és az etnikai revízió alternatívája 1938 őszén.

Esterházy János dilemmája a csehszlovák válság hónapjaiban 3

EDUARD NIŽŇANSKÝ

A szlovák többség és a zsidó kisebbség 2. világháború alatti

viszonyának kérdésköréhez 21

SZITA SZABOLCS

Raoul Wallenberg embermentő akciója Budapesten 51

BOTOS JÁNOS

Keresztények és cionisták az üldözött zsidó gyerekek megmentéséért 61

KATARÍNA HRADSKÁ

Fleischmann Gizi tevékenysége a szlovákiai zsidók deportációja idején 69

MARTINA FIAMOVÁ

A Mezőgazdaságivagyron-kezelő Alap és a zsidók védelmében betöltött

szerepe 1942–1944 között 79

VIRT LÁSZLÓ

Kisebbségben és Krisztus követésében. Vázlatpontok Márton Áron

püspök élettörténetéhez és eszméihez 85

Pályakép

SIMON ATTILA

Szarka László hatvanéves 113

Bibliográfia

Janics Kálmán bibliográfiája 127

Könyvek

Bányai Viktória–Fedinec Csilla–Komoróczy Szonja Ráhel (szerk.):

Zsidók Kárpátalján. Történelem és örökség

(Simon Attila) 132

Lampl Zsuzsanna: A szlovákiai magyarok szociológiája. 1. kötet.

Szlovákiai és magyar

(Fábri István) 134

Hrbáček-Noszek Magdaléna: Regionális tudat az iskolában. Regionális

értékeink és az átörökítés

(Vajda Barnabás) 138

Vörös Ferenc: Mutatvány az 1720-as országos összeírás névföldrajzából

(Török Tamás) 140

Realizované s finančnou podporou Úradu vlády Slovenskej republiky
– program Kultúra národnostných menšín 2013

FÓRUM TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZEMLE

A szerkesztőség címe: Fórum Kisebbségkutató Intézet, Park u. 4., 931 01 Somorja. E-mail: csanda@foruminst.sk
• Kiadja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja. IČO: 34 028 587. Felelős kiadó: Tóth Károly igazgató •
Nyomdai előkészítés: Kassák Központ, Érsekújvár • Nyomta: Colorwerk Kft., Győr • Megjelent a Szlovák Köz-
társaság Kormányhivatala támogatásával • Példányszám: 600 • Ára: 3 € • 2013. november • Nyilvántartási
szám: EV 904/08 • ISSN 1335-4361 • Internet: <http://www.foruminst.sk> • Kéziratokat nem őrzünk meg és
nem küldünk vissza.

FÓRUM SPOLOČENSKOVEDNÁ REVUE

Adresa redakcie: Fórum inštitút pre výskum menšín, Parková 4, 931 01 Šamorín. E-mail: csanda@foruminst.sk •
Vydavateľ: Fórum inštitút pre výskum menšín, Šamorín. IČO: 34 028 587. Zodpovedný: Károly Tóth riaditeľ •
Tlačiarenská príprava: Kassákovo centrum, Nové Zámky • Tlač: Colorwerk Kft., Győr • S finančným príspev-
kom ÚV SR • Náklad: 600 • Cena: 3 € • november 2013 • Evidenčné číslo: EV 904/08 • ISSN 1335-4361 •
Internet: <http://www.foruminst.sk>

SZARKA LÁSZLÓ

A szlovák autonómia és az etnikai revízió alternatívája 1938-ban. Esterházy János dilemmája a csehszlovák válság hónapjaiban¹

LÁSZLÓ SZARKA

The Slovak autonomy and the alternative of the ethnic revision in autumn 1938. The dilemma of János Esterházy in the months of the Czechoslovak crisis

94(437.6)"1938"

323.17(437.6)"1938"

342.24(437)"1938"

23.15(=511.141)(437.6)"1938"

Keywords: Czechoslovak crisis, Slovak autonomy, Hungarian foreign policy, Hungarian minority policy.

Az 1935. évi csehszlovákiai kormányváltást, illetve Edvard Beneš köztársasági elnökké választását követően a csehszlovák belpolitikai életben – természetesen nem függetlenül az európai nemzetközi viszonyok gyors ütemű átrendeződésétől, kiváltképp a hitleri Németország egyre fenyegetőbb és agresszívabb fellépésétől – heves politikai vitákat váltottak ki a két évtizeden át megoldatlanul marad nemzeti-nemzetiségi kérdések. Ez utóbbiak közé tartozott mindenekelőtt Szlovákia és Kárpátalja autonómiájának problémája, amelyhez az 1933. évi hitleri németországi fordulatot követően a szudéta-német-kérdés csatlakozott.

A dél-szlovákiai, dél-kárpátaljai magyar kisebbség, akárcsak a sziléziai és észak-szlovákiai lengyel kisebbség ügye kezdettől fogva a két anyaország revíziós külpolitikájának a függvényeként alakult. Ennek megfelelően ez utóbbi két kisebbség tekintetében – a köztársaság összes kisebbségére kiterjedő nemzetiségi jogi keretek változásain túl – érdemi elmozdulások nem voltak megfigyelhetők, hacsak az időről időre kiéleződő bilaterális problémákat nem tekintjük annak.

Az 1930-as évek második felében kibontakozott és egyre jobban elmélyült csehszlovák válságnak több egymást erősítő összetevője volt. Elsődlegesnek a versailles-i Európa nagyhatalmi erőviszonyaiban végbement, később végzetesnek bizonyult átrendeződést kell említenünk, amely éppen a német nemzeti szocializmus hatalomra jutá-

1 A tanulmány a Visegrádi Alap által támogatott *The Life and Political Role of János Esterházy in Archival and Press Sources* című projekt, valamint a VEGA „Československá republika a maďarská menšina na Slovensku (1930–1938)” 2/0023/12. számú kutatási program keretében készült.

sával kezdődött, s amellyel szemben sem a nyugati nagyhatalmak, sem a Szovjetunió a világháború kitöréséig nem volt képes megfelelő ellenalternatíva kidolgozására.

Hitler hatalomra kerülése, alig rejtett és katonailag egy-másfél évvel előre tervezett agresszív szándékai már a figyelmes kortársak számára is láthatóvá tették a változások irányát és veszélyességét. A *Mein Kampf*-ról recenziót készítő T. G. Masaryk, csehszlovák köztársasági elnök az egész kontinens, azon belül a „köztes-európai” országok – Ausztria, Csehszlovákia, Lengyelország, a baltikumi, balkáni államok – kollektív biztonságát fenyegető kockázati tényezőként értékelte a náci rendszer térnyerését és külpolitikai terveinek megvalósítását.²

Tanulmányunkban az 1938. évi – az Anschluss nyomán kiéleződött és az Első Köztársaság megszűnéséhez vezető – csehszlovák válság időszakát vizsgáljuk. A Hlinka-féle Szlovák Néppárt (HSZNP) által húsz éven át szorgalmazott és az ellenzéki magyar pártok által elvben mindvégig támogatott szlovákiai nemzeti és tartományi autonómia alapvetően meghatározta a köztársaság belső stabilitását és a szlovákiai nemzetiségi viszonyok alakulását. Az autonómia kérdése körül kialakult konfliktusok és alternatív elképzelések fontos részét alkották a Csehszlovákiával szemben kialakított magyarországi külpolitikai elképzeléseknek. A magyar külpolitika és a vele szorosan együttműködő szlovákiai magyar pártpolitika megpróbálta befolyásolni a szlovák autonómiatörekvéseket. Mindazonáltal az 1920-as évek elejétől kezdve jól láthatóan folyamatosan nőtt a távolság a szlovák néppárti politika centruma és a magyarországi és a csehszlovákiai kisebbségi magyar politikai tényezők között. Ez pedig jórészt azzal függött össze, hogy a szlovák autonómia magyar alternatívája részben az 1918-as szlovák különválás kudarcának beismerését jelentette volna. Másrészt egyre inkább nyilvánvalóvá vált, hogy a magyar külpolitikai elképzelésekben – a korabeli európai realitásoknak megfelelően – egyre jobban előtérbe került az etnikai revízió, ami viszont a Csehszlovákián belül először territorializálódott szlovák állam területi integritásának kétségbevonását, veszélyeztetését vonta maga után.

A szlovákiai autonómiával kapcsolatos anyaországi és a kisebbségi magyar álláspontok alakulását, kölcsönhatását, egymáshoz való viszonyát elemezve érdemes külön megvizsgálni, hogy a szlovák autonómia kérdésben erős budapesti kormányzati felhatalmazással rendelkező Esterházy János milyen elképzeléseket dolgozott ki, s milyen dilemmákkal szembesült.

Angyal Béla, Simon Attila, Andrej Tóth eddigi munkái meggyőzően tárták fel, hogy az Országos Keresztényszocialista Párt és a Magyar Nemzeti Párt egyesülésével 1935-

2 A *Mein Kampf*-ról T. G. Masaryk 1931-ben készített részletes elemzést, amelyet az általa használt V. S. álnéven 1933. április 30-án jelentett meg a csehszlovák kormány félhivatalos lapjának számító német nyelvű Prager Presse hasábjain. Masaryk ebben az írásban egyszerre nyújtott pontos képet Hitler személyiségének történeti előzményeiről és pszichológiai meghatározottságairól, és figyelmeztetett a nemzetiszocialista ideológia rasszista alapozására, hatalomra, az egész európai kontinensre, s azon belül különösen a szomszéd államokat és nemzeteket fenyegető agresszivitására. Masaryk szövegének cseh változatát ld. pl. a *Moderní dejiny* c. cseh–lengyel, magyar–szlovák nyelvű visegrádi történelem-módszertani portálján: <http://www.moderni-dejiny.cz/clanek/neznama-masarykova-recenze-hitlerovy-knihy-mein-kampf/>

ben létrehozott Egyesült Magyar Párt (EMP) vezetésének igen szűkös politikai mozgásteret volt az 1935–1938 közötti időszakban. Részben azért, mert a párt stratégiai vonalvezetését, jelentősebb politikai döntéseit rendre előzetesen a magyar miniszterelnökségen vagy a magyar külügyminisztérium illetékes osztályain lezajlott konzultációk vagy éppen a prágai követségen, pozsonyi konzulátuson keresztül érkező utasítások határozták meg. Másrészt pedig azért, mert a magyar párt(ok) parlamenti mandátumainak a száma ritkán tette lehetővé a prágai erőviszonyok érdemi befolyásolását. Azzal együtt, hogy a végső döntések majdnem minden esetben Budapesten születtek, a lényegi kérdések esetében legtöbbször az EMP vezetőit is bevonták a döntés-előkészítésbe, amivel nemritkán képesek voltak bizonyos mértékben saját álláspontjukat is érvényesíteni.³

Paradox módon a magyar revíziós külpolitika szempontjából elvben kulcsfontosságú szlovákkérdésben – Szlovákiai autonómiájának, a magyar–szlovák viszony alakulásának a kérdésében – volt talán a legnagyobb a kisebbségi magyar politikai vezetők cselekvési szabadsága, kezdeményezési lehetősége. Részben azért, mert a budapesti kormány Vojtech Tuka nyíltan magyarofil autonomizmusában, majd egyre inkább az emigráns szlovák csoportok, például Dvorcsák Győző és Jehlicska Ferenc integrális revízióra irányuló tevékenységében látta a szlovákkérdés revíziós alternatívájának bázisát. Másrészt a korabeli követségi jelentések is arról tanúskodnak, hogy a magyar külpolitika irányítóit mindvégig nagyfokú tanácstalanság jellemezte a dinamikus csehszlovák pártpolitikai mozgások, s azon belül a kormánypárti és ellenzéki szlovák pártok megítélését illetően. Mint ahogy azt a hipotézist is megfogalmazhatjuk, hogy a magyar revíziós doktrína tudatosan egymást kiegészítő alternatívákban gondolkodó bethleni, majd gömbösi vonalvezetése és a különösen Kánya Kálmán külügyministersége idején felerősödött pragmatikus jellege miatt, a szlovákkérdésben Budapest inkább a cseh–szlovák viszony önmozgásának, illetve a csehszlovák–német ellentétek kiéleződésének magyar szempontból kedvező végkifejletével számolt, s a lengyel diplomáciától eltérően nem tartotta meghatározónak a közvetlen, kormányzati szintre emelt magyar–szlovák kapcsolatokat. Ráadásul azt is be kellett látnia, hogy a kisantantfenyegetés szorításában kerülnie kellett a Csehszlovákiával szembeni fegyveres konfliktus lehetőségét.

3 Angyal Béla: *Érdekvédelem és önszerveződés. Fejezetek a csehszlovákiai magyar pártpolitika történetéből 1918–1938*. Somorja–Dunaszerdahely, Fórum Intézet–Lilium Aurum Könyvkiadó, 2002; Simon Attila: *Egy rövid esztendő krónikája. A szlovákiai magyarok 1938-ban*. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2010; Uő: Az 1938-as nemzetiségi státútum és a magyar kisebbség. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 12. évf. (2010) 3. sz. 29–51. p.; Tóth, Andrej: Zemská křesťansko-socialistická strana v Československu pod vedením hraběte Jánose Esterházyho v letech 1933–1935. *Moderní dějiny*, 19. évf. (2011) 1. sz. 67–103. p.; Uő: Nástup hraběte Jánosa Esterházyho do čela Zemské křesťansko-socialistické strany v Československu na sklonku roku 1932. *Moderní dějiny*, 18. évf. (2010) 1. sz. 77–101. p.; Uő: Maďarské menšinové politické strany v Československu a volba Masarykova nástupce do úřadu prezidenta republiky v prosinci 1935. I-II. díl. *Moderní dějiny*, 20. évf. (2012) 1. sz. 157–202. p., 2. sz. 83–137. p.

Ennek az elemzési szempontnak a jogosultságát az eddig megjelent és egyre alaposabb cseh, szlovák munkák is alátámasztják, bár a korábbi évtizedek nemzeti és ideológiai kizárólagosságai gyakran eltakarták a szlovák és cseh elemzők elől a kisebbségi és az anyaországi nézőpontok, állásfoglalások közti különbségeket.⁴

A szlovák autonómiatörekvések magyar összefüggései – a magyar revíziós külpolitika és az Egyesült Magyar Párt egymástól nem független, de részben különböző célokat, módszereket követő magatartásán, illetve a szlovák alternatívákhoz való viszonyuláson keresztül foghatóak meg a legjobban. Az 1938-as csehszlovák válságév három választási lehetőség formájában – a cseh–szlovák belső megegyezés, a másik két szomszédhoz, Lengyelországhoz vagy Magyarországhoz való csatlakozás, illetve a német *Neuordnung* keretei közt megnyíló állami önállóság lehetőségeként – jelent meg a szlovákkérdés.

Az osztrák Anschluss nyomán a hitleri Németország halálos szorításába került Csehszlovák Köztársaság márciusi–áprilisi első reakciói azt mutatták, hogy a szlovák autonómiapolitika szakított a korábbi visszafogott stílusával. A Köztársaság, illetve a pittsburghi egyezmény „jubileumi évét” a követelések radikalizálására, mozgalmi és

4 A régebbi munkák közül Ladislav Deák könyveit kell megemlítenünk: Deák, Ladislav: *Slovensko v politike Maďarska v rokoch 1938–1939*. Bratislava, Veda, 1990, 189 p.; Uő: *Hra o Slovensko. Slovensko v politike Maďarska a Poľska v rokoch 1933–1939*. Bratislava, Veda, 1991, 241 p. A legújabb munkák közül pedig forrásszinten is sok új anyagot tárt fel például Árpáš, Róbert: *Autonómia: víťazstvo alebo prehra? Vyvrcholenie politického zápasu HSLS o autonómiu Slovenska*. Bratislava, Veda, 2011, 197 p.; Bystrický, Valerián: *Od autonómie k vzniku Slovenského štátu*. Bratislava, Prodama, 2008, 301 p.; Vašš, Martin: *Slovenská otázka v 1. ČSR (1918–1938)*. Martin, Matica slovenská, 2011. A cseh történetírás legújabb összefoglaló kisebbség-, illetve diplomáciatörténeti munkái közül ld. például: Petráš, René: *Menšiny v meziválečném Československu. Právní postavení národnostních menšin v první Československé republice a jejich mezinárodněprávní ochrana*. Praha, Karolinum, 2009, 437 p.; Tóth, Andrej–Novotný, Lukáš–Stehlík, Michal: *Národnostní menšiny v Československu 1918–1938. Od státu národního ke státu národnostnímu?* Praha, Universita Karlova, Filosofická fakulta–Vydavatelství TOGGA, 2012, 739 p.; Kuklík, Jan–Němeček, Jan: *Od národního státu ke státu národnostního. Národnostní statut a snahy o řešení menšinové otázky v Československu v roce 1938*. Praha, Karolinum, 2013, 450 p. A nemzetközi historiográfia máig jól használható alapmunkája a vizsgált korszak szlovák kérdéséről Hoensch, Jörg K.: *Die Slowakei und Hitlers Ostpolitik: Hlinkas Slowakische Volkspartei zwischen Autonomie und Separation 1938/1939*. Graz–Köln, Böhlau, 1965, 379 p. Hoensch könyve megjelent szlovák fordításban is: Hoensch, Jörg K.: *Slovensko a Hitlerova východná politika. Hlinkova slovenská ľudová strana medzi autonomiou a separatizmom. 1938–1939*. Bratislava, VEDA, 2002. A kérdéskör legújabb feldolgozásai közül példaként említsük meg Haslinger, Peter: *Nation und Territorium im tschechischen politischen Diskurs 1880–1938*. München, Oldenbourg, 2010. Brandes, Detlef: *Die Sudetendeutschen im Kriesenjahr 1938*. München, Oldenbourg, 2009, 399 p. (Brandes könyve megjelent csehül, tovább erre hivatkozom: *Sudetští Němci v krizovém roce 1938*. Praha, Argo, 2012, 428 p.); Bakke, Elisabeth: *Doomed to failure? The Czechoslovak nation project and the Slovak autonomist reaction 1918–38*. Oslo, Unipub forlag Akademia, 1999, 533 p. Bakke monográfiájának kézirata elérhető a szerző honlapján: http://folk.uio.no/stveb1/Doomed_to_failure_links.html

politikai háttérének a kibővítésére kívánta felhasználni. Ez utóbbi részeként, félretéve a korábbi óvatoskodást, az érintettek újragondolták a német–magyar–szlovák „kisebbségi” együttműködési koncepcióját, s felfedezték a benne rejlő lehetőségeket.

1938. március 29-én a prágai parlamentben Jozef Tiso nyilatkozatot olvasott fel, amelyben Szlovákia autonómiájának mielőbbi megvalósítására szólította fel a kormányt. A nyilatkozat, akárcsak a HSNP összes 1938. évi autonómiával kapcsolatos hivatalos állásfoglalása, deklarációja a csehszlovák állam keretei közt, a köztársaság belső stabilitásának megerősítése érdekében szorgalmazta az autonómia megvalósítását. Tiso, aki felszólalását előzetesen Esterházyval és a többi kisebbség politikusaival is egyeztetette, külön fejezetet szentelt a szlovákiai nemzetiségi csoportoknak. Esterházy azonban igyekezett mértékén kezelni Tiso fogadókészségét. Jól látta, hogy Hlinkáék számára csak átmenetileg volt szükség „nemzetiségi együttműködés” felmutatására, hogy így is növeljék Hodža és Beneš szemében a szlovákkérdés súlyát.⁵

A HSNP deklarációját magyar részről Szűllő Géza, az EMP tiszteletbeli elnöke, Leon Wolf, a Hlinkáék által kezdeményezett Autonómia Blokk listáján megválasztott lengyel képviselő és Ernst Kundt, a Szudétanémet Párt (SZDP) képviselője és szóvivője is megtámogatta a képviselőházi vitában. Egyedül Viliam Široký szlovák kommunista képviselő kelt ki a „köztársaság ellenségeinek” látványos összefogása ellen. Ennek a kisebbségi és autonómiaszövetségnek ez a parlamenti flottatüntetése mindenestre felhívta a figyelmet a Hodža-kormány által célul kitűzött nemzetiségi megbékélés várható nehézségeire.⁶ Kivált, hogy 1938. március–április folyamán felerősödtek a Csehszlovákiával szemben ugyancsak területi követeléseket támasztó Magyarország és Lengyelország reakciói is. Mindez óhatatlanul befolyásolta a Hodža-kormány elképzeléseit a csehszlovák nemzetiségi státútum első változatának a megformálásában.

Az 1938. májusi–júliusi periódusban, az egyre feszültebbé vált csehszlovák–német államközi és a csehszlovák–szudétanémet viszony mellett Beneš elnök és a csehszlovák kormány részben az aktív ellenállás alternatívája és a nyugati szövetségesei által tanácsolt megegyezés taktikai lépései közt lavírozott. Hodža a nemzetiségi státútum-tervezet átdolgozásával, a szudétanémet, majd a magyar párttal egyeztetve próbálta áthidalni a nyugati szövetségeselek appeasment politikája és bizalomvesztése nyomán támadt politikai úrt.

5 Esterházy a következőképpen rögzítette Tisóval kapcsolatos benyomásait: „...most pillanatnyilag teljes becsületességgel állja a harcot és nem riad vissza a kormány részéről jövő fenyegetésektől sem. Hogy ez az állapot nála meddig fog tartani, és mikor fog akarni esetleg más politikai vizekre evezni, természetesen nem tudom és ezért garanciát nem vállalhatok. Ezért nézetem szerint egyedüli dolog, amit csinálhatunk, hogy biztosítsuk magunkat, hogy nem fognak kiugrani, az, hogy lehetőleg minél erősebben kompromittáljuk őket Prága szemében.” Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) K-64, 79. csomó, 1938. 65. tétel

6 A prágai parlament képviselőházi naplójának szövegéből jól kivehető a négy nemzetiség különérdekeinek az előtérbe kerülése, illetve a Tiso által felolvasott deklarációban a nemzetiségekkel való együttműködés frázis szintű megfogalmazása. Poslanecká sněmovna, těsnopisecké záznamy, 29. března 1938. *Společná česko-slovenská parlamentní digitální knihovna*. <http://www.psp.cz/eknih/1935ns/ps/stenprot/143schuz/s143003.htm>

Hodža és Beneš rövid ideig tartó szoros együttműködésének korszaka volt ez, amikor a szlovák autonómatörékvések kezelése a németkérdés mögött részben háttérbe szorult, részben pedig a kisebbségektől eltérő, külön pályán futott, de augusztustól kezdődően egyre inkább felerősödött a válság nemzetközi, nagyhatalmi dimenziója. Ennek következtében a Hodža által preventív jellegűnek tartott nemzetiségpolitikai reform jellege radikálisan megváltozott és a köztársaság önvédelmét szolgáló, a kormányzati kezdeményezést is megkérdőjelező magatartássá alakult. A csehszlovák válság 1938. augusztus–szeptemberi, forró periódusában egyértelművé vált, hogy többé már nem létezett belső megoldás.

A szeptember 18-i brit–francia ultimátum elfogadásával maga Beneš és a csehszlovák kormány legalább a szlovák autonomistákkal megpróbált még egyezsége jutni. A nemzetiségi ügyek, hasonlóképpen az 1918. évi magyarországi drámához, többé már nem számítottak belpolitikai kérdésnek. Beneš ezért nem vállalkozott arra, amire annak idején Jásziék, hogy legalább a nemzetközi közvélemény és a jövő számára dokumentálja megegyezési szándékát, és mielőtt rákényszerítették volna a müncheni szerződést, törvényerőre emelje az első köztársaságot átalakító, svájci típusú nemzeti-önkormányzati rendszert bevezető statútum negyedik variánsát. Megtette ezt pár hónappal korábban, amikor a megújuló csehszlovák nemzetiségi politikáról összeállított memorandumban tájékoztatta az angol és a francia kormányt. Mint gyorsan kiderült, minimális hatásokkal.

Tény, hogy a nemzetiségi statútum – egyébiránt messzemenő engedményeket tartalmazó – negyedik változata, illetve a cseh–szlovák viszony külön szabályozásának Milan Hodža, Edvard Beneš és Ivan Dérer igazságügy-miniszter által kidolgozott három megállapodásváltozata alapján nem sikerült, nem is sikerülhetett a legsúlyosabb válságszakaszban a nemzetiségi problémákat megoldani. Ugyanakkor azt is látni kell, és itt viszonylag nagyok a cseh, szlovák és magyar történetírás közötti különbségek, hogy a München és kisebb részben a bécsi döntés utáni helyzet nyitotta meg a lehetőséget a cseh–szlovák viszony és a ruszinkérdés szabályozására, Szlovákia és Kárpátalja autonómiastátuszának kialakítására.⁷ A lengyel- és magyarkérdés a müncheni szerződés értelmében rövid úton, az etnikai elvű revízió müncheni elvei alapján jórészt megoldódtak, és a második Cseh-Szlovák Köztársaság számára már alapvetően a cseh–szlovák–ruszin viszony autonómia-rendszerének a beüzemelése, valamint az új határok mentén kialakult konfliktusok kezelése jelentette a legnagyobb etnopolitikai kihívást.

Ennek a rendkívül összetett féléves periódusnak a végére a csehszlovákiai magyar kisebbség előtt szintén leegyszerűsödtek a politikai alternatívák, a választási és döntéshelyzetek. Amennyiben a nagyhatalmak nemcsak a cseh–német viszonyt rendezik a határok módosításával, akkor a csehszlovákiai magyarság többsége számára szintén hamarosan eljön a „hazatérés” pillanata. Ha a nagyhatalmak csak a németkérdést rendezték volna, akkor másik megoldásként maradt volna Szlovákia autonómiája, s azon belül a magyar kulturális vagy regionális autonómia lehetősége. A müncheni szerződés

7 Bystrický, Valerián: Milan Hodža a česko-slovenské vzťahy koncom 30. rokov. In *Uő: Od autonómie*, i. m. 156–157. p.

kiegészítő jegyzőkönyvében rögzített magyar és lengyel rendezés lehetősége, illetve Szlovákiának október 6-án kikiáltott autonómiája azonban rövid egy héten belül kézzelfogható valósággá tette a magyar etnikai revízió és a szlovák autonómia súlyos ellentmondásait, amivel természetesen az EMP vezetésének és Esterházy Jánosnak is szembesülnie kellett.

A kisebbségi magyar pártpolitika szerepe

Miként próbálta az Esterházy és Jaross Andor vezette Egyesült Magyar Párt elnöksége, parlamenti frakciója programszerűen feldolgozni azokat az 1938. évi eseményeket, amelyekre húsz éven keresztül várt? Mennyire tudott megfelelni a szlovákkérdés kezelésében a Budapestről kiosztott mandátumának? Jóllehet a felvidéki kisebbségi magyar reprezentáció mindvégig a magyar revíziós külpolitika utasításait követte, időről időre – saját kisebbségi közvetítő és túszzerepének adottságaira hivatkozva – megpróbált olyan alternatívákat is felkínálni a magyar diplomáciának, amelyek a revíziós doktrínát közelíteni kívánták a valóságos helyzetekhez, lehetőségekhez. És persze azt is látni kell, hogy éppen a szlovák autonómiatörekvések cseh-szlovák keretek közt végbement kodifikációja nyomán 1938 őszén le kellett számolnia minden nagy revízióhoz kapcsolódó illúzióval. Ez különösen Esterházy számára volt nehéz, aki alapvetően abban bízott, hogy a magyar–lengyel együttműködéssel sikerül a szlovák autonómiát a Magyar Királyság keretei közt megvalósítani.

A varsói megbeszéléseiről fennmaradt lengyel diplomáciai források alapján a szlovák autonómia ügyében elszenvedett magyar kudarc okát részben a komáromi magyar–cseh-szlovák tárgyalásokon tanúsított agresszív magyar magatartásban, részben pedig a bécsi határvonal megállapításának módjában jelölte meg.⁸ Valójában azonban ő is pontosan látta, hogy a magyar kormány mind a szlovák autonómia, mind pedig a kisebbségi jogkiterjesztés ügyében szinte kizárólag a Németország által lehetővé tett megoldásokat tartotta járhatónak, és ezért Budapesten többé-kevésbé tétlenül szemléltek a szlovákkérdésnek az önállósulás irányába mutató cseh-szlovák orientálódását. Esterházynek ugyanakkor azzal is szembesülnie kellett, hogy a magyar–szlovák kapcsolatokban húsz év alatt nem történt érdemi közeledés, s nem került sor a szlovák autonómia Magyarországon belüli alternatíváinak a kidolgozására. Ennek persze mind-

8 Esterházy Jan Szembek lengyel külügyminisztériumi államtitkárral folytatott 1938. június 17-i varsói megbeszélésén kifejtette, hogy „nincsenek illúziói abban a tekintetben, hogy Szlovákiában magyarbarát közhangulat uralkodna. Túl sok a régi emlék és nagyon nagyok voltak a csehszlovák állam létrejöttéhez fűződő elvárások is. Egyedül Prága felelőtlen, centralista politikája – fogalmaz a lengyel feljegyzés – okozta azt, hogy Szlovákiában csehellenes hangulat alakult ki, ami az utóbbi időben bizonyos lehetőségeket teremtett arra, hogy megteremtsek a magyarbarát hangulat alapjait. Ez azonban még nem tekinthető változatlan és megállapodott hangulatként, és ezért a magyar tényezőknek át kell törniük annak a bizalmatlanságnak a falát, amely Szlovákiában Magyarországgal szemben létezik”. Segeš, Dušan–Hertel, Maroš–Bystrický, Valerián (eds.): *Slovensko a slovenská otázka v poľských a maďarských dokumentoch v rokoch 1938–1939*. Bratislava, Spoločnosť Pro Historia, 2012, 233–236. p.

két oldalon a konkrét bel- és pártpolitikai okokon túl történeti és lélektani feltételei is hiányoztak, így az 1938-ban kialakult helyzetet magyar és szlovák részről úgy élték meg, mintha az 1918. évi különválás során kialakult helyzetet kellett volna kezelni. A magyar közvélemény a minél teljesebb, spontán történeti revízió csodájában reménykedett, szlovák részről viszont minden más alternatíva vonzóbbnak bizonyult, mint a „Szent István-i” magyar államkeretek közé való „visszatérés”.⁹ Pedig a húsz év alatt a szlovákság a csehszlovák államkeretek közt megtapasztalta saját nemzeti politikai, kulturális, társadalmi erejét, tudatosította a csehekkel közös állam előnyeit és hátrányait. A szlovák politikai közéletben és közvéleményben igen széles konszenzus alakult ki abban a tekintetben, hogy az 1918 előtti állapotokhoz képest Csehszlovákia rendkívül nagy előrelépést jelentett.

Ezzel szemben a magyarországi társadalom nagyobb részére Trianonban megállt az idő. Hiába próbált a kisebbségi magyar értelmiség közvetíteni a szomszédok és Magyarország között, a régi és új világok között alig nyílt átjárás. Ezért is fontos, hogy a budapesti kormány felismerte saját korlátait, és az EMP ügyvezető elnökeként Esterházy János esetében is érvényesnek tekintette azt a még Bethlen István kormányzati periódusának végén kialakult munkamegosztást, amely szerint a közvetlen, személyes szlovák tárgyalások a felvidéki kisebbségi magyar pártok vezetőire tartoztak.¹⁰

Ennek kapcsán érdemes azon is elgondolkodni, milyen külső és belső tényezőkkel, akadályokkal és aggodalmakkal függött össze a korabeli magyar diplomácia revíziós stratégiájának az a gyengesége, amely 1930 és 1938 között nem volt képes egyértelművé és a lengyelekhez hasonlóan értelmezhetővé, olvashatóvá tenni a magyar álláspontot a szlovákkérdéssel kapcsolatos budapesti célok és szándékok tekintetében. Jellemző az 1938. tavaszi helyzetre, hogy a lengyel diplomácia, Beck lengyel külügyminiszterrel az élen kénytelen volt folyamatosan Budapestet arra ösztönözni, hogy próbálja felvenni a közvetlen kapcsolatokat az ellenzéki, autonomista szlovák politikai elitel, s tegye világossá a szlovákok és a nemzetközi diplomácia számára, mi mindenben különbözhetett volna Szlovákia autonóm státusa a cseh–szlovák, illetve a magyar–szlovák viszony keretei közt.¹¹

E tekintetben különösen 1938 tavaszától kezdve, Kazimierz Papée prágai lengyel követen és Hory András varsói magyar követen keresztül éppen Varsó kezdeményezése volt az, amire a Kánya Kálmán vezette magyar külügyminisztériumnak reagálnia és válaszolnia kellett. A szlovákkérdés szlovák szempontból megnyugtató kezelésében érdekelt Varsó a diplomáciai csatornákon keresztül próbálta színvállásra készíteni Budapestet, miként is képzeli a magyar kormányzat a csehszlovák válság két kulcskérdésének, Szlovákia és Kárpátalja autonómiájának a rendezését.

9 Erre ld. pl. Arpáš, Róbert: *Autonómia*, i. m. 87–89. p.

10 Erről részletesebben ld. Szarka László: Kisebbségvédelem, autonómia és revízió. Esterházy János szerepe a csehszlovákiai magyar politika alakításában 1932–1938. *Történelmi Szemle*, 55. évf. (2013) 3. sz. 431–432. p.

11 Segeš, Dušan–Hertel, Maroš–Bystrický, Valerián (eds.): *Slovensko a slovenská otáзка*, i. m. 152–158. p.

Az annak idején a budavári Dísz téren működő Magyar Külügyminisztérium 1938. május 3-ai levéltervezetében, a lengyel kérdésekre válaszolva három pontban foglalta össze Magyarország szlovák tárgyalási pozícióit. A korábbi hasonló tájékoztatást megerősítve jelezték, hogy a magyar–szlovák kapcsolatokért magyar részről az EMP vezetői a felelősek. A tárgyalások a Dísz tér szerint jó irányban haladtak, de 1938 májusában még nem lehet érdemi elmozdulásról beszámolni. S végül a magyar külügyi tájékoztató jelezte, hogy „az ilyen természetű megbeszélések kényes voltára” való tekintettel a magyar kormány semmilyen közvetlen szlovák tárgyalást 1938 májusáig nem folytatott, de rövid időn belül erre is sort kívánnak keríteni.¹²

Esterházy János – egyebek közt éppen lengyel kapcsolatai és a német élettér-elképzelésekkel szemben a közép-európai összefogást előtérbe helyező állásfoglalásai miatt – különösen alkalmasnak látszott ennek a sajátos magyar–szlovák párbeszédnek a felgyorsítására.¹³ Ő fogta össze magyar részről azokat az egyeztetéseket, amelyek az EMP és a HSZNP vezetői között a prágai parlamentben, a szlovákiai „őslakos népek”, a csehszlovákiai kisebbségek és az autonómiatámogató pártok között folytak, s neki volt az a feladata, próbálja meg a szlovák vezetőket autonómiapolitikájuk magyar orientációjának előnyeiről meggyőzni. Erről a prágai, varsói követi jelentésekben és utasításokban többször is szó esik.

Mielőtt azonban Esterházy közvetítő misszióját közelebbről is megvizsgálánk, foglaljuk össze röviden, miként alakult az 1938. március–szeptemberi időszakban a cseh-szlovák viszony, és milyen változások zajlottak le a prágai kormány kisebbségpolitikájában.

A csehszlovák válság kisebbségi és szlovák dimenziója

Milan Hodža, a két világháború közötti köztársaság 1935. november 5-étől 1938. szeptember 22-éig – az úgynevezett széles koalícióra, a parlamenti pártok mandátumának kétharmadára támaszkodva – három különböző összetételű kormány miniszterelnökeként kezdettől fogva megpróbált átfogó, de konkrét kereteket, jól felépített, de hatékony időrendet megállapítani a nemzetiségi viszonyok újraszabályozására. Összhangban a

12 Minthogy a HSZNP Prágán kívül elsősorban a lengyel kormánnyal tartott fenn rendszeres kapcsolatot, s Varsó igyekezett egyszerre támogatásáról biztosítani a szlovák autonomistákat, másrészt viszont távol kívánta magát tartani a lengyel értelmezés szerint magyar érdekeltsgű szlovák ügyektől, a lengyel diplomácia folyamatosan informálódott a magyar–szlovák viszony alakulásáról.

13 Esterházy lengyel kapcsolatainak megítélésében igen nagyok az eltérések a magyar és a szlovák, illetve a cseh történeti értékelésben. Molnár Imre szerint Esterházy azt követően vállalkozott magánemberként a lengyel közvetítő szerepre, miután „a közép-európai politika egén már felmerült egy, a Hitler bábállamaként létrejövő önálló Szlovákia fenyegető rémképe”. Ezzel szemben szlovák részről általában éppen Esterházy aktív lengyel közvetítői szerepvállalását tekintik a Csehszlovákia-ellenes magatartás első bizonyítékának. Vö. Molnár Imre: *Esterházy János élete és mártírhalála*. Budapest, Méry Ratio, 2012, 91–97. p.; Deák, Ladislav: *Hra o Slovensko*, i. m. 100–101. p.; Arpáš, Róbert: *Autonómia*, i. m. 102–103. p.

közép-európai kisállamok összefogását célzó regionális tervével, 1936-tól kezdve megpróbált lelket lehelni abba a decentralizációs elképzelésbe, amely a multietnikus csehszlovák nemzetállam nemzetei és kisebbségei mellett az etnikai régiók számára is jelentős jogkiterjesztést eredményezhetett volna.

Ebbéli szándékát az 1936. november 10-i kormányprogramban is megfogalmazta, s azt a kormánypártok is támogatták. Ezt követően hosszabb kivárás után Edvard Beneš köztársasági elnök is felismerte Hodža elképzelésében a válságkezeléshez nélkülözhetetlen preventív szempontokat, és nem minden fenntartás nélkül, de támogatni kezdte Hodža nemzetiségpolitikai reformelképzeléseit. Az 1937. február 18-i kormányülésen az úgynevezett neoaktivista német pártok támogatásával meghirdette a nemzetiségi kiegyezés programját. Ennek keretében főként a hárommillió szudétanémet kisebbség által lakott határvidék gazdasági megsegítését, az ottani szociális és egészségügyi helyzet megjavítását és a közigazgatás nemzetiségi arányszámokhoz igazított átszervezését helyezte kilátásba. Ezek az intézkedések egyszersmind az egész köztársaságra kiterjedő, átfogó nemzetiségi reformcsomag keretében a köztársaság nemzetiségpolitikai jogrendjét az úgynevezett nemzetiségi statútumban kívánták rögzíteni.¹⁴

A rendkívül kiélezett bel- és külpolitikai helyzetben készülő statútum – a május 21-i mozgósítás visszavonásáig például a Szudétanémet Párt eleve elutasította a tervezet véleményezését – 1938 márciusa és júliusa között négy változatban készült el, s fontos részévé vált annak a brit nyomásra és Runciman lord felügyeletével lezajlott csehszlovák–szudétanémet belpolitikai egyeztetéssorozatnak, amelyről ma már tudjuk, a Hitler által irányított szudétanémet vezetők elutasító magatartása miatt elméleti esélyt sem jelentett valamilyen belső megoldás elérésére.¹⁵

Konrad Henlein, az SZDP vezetője április 23–24-én Karlovy Varyban (Karlsbadban) a párt éves közgyűlésén a csehszlovák szövetségi rendszer felmondását, valamint a német nemzetcsoporthoz és a német „világnézethez” való kötődés jogát is a pártprogramba emelte. A német elutasítás tehát elve borítékolható volt, különösen azt követően, hogy 1938. június 7-én az SZDP önálló államjogi tervezetet nyújtott be A belpolitikai viszonyok újrendezésének vázlata címmel. Ebben a népcsoport elvének abszolutizálásával 19 olyan német önkormányzati terület kijelölését követelték, ahol az állami közigazgatás minden területén a helyi többség elve érvényesült volna. Hodža június közepén arról tájékoztatta az SZDP-t hogy a Vázlatot és a statútumtervezetet együtt kívánják a további tárgyalások vezérfonalaként kezelni.

14 A nemzetiségi statútumról ld. Kuklík, Jan–Němeček, Jan: *Od národního státu*, i. m. 36–52. p.; Simon Attila: *Az 1938-as nemzetiségi statútum*, i. m. 31–40. p.; Bystrický, Valerián: *Národnostný štátut a štátoprávne programy na Slovensku roku 1938*. In *Uő: Od autonómie*, i. m. 84–98. p. A „nemzetiségi megbékélés” programját elfogadó kormányülés jegyzőkönyve: Národní archiv České republiky, Předsednictvo ministerské rady, Protokol o 38. schůzi 16. vlády ČSR, 18. února 1937.

15 Brandes, Detlef: *Sudetští Němci*, i. m. 97–114. p.

Az egyeztetések Hitler és Henlein szeptember 2-i berlini tanácskozása, illetve az egymás után kirobbantott helyi konfliktusok nyomán teljesen zsákutcába jutottak, és a szudétanémet-kérdés megszűnt belpolitikai kérdés lenni. A megoldás 1938 szeptemberében már a nyugati szövetségesek és a harmadik birodalom között körvonalazódó, Németországot etnikai revízióra feljogosító megállapodást jelentette.¹⁶

A cseh–szlovák viszony kezelésében Hodža nemzetiségi státútumtervezete és nemzetiségpolitikai filozófiája nem bizonyult elégségesnek, annál is inkább, mert Tisóék kezdettől fogva ragaszkodtak ahhoz, hogy a szlovák autonómia ügyét ne tekintsék kisebbségi kérdésnek, s a cseh–szlovák viszony államjogi rendezése a német, magyar, lengyel kérdéstől elkülönítve történjen. 1938. július 1-jén Beneš köztársasági elnök kezdeményezésére ezért elkezdődött a tartományi önkormányzatiság kiterjesztését és újrászabályozását célzó alkotmányjogi tervező munka, amelyben Hodža miniszterelnök és a köztársasági elnök mellett az elkötelezetten csehszlovák Ivan Dérer igazságügy-miniszter játszott fontos szerepet. A Csehszlovákia, Morvaország, Szlovákia és Kárpátalja önkormányzatiságának törvényhozói, végrehajtói jogkörökkel való megerősítését Beneš külön törvényben kívánta szabályozni, s úgy gondolta, ezzel a szeparatiztikus jellegű szlovák autonómiatörekvésekkel szemben megfelelő ellenalternatívát tud felkínálni Tisóéknak. Csakhogy a Hlinka halála után tovább radikalizálódó szlovák néppártiak számára a törvényhozói, kormányzati és költségvetési autonómia szentháromsága sérthetetlen dogmának számított, s ezért a Prágában kidolgozott első két önkormányzati törvényváltozatot eleve elutasították. A szövetséges nagyhatalmak előtt a német-kérdésben már kapituláló Beneš számára különösen fontossá vált a szlovák megegyezés ügye, hiszen ez esetben a cseh–szlovák etnikai határok közt számára is folytathatónak tűnt az államélet. A HSZNP számára tárgyalási alapnak elfogadható harmadik változat alapján azonban szeptember utolsó hetében nem kezdődtek el a Beneš által remélt tárgyalások, így München után már nem a prágai szándékok, hanem a néppárt elképzelései szerint haladt tovább a szlovák autonómia ügye.¹⁷

Szlovákia autonómiájának kisebbségi magyar olvasatai

A szlovák autonómiatörekvéseknek a magyar kormánytól és a magyar kisebbségi pártoktól egyre inkább különváló, önálló vonalvezetése alapvetően kérdőjelezte meg az „őslakos-koncepció” és az autonómiaprogram értelmét. Esterházy személy szerint egy ideig még bízott abban, hogy a néppárt előbb-utóbb hajlandó lesz visszatérni a közös

16 Uo. 182–185. p., 228–235. p.

17 Erről bővebben Arpáš, Róbert: *Autonómia*, i. m. 103–106. p.; Bystrický, Valerián: *Národnostný štátut a štátoprávne programy na Slovensku roku 1938*. In Uő: *Od autonómie*, i. m. 84–98. p.

„őslakos” politikához.¹⁸ Maga Esterházy az Országos Keresztényszocialista Párt elnökévé történt megválasztását követően mondott beszédében is kiemelt feladatának tekintette az autonómia ügyének felkarolását: „Küzdeni fogok az autonómiáért. És itt főleg a szlovák testvérek önérzetéhez szólok, mert meg nem engedhető lebecsülése az itteni őslakosságnak a prágai kormánypárti körök azon állítása, hogy mi nem vagyunk olyan érettek, hogy önmagunkat kormányozhassuk.”¹⁹

Ezzel együtt Esterházy többször is panaszkodott, hogy a Szlovákia autonómiájának ügyében vontatottan haladtak a tárgyalások, aminek számos oka lehetett. Egyrészt az HSZNP elnöki tanácsán belül Hlinka elnökkel az élen többségben voltak azok, akik az EMP elnökének közvetítő pozícióját nem tudták elvonatkoztatni a párt politikájának revíziós stratégiai fővonulatától, amit a magyar kormány kiváró, a szlovákok Magyarország melletti elköteleződését sürgető magatartása is tovább erősített.

Másrészt a magyar–szlovák ellentétek okai közt a történeti, asszimilációs viták emléke is ott kísértett, amit jól mutatott Andrej Hlinkának, Jozef Tisónak, Jozef Budaynak, illetve Esterházy Jánosnak és Aixinger Lászlónak 1935. január végi bécsi találkozója, ahol a szlovák autonómián belüli magyar–szlovák viszonynak éppen az asszimilációt kölcsönösen kizáró lehetőségek kérdése merült fel.²⁰

A HSZNP az 1930-as években különös óvatossággal alakította kapcsolatait a magyar pártokkal. Részben mert azok revíziós elkötelezettségéről Hlinka környezetében meg voltak győződve, részben pedig azért, mert a párton belül folyamatosan erősödött a Jozef Tiso alelnök által vezetett „realista” csoport, amely a csehszlovák állam fenntartásában és a csehekkel való kiegyezésben látta a legkedvezőbb alternatívát. A néppárt nemzeti radikális csoportja még kevésbé támogatta a magyarokhoz való közeledést, s látván a prágai parlamentbe benyújtott szlovák autonómiatervezetek cseh elutasítását, a Csehszlovákián belüli megoldást sem tartotta járható útnak, s ezért egyre harciasabban követelték a pártvezetéstől az önálló Szlovákia alternatívájának

18 Az őslakos-koncepciót felváltani hivatott „katolikus blokk”, illetve a „kisebbségi blokk” elképzelésekben szintén már nem a magyar, hanem a cseh katolikusok, illetve a szudétanémetek érdekérvényesítő ereje volt a meghatározó. A szlovák autonómiatörekvések bel- és külpolitikai kontextusának, tartalmi súlypontjainak, államjogi koncepciójának változásairól lásd pl. Bystrický, Valerián: *Od autonómie*, i. m. 84–99. p.; Rychlík, Jan: *Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1914–1992*. Bratislava, Academic Electronic Press, 132–140. p.; Arpáš, Róbert: *Autonómia*, i. m. 92–105. p.; Simon Attila: *Egy rövid esztendő krónikája*, i. m. 94–95. p.

19 Esterházy: Fő feladatunk nemzeti öntudatunk s a keresztény felfogás erősítése. *Prágai Magyar Hírlap*, 1932. december 16. Közli: Angyal Béla (szerk.): *Dokumentumok az Országos Keresztényszocialista Párt történetéhez 1919–1936*. Somorja–Dunaszerdahely, Fórum Kisebbségkutató Intézet–Lilium Aurum, 2004, 426. p.

20 Uo. 435–437. p.

képviselését.²¹ 1938 őszéig a szlovák autonómiatörekvések egyre határozottabban a Csehszlovákián belüli államjogi újrendezés keretei közt keresték a megoldást.

Miként értelmezte az EMP vezetése, s azon belül Esterházy János Szlovákia autonómiáját, s hogyan próbálta az arra irányuló politikai törekvésekkel összhangba hozni a magyar kisebbségi jogvédelmet és a revíziós külpolitikai szempontjait? Erre vonatkozóan a nyilvánosság több szintjén – a prágai parlamentben, a kisebbségi magyar és a szlovák sajtóban fejtette ki hivatalos, azaz a közvéleménynek szánt álláspontját. Ennek a hivatalos álláspontnak kettős érvelési bázisa volt. Esterházy szlovákiai autonómiáról kialakított, nyilvánosságnak szánt elképzelése ugyanis részben a csehekkel szemben megfogalmazott „őslakos-koncepció” előzményeire támaszkodott, és a Prágától való függetlenedés jegyében a csehországitól minden tekintetben különböző szlovákiai helyzetet csakis a minél teljesebb politikai, törvényhozói, gazdasági önkormányzatiság megszerzésével látta konszolidálhatónak.

Tisztában volt persze azzal, hogy a szlovák autonómiának a megadása rengeteg cseh és „csehszlovák” gazdasági, személyi érdeket sértett volna. Ezért mondta Prága szempontjából már-már megoldhatatlannak a szlovákiai helyzetet a Benešsel való kistapolcsányi megbeszélésen. A hivatalos autonómia-álláspont másik sarkalatos eleme a szlovák vezetésű, de Szlovákia minden nemzetére kiterjedő – ma úgy mondanánk: multietnikus – autonómia elképzelése volt. Elismerte a szlovákság vezető szerepét a majdani szlovákiai autonóm közigazgatásban, de – amint azt a HSZNP központi napilapjában, a *Slovákban* is kifejtette, remélte, hogy a HSZNP „az autonómia elérése után nem esik ugyanabba a hibába, mint a centralista pártok, és a Szlovenszko magyar vidékén lakó magyarok megkapják ugyanazokat a jogokat, mint a szlovák vidékek szlováksága”.²²

A Szlovákia egész területére kiterjedő autonómia kérdéskörét Esterházy a maga politikai stratégiájában, tárgyalásaiban természetesen ennél jóval összetettebb képletként értelmezte. A hosszabb szünetet követően 1937 őszén Karol Sidor néppárti képviselővel, Hlinka pártelnök személyes bizalmasával vette fel a kapcsolatot annak érdekében, hogy újrászervezzék az 1935. évi választások idején megghiúsult kisebbségi autonómiablokkot. Tárgyalásairól a magyar külügyminisztérium részére készült feljegyzésében Esterházy több érdekes megfigyelést tett a szlovák autonómia magyar orientációjának nehézségei-

21 A párton belüli ellentétek különösen a párt 1935. évi, illetve pöstyéni kongresszusa, valamint az ugyanazon év decemberében sorra került köztársaságielnök-választások idején éleződtek ki. Tisónak sikerült elérnie, hogy a HSZNP parlamenti képviselői az elnökválasztások során a betegsége miatt lemondott T. G. Masaryk utódjaként Edvard Benešre adták le szavazatukat, amivel a párt átmenetileg egyértelművé tette elkötelezettségét a csehszlovák államegység mellett. Vö. Arpáš, Róbert: *Autonómia*, i. m. 39–52. p.

22 Molnár Imre idézi a *Tri národy o slovenskom národe (Szlovák, 1938/48. 2. p.)* címmel jelent, erősen cenzúrázott Esterházy-cikket. Molnár Imre: *Esterházy János*, i. m. 98. p. Az EMP elnökének erről a szlovák nyilvánosságnak szánt egyedi kísérletéről ld. még Petravich Gyula pozsonyi konzul jelentését: Magyar Nemzeti Levéltár, Külügyminisztérium, rezervált iratok, K-64. 1938. 79. csomó 65. tétel

ről. Sidor esetében azt figyelte meg, hogy a magyar kapcsolattól való tartózkodása mögött az a jogos félelem húzódhatott meg, hogy az EMP-vel való közös fellépés miatt könnyen elszigetelődhet a HSZNP magyarellen es többségnél. A magyar pártelnök számára az autonomistákkal való kapcsolatteremtés fontos második szándékaként merült fel annak lehetősége, hogy a szlovák törekvések hathatós támogatásával bizonyítani lehetett volna, hogy „csehszlovák egység nincs”. Esterházy ezt különösen fontosnak vélte a köztársaság fennállásának jubileumi, 20. évében, amikor a prágai kormánykörök feltétlen sikerként kívánták prezentálni a közös csehszlovák nemzetállamot. A Hodža-kormányba való szlovák belépés megakadályozásához fontos magyar érdekek fűződtek.²³

A HSZNP politikájában a szlovák autonómia magyar revíziós alternatívája csak a Csehszlovákia megszűnésével számoló politikai tervezésben maradt meg – egészen 1938 szeptemberéig – a legvalószínűbb forgatókönyvnek és alternatívának.²⁴ A Hitler hatalomra kerülése után egyre inkább külpolitikai kényszerhelyzetbe sodródott csehszlovák kisebbségpolitikában olyan átrendeződések kezdődtek, amelyekben a szlovák autonómia helyett a szlovák különválás és szlovák állami önállóság alternatívája erősödött fel.

Az 1938. évi csehszlovák válság idejére a magyar népcsoport politikai képviselőjének súlypontja teljes egészében az Esterházy és Jaross vezette EMP-n belülre került. Ez egyrészt lehetővé tette az egy központból irányított, hisztériamentes felkészülést a revíziós változásokra, ugyanakkor a budapesti kormányzat igyekezett kivonni a párt vezetőit a többségi-kisebbségi konfliktusok első vonalából. Mindeközben az EMP vezetői igyekeztek megfelelő határozottsággal és egyértelműséggel reagálni a Hodža-féle statútumtervezet körül 1938 tavaszán – nyarán felgyorsult tárgyalásokra. Új követeléslistát dolgoztak ki, és többször is tárgyaltak a csehszlovák miniszterelnökekkel, valamint a csehszlovák válságban érintett felek közötti közvetítés céljából Prágába érkezett lord Runcimannel.²⁵

Jóllehet ezzel párhuzamosan nagy volt a nyomás az EMP vezetésére, hogy minden lépésüket hangolják össze a Konrad Henlein vezette Szudétanémet Párttal, ezek néhány formális tárgyaláson kívül érdemi együttműködést nem eredményeztek. Az 1937. május 11-i prágai találkozót követően sokáig nem történt semmi, mígnem 1937 novemberében Darányi Kálmán és Kánya Kálmán feladatuk kapták a csehszlovákiai német–magyar kisebbségi együttműködés fellendítését. Az 1938. februári budapesti egyeztetéseket

23 Petravich Gyula pozsonyi konzul levele, s benne „Tamás” (Esterházy) jelentése a HSZNP képviselőivel folytatott tárgyalásokról. MNL, KÜM, K-64. 1938. 79. csomó 65. tétel

24 Hitler szlovákkérdéssel kapcsolatos álláspontjának alakulását Goebbels naplója és korabeli német diplomáciai források alapján vizsgálja és a magyar–szlovák ellentétek német felismerése nyomán kialakult új – az önálló Szlovákiát a Csehszlovák Köztársaság szétverésére, saját közép-dunai pozícióinak megerősítésére felhasználó – német koncepció összefüggéseit elemzi Hermann, Angela: Instrumentalizácia myšlienky slovenskej autonómie nacionálno-socialistickým režimom. In Bystrický, Valerián–Michela, Miroslav–Schvarc, Michal a kol.: *Rozbitie alebo rozpad? Historické reflexie zániku Česko-Slovenska 1939*. Bratislava, Veda, 2010, 192–209. p.

25 A statútum és a Runciman-misszió tárgyalásainak magyar vonatkozásairól részletesen ld. Simon Attila: *Egy rövid esztendő krónikája*, i. m. 129–150. p.; Molnár Imre: *Esterházy János*, i. m. 99–107. p.

követően, az ott született megállapodás ellenére a csehszlovák válság idején már nem tudtak érdemi politikai együttműködést kialakítani. Ezért nem vezethetett eredményre a szudétánémetek által kezdeményezett szeptember 15-i prágai német–szlovák–magyar egyeztetés sem, amelyen Henleinék a három népcsoport szoros együttműködéséről szóló megállapodást szerettek volna kötni. Esterházy az EMP nevében az akkor még folyamatban lévő Hodža-tárgyalásokra hivatkozva tért ki a megállapodás elől.²⁶

Az EMP vezetői az addigi irányvonalnak megfelelően kitartottak a szlovák autonómiakövetelések támogatása mellett, amelyek azonban éppen a válság hónapjaiban egyre inkább a csehszlovák állam legnagyobb problémájának, az államegység felbomlását felgyorsító tényezőnek számítottak. Esterházy a csehszlovák parlamentben a kormánypárti képviselők nemtetszését kiváltva nyíltan autonómiapárti nyilatkozatot tett, megtévezve azzal, hogy a csehszlovák megoldásokkal szemben a szlovák autonómiát a magyar követelések teljesülése szempontjából is előnyösebbnek tartotta.²⁷

A szlovák autonómia kérdése körül kialakult feszültségek a magyar kormány mellett Hitler és a német kormány figyelmét is felkeltették a szlovák autonómia iránt. Esterházy 1938 áprilisában egyik budapesti jelentésében annak fontosságára hívta fel a figyelmet, hogy a szlovák autonómia ügyét Hodžaék megpróbálták a csehszlovák állam stabilizálása érdekében felhasználni. A Csehszlovákia „destruálására” törekvő kisebbségi magyar politika érdekei viszont szerint az kívánták meg, hogy „úgy befelé, mint kifelé lehessen bizonyítani, hogy csehszlovák egység nincs”.²⁸ Ugyanakkor a magyar párton belül többen is felfigyeltek a szlovák néppárti fiatalok körében gyorsan terjedő radikális magyarellenességre.

A Csehszlovákiával vagy akár a szlovákokkal való háborús konfliktust pedig Budapest, de különösen Esterházy mindenáron megpróbálta elkerülni. Az EMP Hitlernek a csehszlovákiai magyarok revíziós fellépését sürgető nyomatékos felszólítását, illetve Prága nyugati szövetségeseinek a szudétánémet-kérdés területi megoldása érdekében való fellépését követően jelentette be szeptember 17-én a magyarok által lakott területeken a népszavazás iránti igényét. „A csehszlovákiai magyar népcsoport ön maga kívánja a kezébe venni sorsának intézését, s e célból szüksége van arra, hogy biztosíttassék részére a jog, amellyel 1918-ban csak egyes nemzetek élhettek: az önrendelkezés joga.” A népszavazás alternatívájával a párt azt kívánta jelezni, hogy nem a szudétánémet fegyveres provokációk útját kívánja járni, hanem törvényes, demokratikus

26 A két kisebbségi párt közötti kapcsolatok 1937-ben egy budapesti megbeszélést követően váltak szervezettebbé, s haladtak meg a korábbi ad hoc jelleget. Ez azonban jórészt csak a nemzetiségi státútum tervezeteinek elutasításában mutatkozott meg. A két párt közötti, kárpáti és magyarországi németekkel kapcsolatos ellentétek mindvégig megoldatlanok maradtak. Az EMP vezetői pedig – egy-két kivételtől eltekintve – elfogadhatatlannak tartották a szudétánémetek által nyíltan képviselt náci ideológiát. MNL, 1937–7–299. res. pol.

27 Molnár Imre: *Esterházy János*, i. m. 100. p.

28 MNL K-64, 1938–7–179. res. pol.; Molnár Imre: *Esterházy János*, i. m. 108–109. p.; Simon Attila: *Egy rövid esztendő krónikája*, i. m. 141–147. p.

eszközöket keres saját helyzetének megoldására.²⁹ Ez az álláspont tükröződött a müncheni szerződést követő feszült hetekben is, amikor az EMP vezetésével 1938. október 7-én létrejött szlovákiai Magyar Nemzeti Tanácsnak (MNT) a magyar többségű területeken az első bécsi döntésig sikerült megőriznie a közrendet.³⁰

A szlovák autonómia ügye a müncheni négyhatalmi döntést követően Cseh-Szlovákián belüli megoldást eredményezett, amelyet a magyar kormány, s vele együtt az EMP is kényszerűen tudomásul vett. A HSZNP-n belül – Tiso 1938. májusi budapesti tárgyalásai és felemás ígéretei ellenére – teljes győzelmet aratott a magyarellenes irányvonal, ami nem kerülte el a csehszlovákiai magyar kérdésről a magyar kormány képviselőivel tárgyaló Hitler figyelmét sem. A szlovák autonómia ezt követően már nem a magyar revízió, hanem a Csehszlovákia teljes felszámolásában érdekelt hitleri politika eszközévé vált.³¹ A kisebbségi politikus gyakran ellentmondásos közvetítői missziók vállalására kényszerült.

A szlovák autonómiával kapcsolatos magyar álláspontokról, közelítési, viszonyulási módzatokról összegezve elmondhatjuk, hogy a budapesti kormány számára a szlovák-kérdésben mindvégig dominált a revíziós nézőpont, s ezért elhanyagolták a szlovák nemzeti, területi autonómia kérdésének tisztázását, a szlovákok számára is vonzó alternatíva kialakítását. Ehelyett – miután 1938 augusztusában a kielii német–magyar csúcstalálkózón szembesültek az egész Szlovákiát Magyarországnak felkínáló hitleri ajánlat háborús kockázataival, lényegében tudatosan berendezkedtek az etnikai revízió kivárására.

Az EMP vezetése egészen 1938 szeptemberéig nem kötelezte el magát nyíltan, a nyilvánosság előtt, a revíziós megoldás támogatása mellett. Ezzel együtt természetesen sem Beneš, sem Hodža számára nem volt titok, hogy az EMP magyar kormánnyal való együttműködése az 1930-as évek végén már egyértelműen a revízió céljának rendelődött alá. Budapest, s ennek megfelelően Esterházy számára egész Szlovákia és egész Kárpátalja Magyarországgal való egyesülése jelentette volna az ideális megoldást, ennek lehetetlenségét azonban legkésőbb 1938 nyarán, őszén maga is belátta. Az 1938. évi csehszlovák válság hónapjaiban – a minden korábbi forgatókönyvet felülíró záró szakaszt leszámítva – Esterházy elsősorban a Prága–Pozsony–Budapest háromszögben kívánta együtt értelmezni és megvalósítani a szlovák és a felvidéki magyar kérdés optimális autonómiaformáját. Miután azonban a Tiso és a magyar kormány közt vontatottan folyó egyeztetések helyett a szlovák autonómia cseh-szlovák variánsa jutott el a célegyenesbe, a müncheni

29 Az EMP parlamenti és tartományi képviselőinek szeptember 17-i pozsonyi állásfoglalását szlovák levéltári források alapján idézi Simon Attila: *Egy rövid esztendő krónikája*, i. m. 173. p. Vö. Molnár Imre: *Esterházy János*, i. m. 109. p.

30 MNT nyilatkozata. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Szülő-fond, 1938. október 7. X-1. A nyilatkozatot részletesen elemzi Molnár Imre: *Esterházy János*, i. m. 110–111. p. Az EMP revíziós „fordulatáról” részletesen ld. Simon Attila: *Egy rövid esztendő krónikája*, i. m. 169–174. p.

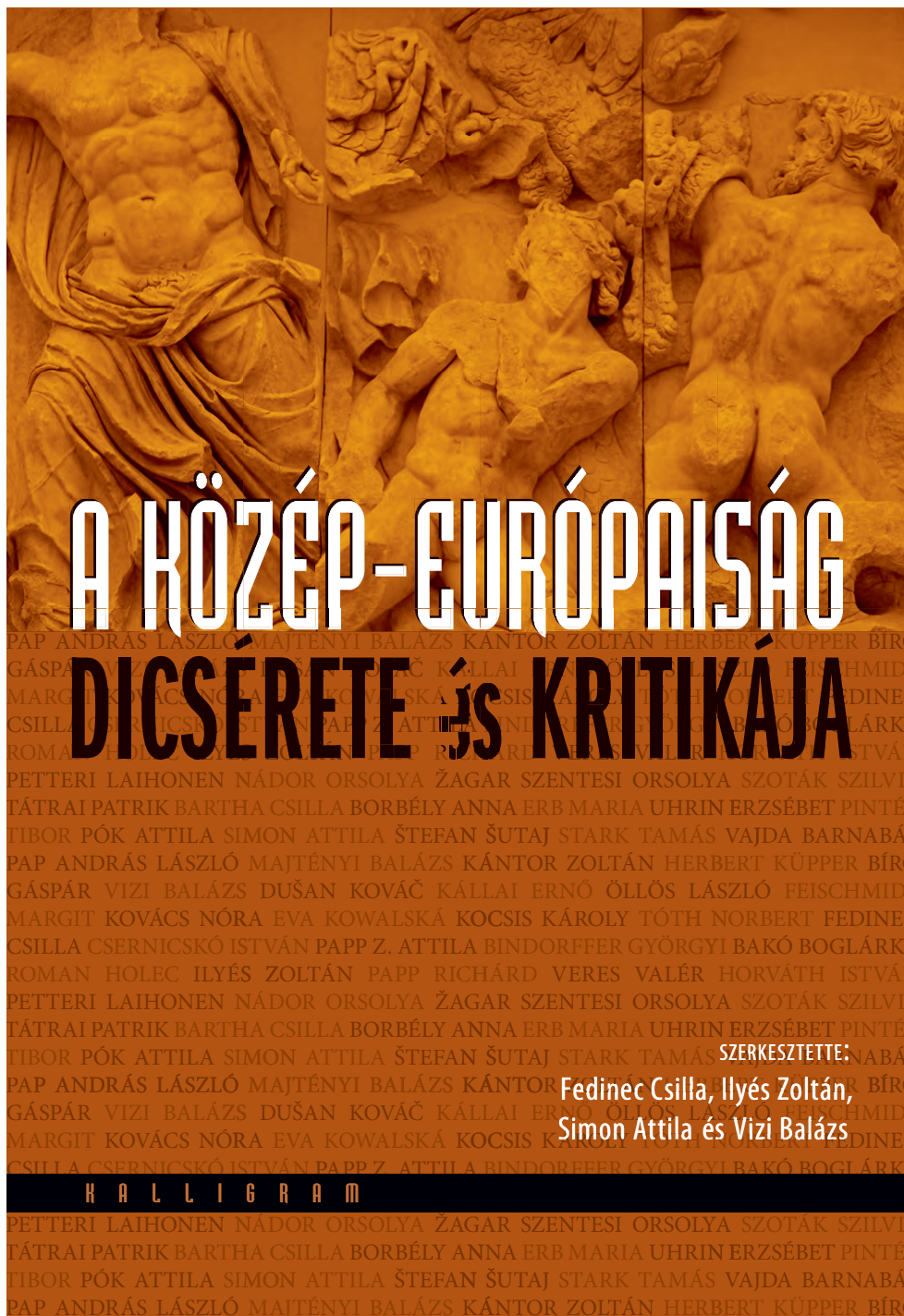
31 A csehszlovákiai magyar kérdés, illetve a szlovák autonómia ügyének német megítéléséről ld. Hoensch, Jörg K.: *Slovensko a Hitlerova východná politika*, i. m. 245–261. p.; Szarka László: Németország szerepe az első bécsi döntés előkészítésében. In Simon Attila (szerk.): *Visszacsatolás vagy megszállás. Szempontok az első bécsi döntés értelmezéséhez*. Balassagyarmat, Nógrád Megyei Levéltár–Selye János Egyetem, 2010, 21–41. p.

cheni szerződéssel előállt új helyzetben Esterházy számára a korábbi politikai közvetítői szerep után már csak a nagyhatalmi döntések nyomán kialakult kényszerhelyeztetk maradtak. A teljes Szlovákia „visszatérésével” számoló alternatíva kudarca után személyesen is bekapcsolódott a magyar szempontból minél kedvezőbb határrevízió nemzetközi előkészítésébe, de tudta és hamarosan meg is tapasztalta, hogy ez a megoldás nem hozhat megnyugvást és megbékélést a magyar–szlovák viszonyban.

LÁSZLÓ SZARKA

THE SLOVAK AUTONOMY AND THE ALTERNATIVE OF THE ETHNIC REVISION IN AUTUMN 1938. THE DILEMMA OF JÁNOS ESTERHÁZY IN THE MONTHS OF THE CZECHOSLOVAK CRISIS

The study examines the behaviour and the political conception of the United Hungarian Party established in 1936 by fusion, during the months of the 1938 crisis in Czechoslovakia. The leadership of the party of the Hungarian minority attempted to re-consider the available domestic and foreign policy alternatives in order to achieve the improvement of the situation of Hungarians in the Slovak and Ruthenian parts of the country. Party chairman Andor Jaross, executive chairman János Esterházy and parliamentary group leader Géza Szűllő attempted to undertake the task of matching the interests of the Hungarian minority community with the Slovak aspirations for autonomy and the Hungarian revisionist foreign policy. They sought to preserve the chance that the Slovak autonomy is implemented within the framework of the Kingdom of Hungary. For Jaross and Szűllő, the objectives of the revision were of absolute priority all the time. Esterházy, at the same time, considered as important that the Slovak autonomy policy is influenced by Hungary – inter alia, because of the regional aspects of the Polish and Hungarian foreign policy and because he was aware that the Third Reich was endangering the whole of Central Europe. For this purpose, he met the leaders of the Slovak People's Party several times, although it was continually drawing off the Hungarian aspirations. For the Hungarian government, rejecting the revision proposal of Hitler's Germany applying for the whole of Slovakia, the only solution acceptable also for the four major European powers was the alternative of ethnic revision. The only task that remained for Esterházy in autumn 1938 was to prevent the fatal aggravation of the Hungarian–Slovak relations by upholding dialogue.

A szlovák többség és a zsidó kisebbség 2. világháború alatti viszonyának kérdésköréhez

EDUARD NIŽŇANSKÝ

Additions to the relationship between the Slovak majority
and the Jewish minority in World War II

94(=411.16)/(437.6)"1939/1945"

341.43(=411.16)/(437.6)"1939/1945"

341.485"1939/1945"

316.022.4(=162.4)/(437.6)"1939/1945"

Keywords: The Slovak State in 1939–1945. Anti-Semitism. The social environment of the Holocaust. Aryanizations, deportations and persecution of Jews. Negative cases on part of the majority population in the process of aryanizations, deportations and persecution. Positive examples of help by the majority population.

A szlovákiai holokausztról szóló eddig megjelent hazai¹ és külföldi tudományos-ismeretterjesztő és szakirodalom túlnyomó többsége a szlovákiai zsidóságot² olyan kisebbségként (illetve tárgyként) vizsgálta, melyen a többségi szlovákság (illetve a törvénykezésben s a végrehajtó hatalomban a HSLS által képviselt vezető szerepű elit) az antiszemitizmus politikájának szlovák változatát gyakorolta. Szerzőik kronologikusan vagy tematikusan mutatták be, miként iktatták ki a szlovák államból a zsidókat, társadalmi, politikai és gazdasági téren – a tragikus végkifejletig: a koncentrációs táborokba történő deportációkig. Többnyire egyazon séma³ szerint vizsgálták: áldozatok (a zsidók), gyilkosok (tágabb értelemben a HSLS élcsapata) és a hallgató többség. A többségi szlovákokat a szerzők legfeljebb valamiféle háttérként tartották számon (például mint nehezen körvonalazható hallgatag többséget). Akadtak szerzők, akik rámutattak a többség erőszakosságának egyes megnyilvánulásaira, vagy a többség szervezeteinek – például a Hlinka Gárda, a Hlinka Gárda rohamegységei vagy a Freiwillige Schutzstaffeln (FS) – erőszakosságaira. Mások e folyamatok egyéni szereplőire összpontosítottak, így Jozef Tisóra (kormányfőre, a Szlovák Köztársaság későbbi elnökére),⁴ Alexander Machra (a belügyminiszterre), Vojtech Tukára (kormányfőre), másokra.⁵ Ezek a megközelítések a zsidó kisebbség szemszögéből indulnak ki.

Ha más módon kívánjuk elemezni a holokauszt problémakörét, és nem csak a szlovákiaiét, mindenekelőtt két kérdéskört kell megvizsgálnunk: a holokauszt szociális kör-

1 A szlovákiai holokausztörténelemhez l. Nižňanský 2004a, Nižňanský 2003b.

2 Terminológiai szempontból nem használható a szlovák zsidók kifejezés, mivel a zsidóknak csak egy kisebb hányada vallotta magát szlovák nemzetiségűnek. A szerző ezért ezeket a kifejezéseket használja: szlovákiai zsidók, zsidó közösség szlovákiában stb.

3 Ezt a sémát főként Hilberg munkái befolyásolják. L. pl. Hilberg 2002, Hilberg 1994.

4 L. pl. Kamenec 1991, Lipscher 1992.

5 Az antiszemitizmus politikájának institucionalizálásához és instrumentalizációjához l. pl. Nižňanský–Kamenec 2003.

nyezetét (környékét) és a helyi agresszorokét (ők a holokaustt országos szintű megvalósítói, beleértve a végrehajtás alacsonyabb szintjeit, az államigazgatási és az önkormányzati szerveket – ez elengedhetetlen a más országokkal való összehasonlításhoz).

Ha a holokaustt szociális környezetét szeretnénk vizsgálni, rá kell mutatnunk a többségi lakosságnak azokra a változásaira a szociális rétegezettségét és a vertikális mobilitását illetően (a vagyoni viszonyaira vonatkozóan is), melyek a holokaustt során mentek végbe.⁶ Meg kell állapítani, vajon a többségi lakosságból ki is lépett a zsidó közösség helyébe annak gazdasági, szakmai és szociális életből való kiiktatása után (főként az arizálások s a különféle foglalkozások végzésének megtiltása következtében), majd a deportációkat követően. Szlovákiában ez összefügg a középosztály megerősödésével, mivelhogy gazdasági és szociális szerepüket, valamint a szabad vállalkozásokból való részesedésüket illetően a zsidók a hagyományos középosztályt képviselték. Az ilyen vizsgálatnak megvan a politikai vetülete is. Az „új” középosztály ugyanis egyedül az állampárt (a HSLS) segítségével juthatott szerepéhez, s politikailag összefonódott a szlovák állam rezsimjével. Vagyis sokkal behatóbban kell foglalkoznunk a lokális agresszorok kérdésével, tehát a rendszer államigazgatása alacsonyabb szintű képviselőinek többségével s a HSLS-szel, beleértve természetesen a Hlinka Gárda minden szintjének képviselőjét. Így módunk nyílik a lokális agresszorok vertikális mobilitásának rögzítésére, ezek ugyanis a politikai helyzetükből (a HSLS-en, a HG-n, a Deutsche Parteien⁷ és az FS-en belül) hasznot húzva, a helyzetet kihasználva gazdagodtak részint az arizálás, részint a zsidó vagyon felszámolása során.⁸ Amíg ezt a jelenséget nem tudjuk valamiféle módon össz-szlovákiai szinten elemezni, a holokaustt szociális környezetének vizsgálatát valószínűleg a leghelyesebb a városi vagy vidéki zsidó közösségek szintjén vizsgálni.

A szlovák állam idején, 1939–1945 között megvalósuló szlovákiai antiszemitizmus politikájának elemzéséhez fontos előrebocsátani, hogy a folyamat indítómechanizmusa a HSLS képviselőinek autochton antiszemitizmusa volt; a Hlinka-féle néppárt már 1938-ban, München után hatalomhoz jutott.⁹ A párt antiszemitizmusában több szint különböztethető meg. Mindenekelőtt a keresztény szint, mely a korábbi antijudaizmus sztereotípiáira épült (ilyes értelemben: „A zsidók feszítették keresztre Krisztust”, „A zsidók nem fogadták el Krisztust Messiásként” stb.);¹⁰ a nemzeti (nyelvi) szint, mely szerint a zsidók nem hogy nem szlovákok (másként fogalmazva: a zsidók magyarul, németül, jiddisül beszélnek), hanem az Osztrák–Magyar Monarchia idején a szlovákok elmagyarosításának képviselői voltak;¹¹ a gazdasági (szociális) szint: eszerint a zsidók kizsákmányolták (kizsákmányolják) a szlovákokat, az ő fáradságukból éltek, a szlovákok kárára, valamint: a zsidó kocszmárosok tették alkoholistává a szlovákokat; s végül

6 Ilyen irányú kísérletekre l. pl. Kamenec 1999, Nižňanský 2007, Nižňanský 2005c.

7 L. pl. Schvarc 2010.

8 Bővebben l. pl. Nižňanský–Hlavinka 2010.

9 A szlovákiai hatalomváltás kérdésköréhez l. pl. Nižňanský 2002a.

10 L. bővebben R. Mikuš jezsuita rendfőnök interjút a *Slovák* napilap 1939. február 10-i számában; közli: Nižňanský 2001, 163–167. p.

11 A zsidók nemzetiségi orientációjának változásaihoz az első Csehszlovák Köztársaság idején l. pl. Nižňanský 1999, 14–15. p.

a politikai szint: a zsidók liberális és baloldali érzelműek (lásd zsidóbolsevizmus) – „A kapitalizmus és a marxizmus is a zsidók találmánya.”

A HSLŠ képviselőinek autochton antiszemitizmusa vált annak a saját szlovák antiszemitizmuspolitikának a kiindulási és megvalósítási alapjául, amelyet a HSLŠ-nek vagy az ún. mérsékeltbb szárnya (Jozef Tiso), vagy radikálisai (Vojtech Tuka, Alexander Mach) képviseltek.¹² A szlovák antiszemitizmuspolitika eredményei – a törvényhozás szintjén és a valóságban – 1941-ben keresztezték egymást a náci holokausztal, s ennek lettek következményei az 1942. évi deportációk.¹³

A „mérsékelt” elképzelését dokumentálhatja például Jozef Tiso 1939. januári felhívása: „... annak a nyugtalanságnak, mely a zsidó lakosságon tapasztalható, nem a szlovák kormány intézkedésében rejlenek az okai, hanem a félelemben, hogy a német birodalomban foganatosított zsidóellenes intézkedéseket Szlovákiában is bevezetik. A zsidókérdést úgy oldjuk meg, hogy a zsidóknak Szlovákiában csak akkora befolyást hagyunk, amekkora megfelel az ország összlakosságához mért számarányuknak. A szlovákokat úgy fogjuk nevelni, hogy a gazdasági és az ipar területén teljes mértékben érvényesülhessenek, s hogy fokozatosan elfoglalhassák az eddig zsidók által elfoglalt összes helyet.”¹⁴ A „mérsékelt” tehát a numerus clausus (vagyis a zsidó közösség számára a szociális, gazdasági s más téren előre megadott zárt szám, melyet túllépni nem szabad; Szlovákiában kb. 4%) keretén belül gyakorolták az antiszemitizmus politikáját. Az ilyen értelemben felfogott antiszemitizmuspolitikát érvényesítették az 1938.

12 A szlovákiai holokauszt kronológiájához és szakaszaihoz I. pl. Nižňanský 2005a.

13 Ezzel kapcsolatban figyelemre méltó két számadat különös egybeesése: a náci koncentrációs táborokba 1942-ben 57 628 személyt hurcoltak el, ez az itteni zsidó lakosság mintegy kétharmadát jelentette – tehát hozzávetőlegesen ugyanakkora számú embert, amennyit a Zsidótanács úgy tartott nyilván mint napi szociális támogatásra utalt személyt. Hasonló adatok találhatók abban a felterjesztő jelentésben, mely a belügyminisztérium által kidolgozott törvénytervezettel egy alap (Munkaköteles zsidók vállalatainak létrehozására és fenntartására szolgáló alap) létrehozását javasolta: ennek 1942. április 4-i adatai szerint a 88 951 zsidó (az 1941/198-as kormányrendelet 89 053-at említ) közül, akik mintegy 22 000 háztartást alkotnak, eredetileg 32 527-en voltak aktív keresők (36,3%), további 4000-en éltek vagyonuk jövedelméből további bevételi tevékenység nélkül (tehát összesen 41%). Cégek és vállalatok arizációja s felszámolása, valamint munkaengedélyek megtagadása s az egyéb zsidóellenes intézkedések révén kiiktatottak száma: 22 267, 2500-an (a 4000-ből) elvesztették annak lehetőségét, hogy a vagyonuk jövedelméből éljenek (összesen: 24 767, azaz 71,7%). A felterjesztő jelentés szerint mintegy kétharmaduk családfő volt, illetve háztartás feje. A jelentés megállapítja, hogy lényegében 16 000 háztartás (vagyis a 22 000 72%-a) maradt a megélhetés biztosításának lehetősége híján. Átszámítva ez mintegy 64 000 zsidót jelent. Ha ezt a számot összehasonlítjuk a deportáltak összegével (kb. 58 000) s hozzáadjuk azt a kb. 4500 zsidót, akik zsidó munkatáborokban, zsidó munkaközpontokban voltak, vagy a hadsereg 6. munkaszolgálatjában szolgáltak, megállapíthatjuk, hogy a zsidók szociális problémáját, illetve élelmézését a kormánynak a deportációk után sikerült megoldania. A jelentésben ugyanis tájékoztató jelleggel kiszámolták a koldussorba döntött 16 000 zsidó háztartás ellátásának költségeit: ezt évi 160 millió koronára becsülték (tízezer korona/háztartás). SNA, MV, kartón 267, 406-560-13.

14 *Slovenská politika*, 1939. január 27., 2. p. Tiso ekkor az autonóm kormány elnöke volt.

évi autonómiától az 1940. évi salzburgi tárgyalásokig. Hozzá kell azonban tenni, hogy a zsidókérdés rendezésének radikalizálódásával szemben ezt követően sem léptek fel.

E tekintetben meghatározónak tartom Jozef Tiso 1942. augusztusi holicsi felszólalását; egyebek közt ezt mondta: „Még kitérnék egy kérdésre, melyet gyakran szóba hoznak, mégpedig a zsidókérdésre. Hogy úgymond keresztényi-e, ami történik. Hogy emberi-e? Hogy nem rablás-e? De kérdem én: keresztényi-e, ha a szlovák nemzet meg akar szabadulni örök ellenségétől, a zsidótól? Keresztényi ez? Önmagunk szeretése isteni parancsolat, és ez az önszeretet azt parancsolja nekem, hogy távolítsak el magamtól mindent, ami a káromra van, ami az életemet veszélyezteti. S hogy a szlovákok életét a zsidó elem veszélyeztette, azt gondolom, erről senkit sem kell győzködni...”¹⁵ Noha az antiszemitizmus politikája, tehát a deportációk is a radikálisok forгатókönyve szerint valósultak meg, Tiso e felszólalása alapján elmondható, hogy a zsidókkal szembeni politikájuk eltérő volta ellenére végül olyan eredményhez vezettek, melyet mindkét szárny elfogadott.¹⁶

A radikális Alexander Mach már 1939-ben kijelentette: „A zsidókkal, akiknek aranyuk van, ékszereik, vagyonuk, mindenütt rendet raktak, és mi is rendbe rakjuk őket. (...) Aki itt nem dolgozik, az itt enni se fog. Ki mit összelopott itt, az el lesz tőle véve! Ez az egész zsidókérdés gyakorlati megoldása!”¹⁷ A radikálisok antiszemita politikája Salzburg után realizálódott. A zsidó közösség kiiktatásának semmilyen következményére nem voltak tekintettel. A zsidó közösség széles körű koldussorba döntése árjásítások és zsidó cégek felszámolása folytán (valamint hogy bizonyos foglalkozásokat nem űzhettek) azt eredményezte, hogy 1941 őszére Szlovákiában a „zsidóprobléma” szociális kérdéssé vált. Az államnak el kellett kezdenie azzal foglalkozni, mitévő legyen a zsidó lakosság pauperizált tömegével. A radikálisokat a többségi lakossággal kapcsolatban álló zsidó közösség kiiktatásának negatív következményei sem érdekelték (például a felszámolás és az arizálás negatív gazdasági következményei vagy a zsidó lakosság által fizetett adók és illetékek csökkenése stb.).

Az ellenségképnek (a zsidó, a cseh, a marxista, kommunista mint ellenség) a nemzet egységesítését is szolgálnia kellett, azét a nemzetét, mely csak a náci Németország és közép-európai geopolitikai beavatkozásai révén szerezhette meg 1939-ben állami-ságát. A HSLS vezető képviselői tudatosították, hogy ily módon sokkal gyorsabban érhetik el az új államalakulatot, másfelől a „belső ellenség” meglétével magyarázhatják az esetleges politikai kudarcokat.

A többségi lakosság zsidó kisebbséghez fűződő viszonyának tipológiája az árjásítás és a deportációk példáján

A szlovákok és zsidók viszonyának vizsgálatára a szlovákiai anitszemizmuspolitika szempontjából csak ezt a két kérdéskört választottam. Nyilván azért, mert ezeken belül mutatkoznak legkiélezettebb formában a két közösség kapcsolatai.

¹⁵ *Slovák*, 1942. augusztus 18., 4. p.

¹⁶ A kérdéskörhöz l. pl. Nižňanský 2002b.

¹⁷ *Slovák*, 1938. február 7., 4. p.

Árjásítás

Az árjásítás és a zsidó cégek felszámolása lényegében az „érinthesetlen” magántulajdon állami felügyelettel történő ellopása. Következménye a zsidó közösség széles körű koldussorba döntése, s ez a kisemmizés volt az 1942. évi deportációk egyik közvetlen kiváltó oka is.¹⁸ A kormány olyan speciális intézményeket alapított, melyek a zsidó vagyon problematikájával foglalkoztak: 1940 elejétől a Gazdasági Kormányhivatal (Hospodárska úradovňa predsedníctva vlády), 1940 szeptemberétől a Központi Gazdasági Hivatal (Ústredný hospodársky úrad).¹⁹ Nagyszámú törvény is rendelkezésre állt a legkülönbözőbb zsidó tulajdonnal való bánásmódra vonatkozóan.²⁰

Az árjálásról Jozef Tiso többször is nyilatkozott. 1940. szeptemberi visnyói beszédében ezt mondta: „... Hallani olyan aggódásokat is, hogy ami a zsidókkal történik, nem keresztényi. Én azt mondom: csak akkor lesz ez igazán keresztényi, amikor már teljesen rendbe tettük őket. Felróják azt is, hogy megsértjük a magántulajdon alapelvét. Állítólag beszédjük a zsidóktól a rádióikat. Állítólag elveszjük a zsidók üzleteit, kereskedelmi egységeit, s ez úgy mond nem keresztényi. Azt mondom: keresztényi, mert csak azt vesszük el tőlük amit ők emberemlékezet óta a népüktől elvettek. (...) Mi tehát ezeket a tetteket visszafordítjuk, s amit ők összeszedtek, azt mi visszavesszük. (...) Vagy azt mondhatja valaki: rendben, ez így szép, de nem hagyjátok őket iskolába járni, nem adjátok meg a zsidóknak a művelődés lehetőségét. Azt mondom: ha védeni kívánom a népemet, hogy a zsidó többé ne foszthassa meg a vagyonától, akkor a zsidót ebben meg kell gátolnom. Hiszen nem akarom, hogy a mi falusi emberünk elmenjen a zsidó kocsmároshoz, aki táblára ír fel mindent, aztán váltót ír alá, amivel fölkeresi a zsidó bankárt, aki az ügyvédhez küldi, aki a bíróságra küldi, és így szerezték meg szépen és erőszakmentesen, lopás és vér nélkül a szlovák ember tulajdonát. Ha tehát én a szlovákot védeni akarom, akkor ezt a zsidó láncot el kell szakítanom. Meg kell akadályoznunk, hogy a jövőben a mindenféle iskolai tudással felvértezett zsidók ismét a szlovák emberre vethessék magukat.”²¹ Beszédében világosan kivehető a gazdasági antiszemitizmus, s hogy egyértelműen meg akarja indokolni politikailag és erkölcsileg is a zsidó tulajdon államilag támogatott fosztogatását.

18 A már említett jelentés szerint 1942. április 1-jén a 22 ezer szlovákiai zsidó családból 16 ezer (kb. 72%) szorult az államra vagyona (árjásítás, likvidáció) vagy munkahelye elvesztése következtében. Vö. Nižňanský–Kamenec 2003, 180–181. p. 1942-ben kb. 58 000 zsidó polgártársunkat deportálták.

19 Bővebben I. Hallon–Hlavinka–Nižňanský 2010.

20 A tulajdon minden egyes fajtáját más-más törvény szabályozta: a. mezőgazdasági tulajdont és vállalkozást: a 1940/46. törvény és az Állami Földhivatal hirdetményei; b. a zsidó vállalatokat és vállalkozásokat: 1940/113. és főként az 1940/303-as törvényrendelet; c. a zsidó háztulajdont: az 1941/238-as kormányhirdetmények; d. a bankokban elhelyezett zsidó betéteket: az 1940/271-es, az 1941/186-os és az 1941/199-es rendelet; e. a zsidó ingóságokat: a pénzügyminisztériumi rendeletek. Előbb azonban az államnak meg kellett határoznia, „ki a zsidó” – ezt az 1939/63-as rendelet tartalmazza konfessziós (ill. nemzetiségi) alapon, majd az 1941/198-as faji alapon. 1940-ben végül összeírták a zsidó vagyont is (1940/203.).

21 *Slovák*, 1940. szeptember 25., 4. p.

Egyfelől tehát létezett a gazdasági antiszemitizmus intézményestése és célszerűsítése, tehát az árjásítások reális előkészítése és megvalósítása, másfelől a gazdasági antiszemitizmus propagandájában ez az elem kimutatható az állam és a párt legfelső képviselőjének megnyilatkozásában is. Mihelyt ez a folyamat ennyire hathatós állami és párttámogatásban (a HG részéről is) részesült, kérdéses, miként kellett volna reagálniuk, pontosabban miként reagálhattak volna az egyszerű szlovákok az állam által ennyire nyíltan felkínált, a zsidó közösség vagyona szervezett szétlopkodására tett ajánlatára.

A többségi lakosság negatív esetei az árjásításban

A mintegy 12 000 zsidó vállalatból és kereskedelmi egységből mintegy 2000-et árjásítottak, a többit felszámolták.²² Ha tehát a szlovák állam intézményesítette és célszerűsítette a gazdasági antiszemitizmust, akkor nem lephet meg bennünket, hogy a többségi közösség részese volt a zsidó vagyon eltulajdonításának.

Az arizálás kizárólag kisebbségi szempontú megítélését elkerülendő, legalább jelzésértékűen utaljunk arra, milyen módon vizsgálható a holokauszt szociális környezete, s ehhez a többségi lakosság szociális rétegezettségének és vertikális mobilitásának a holokauszt során végbement változásait szükséges kifejtenuk (a vagyoni helyzetére vonatkozóan is).²³ Ez esetben azt szükséges megállapítani, ki is helyettesítette a többségi lakosságból a zsidó közösséget annak a gazdasági, hivatali és szociális életből való kiiktatása után (főként az árjásítás következtében s mert bizonyos foglalkozásokat tilos volt űznie) s ezt követően a deportációk után. Szlovákiában ez a középosztály deformációjával függött össze, mivel a zsidók alkották a hagyományos középosztályt, gazdasági és szociális helyzetüknél fogva és a szabad vállalkozásokban való részeseedésük révén. Ennek a vizsgálatnak megvan a maga politikai síkja is. Az „új” középosztály ugyanis egyedül az állampárt (a HSLS) segítségével juthatott szerepéhez, s politikailag összefonódott a szlovák állam rezsimjével. Vagyis sokkal behatóbban kell foglalkoznunk a lokális agresszorok kérdésével, tehát a rendszer államigazgatása alacsonyabb szintű képviselőinek többségével s a HSLS-szel, beleértve természetesen a Hlinka Gárda minden szintjének képviselőjét. Így módunk nyílik a lokális agresszorok vertikális mobilitásának rögzítésére, ezek ugyanis a politikai helyzetükből (a HSLS-en, a HG-n, a Deutsche Parteien²⁴ és az FS-en belül) hasznot húzva, a helyzetet kihasználva gazdagodtak részint az arizálás, részint a zsidó vagyon felszámolása során.²⁵ Az árjásítások ilyen értelemben a zsidó vagyon „nacionalizálását”,²⁶ szlovák kézbe juttatását jelentik, pontosabban a HSLS, a HG (esetenként a DP és az FS) reprezentánsai kezébe juttatását, vagy a velük együttműködő szlovákok kezébe juttatását. A „szociális mérnökség”-nek ezt a folyamatát mint az antiszemitizmuspolitika szlovákiai változatának

22 Bővebben I. Hallon 2007; Nižňanský–Kamenec 2003, 153–161. p., 262–274. p.; Kamenec 1991, 111–112. p.

23 Az ilyen jellegű kutatásokra I. Kamenec 1999, Nižňanský 2007, Nižňanský 2005c.

24 L. pl. Schvarc 2010.

25 Bővebben I. pl. Nižňanský–Hlavinka 2010.

26 L. pl. H. Bernard német követ 1940. március 15-i jelentését: Nižňanský 2003a, 39–50. p.

eredményét csakis karhatalmi módon és a zsidó közösségre nézvést kegyetlen szociális következményekkel lehetett megvalósítani.

Fontosnak tartom, hogy főként a többségi közösség cselekedeteit vizsgáljuk, mivel csak a sok korabeli állítás (meg a háború után születő „vallomások”) alapján mutatkozhat problematikusnak.²⁷ Az ilyen cselekedet vizsgálatáról elmondható, hogy az egyes ember (a többségi közösség tagja) azzal, hogy árjásításra (ingóság vagy ingatlan árjásítására) nyújtott be kérvényt (Szlovákiában több ezer ilyen kérvény maradt fenn), saját szabad akaratának adott hangot (totalitárius rendszerben) bizonyos vagyon megszerzésére, illetve kinyilvánította részvételi szándékát a zsidó közösség vagyona államilag szervezett fosztogatásában. Tudnia kellett (vagy kellett volna, tudhatta volna), hogy ezzel még inkább közeledik a rendszerhez. S ha később a szlovák állam rendszere lehetővé tette számára a személyes meggazdagodást (vagyis hogy védnöksége alatt lophasson), számolnia kellett azzal is, hogy egy bizonyos pillanatban ez a rendszer az arizátortól tényleges támogatást követelhet (vagy legalábbis bünrészesként a hallgatását). Az egyes ember konkrét cselekedetének tehát megvolt a maga (talán nem kívánatos) „politikai” vetülete is. Mi több, szociológiai szempontból az árjásítás felfogható a vertikális szociális mobilitás megvalósítása reális lehetőségeként is: az illető arizátor felsőbb szociális rétegbe lépett ahhoz képest, amilyenbe az árjásítást (vagy a felszámolást) megelőzően tartozott.²⁸

A mindenféle fajta árjásítás nagy számából tipológiai legalább néhány példát említek, annak bemutatására, mit jelentett ez a folyamat a szlovákiai városi és vidéki közösségekben.

A „negatív” magatartás modellértékű példájaként szolgálhat annak az „egyszerű ember”-nek, a garamszentbenedeki háborús rokkant A. Morvainak a kérvénye, aki 1943. február 10-én egy zsidótól elkobzott rádiókészüléket kérvényezett. A helyi anyakönyvi hivatal olyan értelemben válaszolt az Újbányai Járásbírósnak,²⁹ hogy „mivel több kérvényező nincs, s ez idő szerint az iskola, a csendőrség és a többi szervezet számára már kiutaltak zsidóktól lefoglalt rádiókészüléket”, a kérvény kedvező elbírálását ajánlja. Ez a példa tehát

27 Ezért fontos az összehasonlítás is, l. pl. Dreyfus–Nižňanský 2011, Nižňanský 2004b.

28 A szlovákiai holokausztutatók ezt a kérdést csak érintőlegesen tárgyalja, a cseh szakirodalomból l. Jančík–Kubů 2005.

29 „Értékeljük ki” ezt a problémakört az Újbányai járás szintjén, ahonnan példánk is származik. A 29 rádiókészülékből a járási hivatal 11-et (41,3%) a Hlinka Gárda helyi szervezeteinek osztott ki, 6-ot (20,6%) elemi, beleértve egyházi iskoláknak, s jutott a pártok (HSLŠ, Deutsche Partei) titkárságára és a helyi közigazgatási hivataloknak is. Rádiókészüléket utaltak ki a zsarnócai munkahivatalnak, a gyermekotthonnak és a munkásmenhelynek is (10,3%). Magántulajdonba csak ketten kaptak: J. Gindl, a vihnyi zsidó munkatábor parancsnoka és Š. Martin újbányai kocsmáros. Az „ingóságok árjásításának” ezt a szemléltető példáját azért közlöm, hogy rámutassak az árjásítás szociális vetületének fontosságára még az oly „jelentéktelen” tételt illetően is, mint amilyenek a rádiókészülékek. Látható a „lokális” agresszorok (HG, HSLŠ, DP) képviselői ambícióinak kielégítése – a rádiók több mint felét szerezték meg, a zsákmány maradékán iskolák és szociális intézmények osztottak. Ez egyrészt a nevezett szervezeteknek a fosztogatásban való közvetlen érdekelttségét jelzi, másrészt azt hivatott jelezni, hogy (például ez) az ingóság a megfelelő intézményekhez került, melyeknek szükségük volt rá. (A kérvények elemzése rámutathat az árjásítók indítékaira is, valamint gyarapodási kísérleteik indoklására.)

nemcsak a vagyonfosztogatáshoz való önkéntes csatlakozást mutatja, hanem hogy a már meggazdagodott intézmények (iskolák, hivatalok stb.) példája hatással kellett, hogy legyen a nyilvánosságra is (s természetesen hatással volt, a háború befejezése után a koncentrációs táborokból való hazatérésük után a korábbi tulajdonosokra, a zsidókra is).³⁰

A zsidó ingóság iránti érdeklődés 1942-ben, a deportációk során hágott tetőfokára. Ez abból következett, hogy a zsidók legfeljebb 50 kg-nyi ingóságot vihetek magukkal.³¹ Főként a járásparancsnokok jelentéseiben található sok példa arra, milyen reakciót váltott ki a többségi közösségből az effajta tulajdonhoz való viszony. A privigei járásparancsnok jelenti: „... megfigyelhető a térségben, hogy a nagyközönség a zsidókérdés megszüntetése során hajlamos az indokolatlan kapzsiságra, s ez az ösztön egyeseket a közélettől való teljes elfordulásra késztet. Nagyon jó intézkedésnek bizonyult, hogy megtiltották a zsidóingóság bárminemű felvásárlását.”; a vágújhelyi járásparancsnok írja: „... Nagyon sürgős szükségletnek mutatkozik a zsidó ingó vagyon minél hamarabbi eladása azokban az esetekben, ahol a volt zsidó tulajdonosokat már elszállították, s ingóságai raktárak hiánya miatt bár zárt lakásokban maradtak, de felügyelet nélkül. Arról nem is beszélve, hogy ezek a mindenféle lakberendezések ki vannak téve a raktározás körülményeinek, folyamatosan ismétlődnek a betörések és e zsidó tulajdon lopkodása.”; a trencsényi járásparancsnok jelenti: „... Szükséges volna az állam által lefoglalt zsidó vagyon minél gyorsabb eladása, mert bár ezt a vagyont lefoglalták, felügyelet nélkül maradt, s nagyon könnyen eltulajdonítható. Ezt az ingó vagyont Trencsénben, a helyiségek elégtelen száma miatt nem tudjuk raktározni.” A zsolnai Állami Rendőrhivatal előljárója bejelentette: „Kíváncsatos volna a zsidók lefoglalt vagyonát a lehető leghamarabb pénzé tenni, mert féltő, hogy a megfelelő raktárak hiányában elkallódik, tönkremegy vagy szétlopják, ami pótolhatatlan károkat eredményezne. A lefoglalt ingatlanokat ugyanis nem elégségesen őrzik, az elsötétítés pedig szintén jó segítségére van a bűnöző szándékú egyéneknek.”³²

A negatív reakciók közt említhető az árjásítás és az 1942. évi deportálások összefonódása is, amikor az árjásító nem segített a volt zsidó tulajdonosnak a kivétel elintézésében, ellenkezőleg, kifejezetten szorgalmazta a deportálását. Ilyen összefüggésben említhető például a Steiner család esete, akiknek antikváriumát Lúdvít Mistrík-Ondrejov arizálta. 1942 júniusában ezt írta: „Kijelentem, hogy pozsonyi, Ventur utca 22. alatti könyvesboltomban nincs szükségem az alábbi zsidókra: Max Steinerre, Jozef Steinerre, Regina Lebensfeldre, Žigmund Steinerre és Viliam Steinerre. Ezeknek a zsidóknak a letartóztatásával és elszállításával a bolt nem szenved semmiben sem kárt, s gazdasági téren a Szlovák Államot sem éri kár, mert találtam helyettesítést egy árja személyben: Viliam Fábry Turócszentmártonról. A vállalkozás szempontjából szükségem van Max Wimerre, Cecília Gelbre és átmenetileg (körülbelül egy hónapos időszakra) Leopold Mendlingerre is.”³³

30 ŠA BB-K, OÚ NB, kartón 31, 281/43 prez.

31 L. pl. a Zsidótanács hirdetményét arról, milyen holmit vihetnek magukkal a deportáltak: Nižňanský 2005b, 307–308. p.

32 SNA, NS, Dr. Starinský, 49/45-31. Ezzel kapcsolatos rendőrségi instrukciók járásparancsnokoknak: ŠA BB-K, OÚ NB, kartón 27, 326/42 prez. K. Zábrecký 1942. április 13-i jelentésében a nagyszombati és szeredi lopásokról esik szó: SNA, MV, kartón 232, 2208/42.

33 Bővebben I. Nižňanský 2005b, 406. p.; Trancík 1997.

Másféle „negatív” példaként említhető A Megváltóhoz gyógyszerár árjásítása Zólyomban,³⁴ ennek története a háború utáni időszakba is átnyúlik. A járási hivatal anyagai szélesebb összefüggések nélkül csak rögzítik az esetet (haszonlóan a Hivatalos Közlönyhöz, mely csak egyszer említi a gyógyszerár megszüntetése címen). Egyfelől, a háború utáni dokumentumok alapján, az arizátor szerepének változásaira utalnak, ő lett a háború után a gyógyszerár nemzeti gondnoka-vezetője. Mivel az eredeti tulajdonos családjából nem maradt túlélő, fokozatosan igyekezett végleg megszerezni magának a gyógyszerárát. Másfelől, az Ipari és Kereskedelmi Megbízotti Hivatal dokumentumai szerint, a háború befejeztével előállt a Tatra banka az eredeti tulajdonosnak nyújtott hitel visszaigénylésével (még a háború előtt 200 000 koronát kölcsönzött neki). A gyógyszerár 1941-es árjásítása (vagy felszámolása) idején azonban a bank egyáltalán nem jelentkezett, ezért ez a háború utáni követelés meglepte az arizátort is. Ugyanezek közt a dokumentumok közt található a zólyomi adóhivatal anyagai is: a hivatal 1942-ben és 1943-ban adóhátralék rendezését sürgette az eredeti tulajdonostól, mely rendezésre logikus okokból hiába várt. Az arizátor személye esetében megfigyelhető a fokozatos változás, de ismételten csak a háború utáni dokumentumokat illetően. Még az 1945. évi nemzeti gondnokságra vonatkozó kérvényében elismeri, hogy arizált, későbbi beadványaiban már azt írja, hogy lényegében nem is arizált, csupán új vállalkozói engedélyt szerzett, a gyógyszerár pedig kényszerfelügyelet alól vette át. (Nem szólván az árjásító emberi elmozdulásáról: érdemként tünteti fel, hogy a szlovák nemzeti felkelés idején gyógyszerekkel segítette a felkelőket, amiről azonban semmilyen hiteles igazolása nem volt.) Sokatmondó abbéli igyekezete is, hogy a háború után olyan politikai besorolást sikerüljön elérnie, mely lehetővé tenné számára a vagyon megtartását. Az eseménynek mindazonáltal a szociális eredménye a fontos, amit a többségi társadalom számára jelentett. Az ezt a konkrét árjásítást jellemző anyagi veszteségek ráadásul a háború után is megmutatkoztak. A bank a hitele visszafizetését követeli, az adóhivatalnak már a háború során se fizette ki senki a hátralékokat stb. A példa azt is mutatja, hogy a kutatást szükségszerűen ki kell terjeszteni pénzügyi, adóhivatali stb. területekre is.³⁵ Egyúttal azt is bizonyítja, milyen kiterjedt anyagi veszteség érte az árjásítással a többséget is.³⁶

Nyilván, ha az eredeti tulajdonos visszatért volna, tipológiai vizsgálatnánk az arizátornak a visszatéréssel kapcsolatos reakcióit. Ez a jelenség mutatja, hogy a zsidó közösség és a többségi társadalom közti különválás éppen ebben az időben s ilyen elvek mentén folytatódott. A veszélyérzet vagy az árjásított vagyon lehetséges elvesztése aztán a többségi közösség részéről a háború utáni pogromhoz is vezethetett – mint azt a nagytapolcsányi példa is igazolja.³⁷

34 Zólyomban elég kicsi zsidó közösség volt, 1930-ban 622 zsidó élt itt (a 11 214 lakos 5,5%-a). Vö. Bárkány-Dojč 1991, 261. p.

35 A Szlovák Nemzeti Levéltárban viszont nem maradt fenn az a fond, mely a háborús Szlovák Köztársaság idejének adóbefizetéseit tartalmazná. Az egykori járási levéltárak adóval kapcsolatos fondjai vagy torzóként, vagy egyáltalán nem maradtak fenn. Más a helyzet a banksektort illetően, az e téren folyó kutatás eredményei azonban még váratnak magukra.

36 SNA, PZ, reštitúcie, kartón 222, Lekáreň u Spasiteľa – Zvolen.

37 Kamenec 2000.

A többségi lakosság segítségének pozitív esetei

Tipológiaiilag itt is több példát különíthetünk el. A legegyszerűbbek: a zsidó ingóság rejtetése;³⁸ fiktív árjásítás (rokon vagy ismerős „árja” által – ennek következményeként a háború után, még a restitúciós törvény kibocsátása előtt az „arizátor” visszaadta a vállalatot eredeti tulajdonosának); az „arizátor” által szerzett kivétel, mely megmentette a zsidót (illetve családját) az 1942-es deportálásoktól.³⁹

Csak valóban egyedi esetekben (a kutatás jelenlegi állása szerint pl. az órás foglalkozásra vonatkozóan) állt ki a többségi közösség a zsidó vállalkozó mellett, s ellenezte a zsidó iparendély árjásítását vagy megszüntetését. Ilyen eset az a zólyomi példa is, ahol 104 lakos írta alá a zólyomi Vojtech Štromf órásmester műhelyének felszámolása elleni levelet.⁴⁰ Az intervenció ellenére Vojtech Štromfot 1942. június 8-án Lublinba deportálták.

A kialakult helyzetre való pozitív reakció egy másik példajaként említhető, amikor az „arizálást” „keresztény” rokon által kívánták megvalósítani s ezzel megmenteni a család számára a vállalkozást. Ilyen módon volt önként „árjásítva” a zólyomi Spitz nagykereskedés, a tulajdonos veje, a keresztény Mantuano Béla által. Ernest Spitz tulajdonos átvezette „a Garam menti kereskedelmi társaságát, a zólyomi vegyes- és gyarmatáru-nagykereskedése” 51%-át Mantuanóra, még az első (az 1940/113. sz.) arizációs törvény elfogadása előtt. A kormányhivatal már 1940-ben vizsgálatot indított ennek az árjásításnak a „fiktív” volta ügyében. Mivel Spitz „segéd”-ként dolgozott veje cégében, családjával együtt elkerülte az 1942-es deportálásokat. B. Mantuano így fiktív árjásítással megmentette zsidó rokonait. A családi tragédia 1944–45 során következett be: a szlovák nemzeti felkelés leverése után Mantuanót mint a forradalmi nemzeti bizottság tagját⁴¹ a zólyomi zsidó temetőben gyilkolta meg az SS-kommandó. A felszabadulást nem érték meg zsidó rokonai sem.⁴²

A többségi lakoságnak az árjásítással kapcsolatos reakciói közül a legpozitívabb elem szerintem az, hogy a többségiek egy része hajlandó volt „fiktív” módon árjásítani s ezzel nemcsak megmenteni a zsidó céget,⁴³ hanem magát a zsidó családot is a depor-

38 A malackai járási parancsnok jelenti: „Több esetben megállapítást nyert zsidó ingóságok átadása: ezek ellen az árják ellen büntetőeljárás indult, a csendőrség által megtalált dolgokat elkobozták s az államra szálltnak nyilvánították.” SNA, NS, Dr. Starinský, 49/45-31.

39 L. O. Berger szücs esetét: Nižňanský 2008a.

40 SNA, ÚHÚ, kartón 48, 49737/41.

41 Vojtech Mantuano 1904. október 6-án született Zólyomban, 1944. november 16-án börtönözték be, 1944. november 28-án lőtték agyon. Zólyom város krónikája – a zólyomi tömegsírok exhumálásainak jegyzőkönyve. Az exhumálásra 1945. március 29–30-án került sor. A zólyomi zsidó temető hat tömegsírában 136 meggyilkolt személyt találtak, közülük csak 93-at sikerült azonosítani. L. még ŠA BB-OlsZ, kartón 7, T Iud 60/46 Robert Wich.

42 Bővebben l. Nižňanský 2005c, 20–21. p.

43 Zólyomban például ilyen módon árjásították a Tandlich vállalatot, ahol fennmaradtak a titkos szerződések is; ezek szerint hivatalosan arizálás történt, de az eredeti zsidó tulajdonos szerződéses megegyezést kötött az „arizátorral”, hogy a hivatalos arizálás valójában érvénytelen. SNA, PPO – reštitučný, kartón 211, VII-2, 4501.

tálások elől.⁴⁴ Ilyen esetek gyakran csak a háború utáni iratanyag alapján rekonstruálhatók, amikor is a zsidó megpróbálta visszakapni a tulajdonát, az „árjásító” pedig meg egyezés alapján át is adta neki.

Ha azonban a deportálások kérdéskörén belül összevetjük a felszámolások és árjásítások következményeit, például Selmezbánya város esetében a következő eredményre jutunk: a megszüntetett vállalatok 68 megállapított tulajdonosa közül 59-et (83,76%) deportáltak, az árjásított vállalatok 20 tulajdonosa közül 13-at (65%), a részlegesen árjásított vállalatok 17 tulajdonosa közül csak 5-öt (29,41%).⁴⁵ Ezekben az esetekben tehát az árjásított vállalat tulajdonosa könnyebben elkerülhette az 1942. évi deportálásokat (de az 1944–45.-ieket nem).

A kérdéskör összefoglalása

Igyekeztem tipológailag vizsgálni a többségi lakosság viszonyulásának legalább néhány pozitív és negatív példáját az árjásítás folyamatához. Csak megismétlem, a holokauszt szociális következményeinek alapvető feltárására a legcélszerűbb a városi vagy vidéki zsidó közösségek szintjének vizsgálata, az itt folyó szociális kutatási eredmények alapján érthető meg legjobban e széles körű változások következménye. Csak miután sikerül a különbségeket ezeknek a közösségeknek a szintjén megragadni, próbálkozhatunk némely tipológiával össz-szlovákiai szinten is.

Csak ad illustrandum említtem Nagytapolcsányt, melynek jelentős zsidó közössége volt: a városban 2192 zsidó élt (a 8731 lakos 25,1%-a). A zsidók 605 (29%) iparengedéllyel rendelkeztek (az összes 2059-ből). Legnagyobb arányban a szabad vállalkozásokban voltak jelen: 470 (43%), kézműves-iparengedélye 115-nek volt (15%), koncessziós 20-nak (11%). A zsidó vállalkozások szituáltsága Nagytapolcsány járási székhely centrumában (csaknem a teljes főteret zsidók foglalták el) nemcsak a város, hanem az egész járás gazdasági életében döntő szerepet biztosított számukra.

Az említett Nagytapolcsányról ezt írja a vonatkozó szakirodalom: „Az árjásított vállalatokat a lakosság egy szűk csoportja szerezte meg. Párthovatartozást tekintetében a Hlinka-féle Szlovák Néppárt vagy a Hlinka Gárda érdemes tagjai vagy funkcionáriusai voltak, állami alkalmazottak esetében a feleség vagy egy más rokon arizált. Mindnek volt ajánlása a HSLS-től, 7 esetben a HG-től is, mind szlovákok voltak. Az árjásítók társadalmi helyzetéről nem maradt fenn komplett névsor. A kutatás jelenlegi állása szerint megállapítható, hogy többségükben (46 esetben) kisvállalkozók voltak és zsidó vállalatok alkalmazottai (2), akik az árjásítással szereztek meg vagy bővítették ki vállalkozásukat. Néhány esetben (12 vállalatnál) helyi hivatalnokok arizáltak (4), nagyobb közösségek – a várost is beleértve – kormánybiztosai (3), a HG legfelső vezetőinek feleségei,

44 Ha az árjásítónak zsidó munkatársra volt szüksége a cégben (pl. a volt tulajdonosra mint segédre), félévente kérvényeznie kellett számára a munkaengedélyt. Ilyen engedély 1942-ben megmenhette az eredeti zsidó tulajdonost – esetleg a családját is – a deportálástól.

45 Macko 2005. A zsidó iparengedélyek száma 144 volt, ez a város összes iparengedélyének 20,87%-a; közülük 74-et megszüntettek (69,16% – az arány kisebb, mint az országos, 85%-os átlag), a többi árjásították.

foglalkozásukat tekintve tanítók vagy magas beosztású hivatalnokok (3), egyetlen esetben pedig római katolikus pap vált árásított cég társtulajdonosává.”⁴⁶

Az árásításokkal kapcsolatban éppen a holokauszt szociális környezetének vizsgálata adhat majd választ arra a kérdésre, vajon a többségi lakosságnak a zsidó közösség problémáival szembeni érdektelenségének a holokauszt szociális kontextusa, a zsidó közösség kisemmizésében való részesedés lehetősége is előidézője volt-e – akár munkahelyszerzés, iparengedélyhez vagy üzlethez jutás értelmében, vagy, a lumpenproletariátus esetében bármilyen ingatlanért. Ezáltal vásárolta meg a rendszer a „hallgatólag többséget”, esetleg a „bűn”-részesség lett a hallgatás alapja? Másrészt a tulajdonhoz való alapvető jog megsértése, amit a zsidó közösségen tömegesen realizáltak, az államosítás kezdetének is felfogható. A többség a szlovák állam idején megbarátkozott azzal a lehetőséggel, hogy a lakosság egy részét, a zsidókat, megfoszthatja tulajdonától, s 1948 után pedig hagyta kifosztani a középosztályt (a közvetlen a II. világháborút követő, ipari és banki államosítás a lakosság számára túl távoli és anonim volt). A környezetében zajló tulajdonváltozásokat – például boltok vagy kereskedelmi egységek esetében – ellenkezőleg, nagyon is közvetlenül érzékelhette.

Deportációk

Az 1942-i és az 1944–45. évi deportációk összehasonlításakor az alapvető különbségekre kell felhívnom a figyelmet. Mindenekelőtt: az 1942-es deportációkat közvetlen a szlovák szervek szervezték, főként a belügyminisztérium (főként annak XIV. osztálya), a közlekedési és közmunkáltató minisztérium (annak vasúti részlege), de a Központi Gazdasági Hivatal vagy a Hlinka Gárda is. Járási szinten a deportációkat ún. trojkák,⁴⁷ hármások (vagy päťkák, ötösök) tárgyalták meg: ezeket a járásparancsnok, a HSLS elnöke és a HG járási parancsnoka (esetleg, ha volt, a DP és az FS képviselője is) alkotta. Nyilvánvaló, a deportációkról a kormány is döntött, a parlament (az 1942/68. sz. alkotmánytörvénnyel), miként az elnök is, akinek aláírását ott találjuk az említett alkotmánytörvényen (az ún. deportációs törvényen).⁴⁸ A deportációk kivitelezésében őrségként mind a csendőrség, mind a HG és az FS egységeit igénybe vették. A transzportok összeállításának döntési folyamatába járási szinten (főként 1942 áprilisától) bekapcsolódtak az igazgatási szervek (a járásparancsnokok), a pártstruktúrák (HSLS, DP), a HG, az FS és a csendőrség szervei. Arról, kit sorolnak be a transzportba, a járási trojkák (vagy päťkák) döntöttek a belügyminisztérium XIV. osztálya ún. száguldó komisszárijának közreműködésével.⁴⁹ Az 1942-es deportációk politikai felelőssége tehát a szlovák állam képviselőit terheli.

46 Bővebben I. James 2001.

47 Vö. Nižňanský 2005b, a következő dokumentumok: 38., 40., 41., 42., 45.

48 Bővebben I. Nižňanský 2002b, Nižňanský 2005b, Salner 1997, Salner 2000.

49 A deportálások előkészítése „technikai” részéről el kell mondani, hogy az első szakaszban, amikor fiatal nőket és férfiakat deportáltak, a listát a belügyminisztérium állította össze. Az ezt követő, családokat érintő deportálásokról az említett helyi szervek döntöttek az ún. száguldó komisszár segítségével.

A szlovák állami szervek tudatában voltak annak, hogy ami a többségi lakosság reakcióit illeti, a deportációk nem népszerűek. A belügyminisztérium 1942. március 26-i készülő rendelete, mely megtiltja zsidók bűntetését, végül nem lépett érvénybe. Dr. Bezák, a tervezet előterjesztője, telefonon jelentette, hogy a rendelet megjelentetésétől eltekintettek, mivel az a közvéleményben kedvezőtlen visszhangot váltott volna ki.⁵⁰ Jellemző az akkori rendszerre, hogy a pozsonyi Állambiztonsági Központ 1942. április 24-i rendelete alapján végül mégis büntette a többségi közösségnek azokat a tagjait, akik segítettek a zsidókat. Ebben a rendeletben olvasható: „A összegyűjtés miatt a zsidók tömegesen kísérelnek meg külföldre szökni. Ennek a törvénytelen határátlépésnek során árja személyek vannak segítségükre, főként gépkocsi-vállalkozások tulajdonosai. Utasítom tehát az illetékes hivatalok előljáróit, hogy minden esetben, amikor kétséget kizáróan megállapítják az árja személy segítségnyújtását, az illetőt az illavai vizsgálati táborba szállítsák, az Állambiztonsági Központ előzetes jóváhagyása nélkül.” Illetékes személyekké a járásparancsnokok, rendőrigazgatók és a rendőrhivatalok előljárói váltak.⁵¹ A többségi lakosságnak 1942-ben e tekintetben nem kellett főbenjáró büntetésről tartania. Ha a többségi szlovákok segítséget nyújtottak, megbírságozták vagy elítélték őket, esetleg ítélet nélkül Illavára kerültek.

Az 1944–45-ös deportációkat a németek (Alois Brunner) hajtották végre, főként a szeredi felújított táborból. A szlovák szervek segítsége nélkül – beleértve az elnököt, a kormányt és a parlamentet, melyek „formálisan” hatalmon maradtak a német egységek Szlovákiába történő 1944. augusztusi megérkezése után is – a német fél nem lett volna képes ilyen kiterjedt megtorlásokra, s főként nem lehetett volna ezeknek a fellépéseknek ekkora hatékonyságuk. Már csak azért sem, mert a németek nem ismerték behatóan a szlovákiai környezetet. Nyilvánvaló, a német egységeknek (beleértve az Einsatzgruppe H-t is)⁵² közvetlen és közvetett támogatást nyújtottak a HG rohamegységei, a csendőrség, de gyakran a helyi állami szervek is.⁵³ Másrészt 1944/45-ben a szlovákokra a segítségért legtöbbször halál várt.

Az 1942-es deportációk

A többségi lakosság legegyszerűbb feljegyzett pozitív viszonyulásának a deportálandóknak kifejezett részvétnyilvánítást vagy sajnálkozást tartom. Ilyesmikre bukkanunk a bártfai, privigyei és eperjesi járásparancsnokok jelentéseiben. A privigyei járásparancsnok 1942. márciusában írja: „... A zsidók összpontosítása a munkaközpontokba jelentős félelmet keltett a jövőjüket illetően, az egyszerű nép soraiban is együttérzés volt tapasztalható, főként a zsidó lányok esetében...” Hasonló jelentést írt az eperjesi járásparancsnok.

50 A Belügyminisztérium 1942. március 26-i rendelete, mely megtiltja zsidók bűntetését. A tárcza az 1939/190. sz. törvény 2. bekezdése 2 §-ának értelmében elrendeli, hogy tilos este 18 órától reggel 8 óráig szállást biztosítani zsidóknak; a kihágást a járási (állami rendőri) szervek büntetik. SNA, MV, kartón 215, 875/1942.

51 SNA, NS, Alexander Mach, Tnřud 8/46-13, mikrofilm 903, kartón 76.

52 Šindelářová 2013.

rancsnok 1942 márciusában: „... sőt sok keresztényből sajnálatot is kiváltottak, tehát az árja csőcseléknek ez a véleménye csak most billent a zsidóellenes akciók javára.”⁵⁴

A kisszebeni járásparancsnok érdekes megfigyelést tett: az összes nem zsidó vállalkozó igyekezett zsidó segédnek szóló munkaengedélyt beszerezni. A zsidó családok ezzel a módszerrel kerülhették el a deportációkat.⁵⁵ Ismét az árjásítás folyamatának a deportációkkal való összefüggését látjuk. A fiktív „arizátor” becsületes viselkedésén kívül, melyről már több esetben szóltam, az arizátornak az eredeti tulajdonosra is szüksége volt, mert maga nem tudta (nem volt képes vagy hajlandó stb.) a vállalkozást vagy az üzletet vezetni.

A többségi lakosság (főként a keresztény rokonok sorából) segédkezett az ún. árja papírok beszerzésében is. Ezek az iratok lehetővé tették a többségi lakosságon belüli „elrejtőzést”. Tulajdonosának azonban lakhelyet kellett változtatnia, nehogy felismerjék.

Mivel 1942-ben a Lengyel Főkormányzóságba irányuló deportációkat mintegy 8000 zsidó kerülte el szökéssel – ebből 5–6000 Magyarországra szökött⁵⁶ –, s további mintegy 2000 szerzett magának ún. árja papírokat, legalább egy részüknek a többségi lakosságnál kellett segítségre lennie.⁵⁷

A magyarországi határ átlépéséhez szükséges segítség ezért meglehetősen széles körű volt,⁵⁸ bár a feljegyzett esetek (a dokumentumokból csak a leleplezett esetek

53 Ilyen volt pl. a pozsonyi razzia 1944 szeptemberében, melynek során 1600 zsidó személyt letartóztattak és a szeredi táborba deportáltak. Ezt a pozsonyi HG segítségével hajtották végre. A szeredi tábor már a németek kezén volt.

54 SNA, NS, Dr. Starinský, 49/45-31.

55 SNA, MV, kartón 216, szám nélkül.

56 A Magyarországra történő szökéseket már G. Konka járásparancsnokokhoz intézett, 1942. március 25-i levele is említi. SNA, MV, kartón 267, 406-560-13. A nyitrai járásparancsnok 1942. áprilisi levelében ez áll: „Járási Hivatal, Nyitra. Iktatószám: 256/1942 – prez. Nyitrán, 1942. április 2. Instrukció az állambiztonságról, helyzetjelentés 1942. március haváról. A 3973/1940-ÚŠB számhoz. Mellékletek: 7. Állambiztonsági Központ, Pozsony. Az alábbi jelentést terjesztem elő. Na stráž! [Őrségbe! Korabeli szlovák fasiszta köszöntés – a ford. megj.] Fabián s.k. járásparancsnok (...) Helyzetjelentés 1942. március haváról. Zsidók. Az utóbbi napokban zsidókat fogdostunk a munkaközpontok számára. Sokan Magyarországra szöktek, egyesek szanaszét mászva bujdosnak egész Szlovákiában. Valódi pánik volt. Ezt főleg az okozta, hogy a nép körében általánosan az a vélemény, hogy a zsidókat Oroszországba viszik ki, s ott lelővöldözik őket. Ezt a benyomást a frontról visszatérő katonák meséi keltették arról, hogyan bánnak a zsidókkal Oroszországban, meg az is okozta, hogy éjjel kellett fogdosni, és hogy külön mennek a zsidó férfiak, külön a nők. Megnyugtató volna, és a zsidók közt is megszűnne a pánik, ha az egyes családokat együtt lehetne koncentrálni. (Ez főleg a lányokra érvényes, hogy a szüleikkel együtt menjenek.) (...)” ŠA N-zN III, kartón 57, 257/I-1/ŠB-42.

57 L. Nižňanský 2005b, a következő dokumentumok: 78., 80., 81., 92.

58 A nagyrőcei járásparancsnok írja 1942 áprilisában: „(...) Az összegyűjtés alóli kibújtás végett sok zsidó a Magyarországgal való határ illegális átlépését választotta. Ahonnan viszont sok esetben visszaszállították őket. Néhány esetben árja személyek is segítették a zsidók határon át való szökését. 4 esetet tartunk számon. Minden vétkező személyt letartóztattunk és Illavára küldtünk. A lakosság a zsidók segítői elleni szigorú fellépést megértéssel elfogadta.” SNA, NS, Dr. Starinský, 49/45-31.

ismertek,⁵⁹ esetleg „oral history”-ból) elég egyértelműen tanúsítják, hogy a többségi lakosság ezt a segítséget megfizette.⁶⁰

A többségi lakosság reakciójának további formája a deportációk fenyegette zsidók rejtegetése volt.⁶¹

A deportációk elleni segítség specifikus esetei a keresztségek voltak,⁶² melyekért néhány pap Illavára is került.⁶³ 1942-ben a legtöbb kereszttelőre Nyitrán került sor, ahol az ottani kálvinista lelkész, Sedivý László 717 zsidót keresztelt meg, amiért ő is az illavai börtönben végezte.⁶⁴

Hasonló módon, de kisebb méretekben segített a nagyszaltnai katolikus plébános, Ľudovít Veselý.⁶⁵ 1942-ben többeknek keresztlevelet állított ki, bizonyíthatóan a gyetvai Ladislav Kohnnak⁶⁶ (Alexander Kohn és Fridericha szül. Deutsch fiának), valamint a nagyszaltnai Reisséknek, Štefannak és Magdalénának. Mégpedig oly módon, hogy antedatálta (vagyis hamisította) a születési anyakönyvi kivonatot. Veselý ezzel a zsidók segítőjévé vált, s fokozatosan egyre határozottabban lépett fel a szlovák állam rezsime ellen, míg végül a felkelés aktív résztvevője lett. Ilyen tevékenységhez ugyan nem volt

-
- 59 Pl. az aranyosmaróti eset 1942 júniusában: ŠA N-N-OÚZM, kartón 40, 283/42 prez.; az újbányai eset 1942 szeptemberében: ŠA BB-K, OÚ NB, kartón 28, 460/42 prez.
- 60 Az átvezetésért való fizetséget egy nyitrai átvezetőcsoport ellen zajló 1943. áprilisi vizsgálat is megerősítette. ŠA N-N-OÚZM, kartón 401, 1230/43. L. Nižňanský 2005b, 90. sz. dokumentum.
- 61 Ilyen volt a fejezet végén említett pöstyéni eset V. Zelenayovával. SNA, MV, kartón 260, 11779/42.; Nyitrán zsidók egy csoportját zsidók és nem zsidók bujtatták, az esetet 1942 októberében leleplezték – SNA, MV, kartón 262, 12179/42; Ján Vojtaššák az Államtanácsban 1943. február 3-án: „(...) A zsidók igyekeztek részvétet kelteni maguk iránt. Az emberek bujtatták őket, merthogy amit a zsidók ellen tettek, úgymond nem emberi. (...)” Nižňanský–Kamenec 2003, 252. p. A többségi szlovákok által rejtegetett zsidók kérdésköréhez l. Nižňanský 2005b, a következő dokumentumok: 25., 26., 62., 72., 75., 76., 83., 86., 87.
- 62 A keresztség felvételétől a zsidók a deportálás elkerülését remélték. A keresztségről azonban az ún. Zsidó kódex elfogadása előtti, azaz 1941. szeptember 10. előtti írásos bizonyítékra volt szükség.
- 63 A trsztenai járásparancsnok 1942 márciusában megtiltotta a kereszteleseket. SNA, NS, Dr. Starinský, 49/45-31.
- 64 Nižňanský 2007, 106. p. A Mach 1942. augusztus 27-i levele V. Tukának: SNA, ÚPV, 10/52a/1942.; A Šedivý kihallgatásáról szóló jegyzőkönyv: ŠA N-N-OÚN, kartón 53, 2058/1942 prez.; Illaván végezte Š. Puškáš zólyomi kálvinista lelkész is: SNA, fond 209–777-3. Puškáš említette 1942. március 25-i rádióbeszédében Alexander Mach is: *Gardista*, 1942. március 26. Ilyen módon sújtottak néhány görög katolikus papot is Kelet-Szlovákiában. Vojtaššák püspök mint az Államtanács alelnöke 1943. február 3-án ezt mondta erről: „(...) Egy görög katolikus plébánián egy nap alatt 25 zsidót kereszteltek meg.” L. Nižňanský–Kamenec 2003, 252. p. A keresztelesek kérdésköréhez l. Nižňanský 2005b, a következő dokumentumok: 70., 73., 82., 84., 87., 92.
- 65 L. Jančura, Vladimír: Na strane povstalcov padol aj katolícky kňaz. *Pravda*, 2010. augusztus 29. Ľudovít Veselýnek napjainkban a nagyszaltnai községi hivatal épületén van emléktáblája.
- 66 Z. Kubíniová állítása szerint Ladislav Kohn túlélte a háborút s a későbbiekben a Kúnovský nevet viselte. L. Štefan Žilka: *Tajomstvo obchodníkovéj dcéry. Národná obroda*, 1992. február 18.

engedélye felettesétől, Andrej Škrábik besztercebányai püspöktől, ennek ellenére a breznóbányai székhelyű II. taktikai csapat hírvivői tiszt funkcióig vitte. A felkelés levetése után 1944 decemberében Besztercebányán letartóztatták, az ottani szemináriumban bujdosott. Valamikor 1944 végén vagy 1945 elején meggyilkolták s a kovácsfalvi fürdőhöz közeli Boriny erdőben tömegsírba dobták. A tömegsírban rátaláltak az említett Fridericha Kohn-Deutsch és veje holttestére is. A katolikus pap tehát úgy végezte, mint annak a családnak néhány tagja, amelyet az 1942. évi deportálások elől megmentett. A család megmentett tagjai a Veselý által kiadott hamis (antedatált) keresztlevélnek köszönhetően menekültek meg. A papon a felkelés elfojtása után már senki sem tudott segíteni, vagy senki sem segíthetett.⁶⁷

Az egyház képviselői különbözően viszonyultak ehhez a jelenséghez. Andrej Marsina katolikus pap, az Államtanács tagja a tanács 1943. február 3-i ülésén ezt mondta: „Ki rakja bele az újságokba azokat a híreket a megkeresztelt zsidókról? Ha számba vesszük, hogy Szlovákiában 1300 katolikus plébánia van, s ebből körülbelül 15-ön meg vagy 20 görög katolikus plébánián történtek túlkapások – ez olyan alacsony százalék, hogy nem is számít akkora erkölcsi hanyatlásnak, mint amikor más felekezetek tagjai mondanak csődöt. Ennek ellenére azt látjuk az újságokban, hogy amikor erről van szó, az emberek csak a katolikus papokra gondolnak. Főleg a Gardista jelenteti meg ezeket. A Grenzbote idézi, a Slovák e tekintetben óvatosabb. Ha mi megkereszteltünk volna mindenkit, aki jelentkezett, az a 83%-ukat jelentette volna. De mi ügveltünk a szigorú egyházi előírásokra. S mégis mi viseljük az ódiumát. Ma már úgy néz ki, hogy mi szoltunk a zsidók érdekében. Hogy védtük őket stb. Kíváncsi volnék, ki hozta nyilvánosságra az ilyen híreket. Kötelességem az egyházamat és a rendemet védeni. Ismétlem, ha mi úgy jártunk volna el, mint mások, kilencszer annyit megkereszteltünk volna. Hisz meg van írva: »Menjetek tehát, és tanítsátok az összes nemzetet.« Én minden évben legalább 13-14 evangélikust hozok át a katolikus egyházba. Zsidót idén 50-et hoztam át a gyülekezetemben. Trencsénre nézve ez nem sok. Az objektivitás érdekében kérem, hogy a jövőben tegyenek különbséget a kiállított keresztlevelek és a többi hír esetében is, hogy azt katolikus vagy evangélikus pap csinálta-e. Végül rajtunk, katolikus papokon, főként ha katolikus pap áll az élen, csattanna az ostor mindenért. Ezt nem azért említem, hogy valamiféle aggodalmakat tolmácsolnék. Nekem egyetlen zsidaja soha egy fillért se adott. Mert a keresztségért nálunk nem kell fizetni. A keresztlevelekért se szedtem, nehogy szóba hozzanak, hogy pénzt fogadok el. Csak az okmánybélyegért kellett fizetni.”⁶⁸

Ilyen esetet találunk a Lónyabányai járásparancsnok 1942. márciusi jelentésében is: „... Juraj Chochol ág. ev. pap... Nevezett egyedüli papként a zsidók nemrég tömeges keresztelésén 10-et megkeresztelt közülük előkészület nélkül. Az illavai fogságba helyezésére szóló javaslatot eddig csak azért nem továbbítottam, mert nevezett csak erre vár, hogy aztán mártírként emlegessék.”

67 Andrej Škrábik püspök 1945. június 28-i levele a *Partizán* c. újságnak. BABB, BÚBB, skatula 37. A dokumentum közvetítéséért PhDr. Marek Syrnýnek, PhD tartozom köszönettel.

68 Nižňanský–Kamenec 2003, 254. p.

A többségi lakosság további reakciójaként említendő a deportációk fenyegette zsidók rejtegetése 1942-ben. Pöstýnben is volt rá példa, itt V. Zelenayová a deportációk elől bújtatott egy zsidót, amiért először 200 szlovák korona büntetést szabtak ki rá, majd elrendelték az illavai vizsgálati táborba helyezését.⁶⁹ A szlovákok egy része ugyanakkor 1942-ben zsidók bújtatásáért anyagi ellenszolgáltatást kapott.

Az 1944–45-ös deportációk és üldözések

Míg az üldözés és a deportációk 1942-ben csak a zsidó kisebbséget érintették, 1944-ben megváltozott a helyzet. Ekkor már a zsidó polgártársaknak nyújtott segítség a segítő (a sikertelen megmentő) halálával végződhetett.⁷⁰ A szlovák nemzeti felkelés elfojtása után, illetőleg már közben, Szlovákia területére nemcsak a Wehrmacht egységei érkeztek meg, hanem különféle megtorló alakulatok is (például az Einsatzgruppe H), melyek nemcsak a zsidó közösség ellen léptek fel, hanem a többségi lakossággal szemben is. A repressziók nemcsak a nácizmus ellen harcoló katonákat vagy partizánokat sújthatták, hanem a polgári lakosságot is. E tekintetben 1944–45 közt szlovákok és zsidók sorsai sok esetben összefolytak.

Szólni kell a zsidók által a megmentőiknek nyújtott fizetség kérdéséről is. Itt tudatosítanunk kell, hogy a szlovákok közül sokan, lévén hogy szegények voltak, nem tartottak volna el további személyeket, ezért elengedhetetlen volt, hogy a rejtegetett zsidók hozzájáruljanak az élelmezésükhöz. Itt is érvényes azonban, hogy minden esetben más, s ha mód van rá, a lehető legpontosabban rekonstruáljuk.⁷¹

Engedtessek meg, hogy valamelyest összegezzem az eddigi kutatási eredményeket azokról a szlovákokról, akik a zsidó polgártársaik megsegítése közben elveszítették a számukra valóban legértékesebbet, amit adhattak: az életüket. A példákat egymás után sorolom, egyiknek sem tulajdonítva nagyobb fontosságot a másiknál. Végül, nem is állítható fel az elvesztett életeknek valamiféle sorrendje. Mindegyik egyedi, megismételhetetlen volt, a zsidóé és a szlováké is, s mindegyik veszteség pótolhatatlan volt.

Jelképesen elsőként Mantuano Bélát említem, aki, mint volt már róla szó, jelképesen ájrásította apósáék, a zólyomi Spitzék nagykereskedését. Ezzel 1942-ben megmentette őket a deportációktól. A szlovák nemzeti felkelés alatt Mantuano a zólyomi forradalmi nemzeti bizottság tagja lett, a felkelés elfojtása után, zsidó rokonaihoz hasonlóan, a zólyomi zsidó temetőben meggyilkolták.⁷²

A bújtatott zsidók és szlovák „segítőjük” közös halálának másik esete 1944 decemberének végén történt, amikor a rózsáhegyi Einsatzkommando 7a rajtaütött Bully településen. A Ján Stanislav–Stanislav Mičev szerzőpáros szerint itt „hét fajlag üldözött személyt elevenen elégették K. Bullová házában, a tulajdonosával együtt, rejtegetésük miatt”.⁷³

69 SNA, NS, Dr. Starinský, 49/45–31.

70 Bővebben I. Žiak 2009. A szerző a „segítő – mentő” fogalmak használatának kérdését is vizsgálja.

71 Nižňanský 2005c, 22–28. p.

72 Bővebben I. Nižňanský 2008b. A zsidó temetőben összesen hat tömegsírból 128 személyt gyilkoltak meg (köztük 36 nőt és 6 gyermeket) – bővebben I. Stanislav–Mičev 1992.

73 Bővebben I. Stanislav–Mičev 1992, Mičev 2009.

Nagyon sok esetet nem tudunk ennyire egyértelműen meghatározni. Az antifasizmus és a felkelésben való részvétel gyakran együtt járt a zsidó polgártársak megsegítésével. Egy ilyen esetet vizsgált Nina Paulovičová Galgócon, Zuzana Bardiovská esetét kutatva. Itt konkrétan a Gros és a Rudolfer nevű zsidó családok megsegítéséről volt szó. Bardiovská férjét a németek letartóztatták, majd koncentrációs táborba hurcolták, ahol elpusztult. Mivel nem ismerjük a személyére vonatkozó német dokumentumokat, nem tudjuk, vajon „csak” mint felkelőt deportálták-e (tehát német szemszögből „bandita”-ként), vagy zsidók segítőjeként is. Testvére azonban a háború után szemére vetette sógornőjének, hogy őt terheli a felelősség azért, hogy férjét Németországba deportálták, ahonnan nem tért vissza. Sőt, Bardiovská sógora a háború után nem akarta visszaadni a zsidóknak a vagyonukat, amit Bardiovská és a férje elrejtettek. Ebben az esetben a zsidók segítségének kérdése az antifasizmussal függ össze. A Bardiovská és családja által zsidó polgártársaiknak nyújtott segítség mértékét, sem pedig a feleség szerepét férje deportálásában és halálában – maga Paulovičová sem tudta pontosan megítélni.⁷⁴

Hasonló esetet említhetünk Klenócból is. A község fölötti irtványban több zsidó „bunkerozott”, így a Mittelmann család is. 1945 elején a német kommandó épp a Klenóc fölötti irtványon hajtott végre rajtaütést felkelők és zsidók után kutatva. Az ottani férfiak többségét (szlovákokat és zsidókat) sikerült őrizetbe venniük, közben a menekülni próbáló zsidó orvost, I. Krämert lelőtték. Utána a férfiakat és a teheneket együtt vezették le a faluba, amit úgy sikerült kihasználnia a zsidó L. Reichmann-nak, hogy az állatok takarásában az erdőbe menekült. A férfiak közül többeket, szlovák klenóciákat végül a szlovák hatóságok hagyták a mauthauseni koncentrációs táborba hurcolni, ahonnan sokan nem tértek haza. Ebben a konkrét esetben a „zsidósegítők” szerepe partizán „segítőkként” fonódik össze, esetleg közvetlen a felkelés résztvevőivel. Zsidók és felkelők sorsa olyan módon fonódott össze, hogy szabatos különválasztásuk nem lehetséges. Miként az ellenük fogyanatosított megtorlásoké sem.⁷⁵

A zsidó polgártársak mentése tárgykörében érdekes az Arnošt Rosin, Czesław Mordowicz páros története: 1944 májusában megszöktek az auschwitzi koncentrációs táborból. Ennek a szökésnek a sorsa sokkal kevésbé ismert, mint a másik párosé, Alfréd Wetzleré⁷⁶ és Rudolf Urbáé (eredeti nevén Walter Rosenberg),⁷⁷ ők ugyanebből a koncentrációs táborból szöktek meg Szlovákiába. Mindkét páros elsősorban a szövetségeseiket szerette volna értesíteni arról, mi zajlik a náci koncentrációs táborokban. Rosin és Mordowicz azért is vállalta a szökést, mert nem voltak biztosak abban, hogy Urbának és Wetzlernek sikerült megmenekülnie. Különbő megpróbáltatások után

74 Bővebben I. Paulovičová 2008.

75 Feldolgozva O. M. és A. F. vallomása alapján, valamint Zajacová 1970. Zajacová könyve szerint Klenócból a következőket deportálták Mauthausenba: Āč Imrich, Bejtíc Ján, Blaho Ján, Brestovský Ján, Brndiar Ján ml., Brndiar Ján st., Brndiar Ondrej, Cibul'a Matej, Grlický Pavel, Hámoš Pavel, Hruška ndrej, Chudič Ján, Jakabšic Ondrej, Kolenkáš Ján, Kováč Ján, Láska Samuel (vagy Daniel), Lichanec Pavel, Macko Ján, Mináč Vladimír, Moncol Ján, Parobek Ján, Stolárik Ján, Štefánik Ján, Štefánik Ondrej.

76 Wetzler 2009, Kamenec 2003.

77 Vrba 2007.

mindkét párosnak sikerült Szlovákia területére jutnia. Mi több, a két páros élete Szlovákiában többször is keresztezte egymást.

Rosin sorsát és megmenekülését nagyban befolyásolta szlovák iskolatársa, Jozef Ondryáš, aki Pozsonyban rendőrként szolgált. Rosin tanúvallomása szerint sikeres szökése után véletlenül találkoztak Pozsonyban: Ondryáš ismerte fel, amikor leszállt a villamosról, s ezekkel a szavakkal üdvözölte: „Várj csak, várj, hová rohansz, mint egy zsidó?” Abban az időben Rosin a már említett Vrbával a pozsonyi Matičná utcában lakott albérletben.⁷⁸ Kis idő elteltével a lakás albérletre szánt harmadik szobája is elkelt: történetesen Ondryáš bérelte ki. Akkor még nem tudta, hogy Rosin auschwitzi szökevény. A háború utáni vallomásában Rosin ezt nyilatkozta: „Azt mondtam, Magyarországról tértem vissza hamis iratokkal, Štefan Roháčként.⁷⁹ Nem én voltam az egyedüli, aki így élt, s Ondryášnak rajtam kívül további zsidó védenca is volt.”⁸⁰

Maga Rosin így jellemezte Ondryáš: „Hűséges barát volt, megbízható, semmivel sem érzékeltette, hogy a terhére volnék, így később, a felkelés⁸¹ kitörésekor egy nagyobb lakásba költöztünk, melynek ajtaján ez a névtábla állt: Jozef Ondryáš rendőrfelügyelő.” Ezáltal Rosin biztonsága is erősödött. Nagyon nem volt valószínű, hogy a rendőrség vagy a Hlinka Gárda történetesen épp egy olyan lakást kutatott volna át, melyben egy rendőr lakik. Rosin végül elmondta Ondryášnak azt is, hogy koncentrációs táborból szökött meg. Rosin vallomásának jegyzőkönyve annyi év elteltével is nagyon civilnek, egyszerűnek hat. Ezeknek az információknak az elárulása a szlovák nemzeti felkelés után mindkettejük életét veszélybe sodorta, nemcsak Rosinét, a zsidó szökevényét, hanem szlovák „segítőjét” is. Rosin vallomása az Ondryáš előtti kitarulkozásáról: „Tudod, Jožko, én ugyan megszöktem, de nem tudod, honnan. Hát aztán?, csodálkozott. Az oświęcimi koncentrációs táborból szöktem meg, és az a szám a karomon a rabok nyilvántartási száma. Tudod, mit jelent ez? Ha ránk találnak, téged is meg engem is lelőnek, és semmit se fognak kérdezni. Mire ő: Ne félj, ez a legkevesebb. Amíg engem látsz, semmitől ne félj!”⁸²

Annak ellenére, hogy Ondryáš tudatában volt a helyzet komolyságával, tovább segített. Sőt azt követően is, hogy Rosinnal együtt szemtanúja volt, amint Pozsonyban a HG letartóztatott egy ismeretlen zsidót. Rosin tanúvallomásából tudjuk, hogy barátja 1944/45 telén nemcsak különböző igazolásokat szerzett be neki, melyek akkor már az életben maradáshoz vagy a szabad mozgáshoz elengedhetetlenek voltak, hanem Mordowiczot, Vrbát és Wetzlert is megismerte – mindhárman többször megaludtak

78 YVA, P 25/13. Az A. Rosinnal és Cz. Mordowiczcsal folytatott beszélgetést E. Kulka jegyezte le cseh nyelven.

79 Ezeket az iratokat, az ún. árja papírokat (vagyis olyan dokumentumokat, hogy tulajdonosuk szlovák keresztény) mind a négy szökevény számára a zsidó hitközség képviselői biztosították be.

80 YVA, P 25/13. Az A. Rosinnal és Cz. Mordowiczcsal folytatott beszélgetést E. Kulka jegyezte le cseh nyelven.

81 Értsd: a szlovák nemzeti felkelés (1944. augusztus–október)

82 YVA, P 25/13. Az A. Rosinnal és Cz. Mordowiczcsal folytatott beszélgetést E. Kulka jegyezte le cseh nyelven.

„náluk”. A szökevényekről semmit se árult el, sőt Rosint Štefan Roháč néven munkahelyhez segítette.

Rosin megmentésének története azonban tragikusan ért véget. 1945 áprilisában Pozsonyhoz ért a front, megkezdődtek a Vörös Hadsereg és a náci katonák közti harcok utolsó napjai. Rosin tanúvallomása szerint Ondryáš akkor már további négy menekültnek, hajdani fogolynak is segített. A harcok során a lakás közelében megsebesült az egyik szovjet katona. De fejezze be a történetet Rosin maga: „Kimentem Ondryášsal együtt, s behoztuk a szobába. Elláttuk a sérülését, s megint indultunk ki. A sebesült orosz felkiáltott: Adjatok vizet! Mentem vízéért, mikor egy katona ránk kiáltott: Ne menj ki, lőnek. Mire Jožko: Én nem félek. Ment, és amint a külső ajtóhoz ért, három lövést kapott, és ott helyben meghalt. Lementem, de már nem lehetett semmit tenni. Első gondolatom az volt, hogy nekem kellett volna őhelyette elesnem.”

Az említett négy auschwitz-i szökevény mindegyike túlélte a háborút. Ondryáš, aki felismerte és nem árulta el őket, aki 1944/45 telén Rosin egyértelmű megmentője volt, nem érte meg a felszabadulást. Épp az ilyen szlovákoknak állítottak emléket Zólyomban a Nemes lelkek parkjában.

Olykor csak kevés hiányzott ahhoz, hogy a megmentő a zsidó polgártársai mentése és rejtegetése közben életét veszítse. Martin Macko, aki a selmecbányai helyzetet vizsgálta, két olyan esetet említ, melyek csak véletlenül nem végződtek a szlovák segítő halálával. Az egyik esetben Zuzana Minkováról volt szó, aki 1944 júniusától Dávid Šandort és nejét rejtegette. A német katonaság bevonulása és a felkelés leverése után a házaspárt egy házkutatás során 1944. október 17-én őrizetbe vették és később kivégezték. Minková csak annak köszönheti megmenekülését, hogy a tolmács rábeszélte a német katonákat: állítsák azt, hogy a zsidókat az utcán tartóztatták le.⁸³

Hasonló sorsa volt Júlia Trojanovának is, aki Vojtech Gemeinert és menyasszonyát, Zuzana Barokovát rejtegette. Mindkét zsidó polgártársát a házában tartóztatta le 1944. november 20-án a HG-rohamosztaga. Az ezt követő kihallgatásuk alatt Gemeiner azzal mentette meg Trojanovát, hogy lefizette a HG-osztag selmecbányai helyettes parancsnokát, Štefan Šátekot – aki a jegyzőkönyvbe azt vezette be, hogy a két zsidó önként jelentkezett. A történet annak is köszönhetően őrződött meg, mert a két zsidó polgártárs túlélte a deportációt, s visszatértek a koncentrációs táborból.⁸⁴

Szlovákia számos helyén a tömegsírokban egymás mellett feküdtek a legyilkolt zsidók és szlovákok, fajilag üldözöttek és felkelők vagy támogatóik. Mivel meggyilkolták őket, nehéz rekonstruálni utolsó pillanataikat, miként azt is, vajon a szlovákokat „csak” felkelői mivoltuk miatt gyilkolták meg, vagy „zsidósegítő”-ként is.

A sok helyszín egyike Keremcse (Kremnička). A szlovák nemzeti felkelés után, az 1944. november 5. és 1945. február 11. közötti időszakban itt a náciak a tankcsapdák árkaiban 747 polgári személyt (szlovákokat, zsidókat, romákat és partizánokat) végezték ki, köztük 211 nőt és 58 (hathetes és tizennégy év közötti) gyermeket. Az áldozatok 6 tömegsírban feküdtek. Ez volt a Szlovákiában elkövetett náci háborús bűnök legna-

83 Macko 2008.

84 Macko 2008.

gyobbika.⁸⁵ Hasonló helyszín Garamnémetfalva (Nemecká), ahol az Einsatzkommando 14 mintegy 400 (korábbi források szerint 800–900) férfit és nőt gyilkolt le. Mivel a holttesteket a mészégetőben elégették, az áldozatok pontos számát máig nem sikerült megállapítani.⁸⁶ Ilyen helyszín a zólyomi zsidó temető is, melyen zsidókat, szlovákokat és romákat gyilkoltak.⁸⁷ A legújabb kutatások szerint a szeredi táborban sem csak az 1944–45-ös deportálásokra és koncentrációs táborba összegyűjtött zsidókat őrizték, 1944 őszén ide kerültek az elfogott egykori felkelők, tehát szlovákok is. Néhány zsidót és szlovákot közvetlen a táborban is meggyilkoltak.⁸⁸

A bemutatott, zsidókat mentő és segítő személyek (a korabeli propaganda zsargonja szerint: „fehér zsidók”) után legalább jelzésértékűen szólnom kell a rendszer képviselőinek szintjén történt segítségnyújtás kérdéséről is. Mindenképp különbséget kell tenni a járásparancsnok vagy a HSL'S, a HG járási elnöke (vagy a Deutsche Partei, esetleg az FS képviselői) közt egyfelől, akik ugyan egyes esetekben segíthettek ugyan, de az 1942-es deportálások során éppen ők döntöttek járási szinten, s ők írták alá a deportálásokat. Másfelől teljesen eltérő pozícióban voltak a kormány képviselői, az elnök, a parlamenti képviselők⁸⁹ vagy az Államtanács tagjai. Mindegyikük politikai felelőssége más, de az esetek többségében ez a felelősség rekonstruálható.⁹⁰ Fel szeretném hívni a figyelmet arra, hogy nem csupán „közvetlen” felelősségről van szó, valahányszor a kormány, a képviselők vagy az elnök közvetlen részesei voltak valamelyik antiszemita intézkedés (törvény vagy rendelet) elfogadásának. Említhető az 1941/198-as törvényrendelet, az ún. Zsidó kódex, amelyről gyakran megemlítik, hogy Jozef Tiso elnök nem írta alá – nos, az elnöknek semmi oka nem volt kormányrendeleteket aláírni, sem antiszemita, sem egyéb rendeleteket. De ott találjuk az aláírását, miként a parlamenti képviselők döntését is az 1940/210-es alkotmánytörvény elfogadása esetében – ez hatalmazta fel a kormányt egy esztendőre a zsidókérdés „rendezésére”. Tehát 1940 szeptembere és 1941 szeptembere közt csak olyan rendeletek születtek, melyekkel a kormány „rendezte” a zsidókérdést. 1942-ben a deportációk idején fogadták el az 1942/68-as alkotmánytörvényt, mely egyrészt lehetővé tette a zsidók deportálását,⁹¹ másrészt lehetővé tette a szlovákiai zsidó közösség egy részének nem deportálását. Ezekben a lépésekben, akár az elnök, akár a képviselők vagy később a kormány részéről, „a kisebb rossz” elvének követését látom: a zsidók döntő többségétől „megszabadulunk”, néhányuknak viszont megengedjük, hogy Szlovákiában maradhassanak. Ezek aztán kivételt kaptak.⁹²

85 <http://sk.wikipedia.org/wiki/Kremni%C4%8Dka> (Letöltve: 2010. 10. 15.) L. még Baranová 1996.

86 [http://sk.wikipedia.org/wiki/Nemeck%C3%A1_\(okres_Brezno\)](http://sk.wikipedia.org/wiki/Nemeck%C3%A1_(okres_Brezno)) (Letöltve: 2010. 10. 15.)

87 Jelképesen e temető előtt hozott létre emlékhelyet a szlovákiai Izraeli Kereskedelmi Kamara Nemes lelkek parkja néven azoknak a szlovákoknak, akik zsidókat mentettek s akik közül sokan odavesztek.

88 Bővebben I. Hlavinka–Nižňanský 2009, 127–128. p.

89 Kamenec 1969.

90 Bővebben I. Nižňanský–Kamenec 2003, Nižňanský 2005b.

91 Kamenec 1992, Nižňanský 2002b.

92 Az antiszemita törvényalkotás kérdésköréhez I. Zavacká 1992, Hubenák 2003.

Másrészt van „közvetett” felelősség is: amikor a sajtóban (vagy a rádióban) az állam vezető képviselői beindították az antiszemita propaganda gépezetét, melynek fontos szerepe volt a lakosság antiszemita magatartásának alakításában. Klasszikus példaként említhető Jozef Tiso 1942. augusztusi holicsi beszéde, melyet már idéztem. Vajon ott és akkor az elnök csak politikai funkcióinak képviseletében szólt, vagy mint pap is? Tekintélyével (elnöki vagy papi tekintélyével?) az akkor folyó deportációk embertelenségét akarta ily módon takargatni?⁹³ Megnyugtató azoknak a lelkiismeretét, akiknek fenntartásaik voltak a deportációkkal szemben? Közben a holicsi beszéde nem különbözött diametrálisan Tiso előző nézeteitől, láthattuk ezt az idézett visznyói, 1940. szeptemberi beszédén, melyben az arizációk kérdésére reagált.

Tiso már 1940 őszén hasonló hangnemben nyilatkozott. Beszédéből kitetszik a gazdasági antiszemitizmus. Egyértelműen kiáll az árjásítások mellett,⁹⁴ sőt a zsidók iskolából való kitiltását is pártfogolja.⁹⁵ Mindezt akkor, amikor az 1940/210-es alkotmánytörvény elfogadása után a kormányt hatalmazták fel egy évre „a zsidókérdés rendezésére”, utána pedig megalakult a Központi Gazdasági Hivatal,⁹⁶ melynek az volt a feladata, hogy a zsidó közösséget kiiktassa a gazdasági életből. Tiso beszédéből nemcsak az látszik, hogy azonosult ezekkel a folyamatokkal, reagált az 1940. őszi antiszemita törvényalkotás és politika negatív visszhangjára is. Állítása, mely szerint semmi rossz nem történik, a szlovák többségi társadalom megnyugtató és befolyásolását szolgálta. Minden rendben van. Hiszen ez a zsidókat érinti. Ő elvégre a szlovákokat védi. Még azzal is, hogy lehetetlenné teszi a zsidók művelődését.

Hasonló módon kell kezelnünk azokat a kivételeket is, melyeket zsidóknak adott. Mit gondoljunk Tisóról mint politikusról és államfőről, állama ha zsidó származású polgárait bünteti és kiiktatja a szociális, politikai és gazdasági életből, és mindüket fokozatosan minden joguktól megfosztja? Nem abszurd, hogy egyfelől politikai felelősség terheli azért, ami a szlovák állam idején történt (beleértve az antiszemita politikát is), másfelől a kivétel megadása azt jelenti, hogy Tiso védelmez néhány zsidót az általa alapított és vezetett állam politikájával szemben? Semmilyen értelemben nem tartható zsidók megmentőjének. Egyfelől 1939–40 során tisztában van a „*numerus clausus*” elvén alapuló antiszemita politikával, mely mindenképpen a szlovákiai zsidók koldus-sorba döntését eredményezte volna. Másfelől kivételeket akar osztogatni az ún. Zsidó kódex alól. Az elnöki kivételek abszolút többségét csak olyan zsidók kapták, akik 1939. március 14-e előtt konvertáltak. Tiso mintegy ezer kivételt ítelt oda, minden esetben a teljes családnak, ezek a kivételek tehát mintegy 4–5000 zsidót mentesítettek az 1942-es deportációk alól.⁹⁷

93 Rögtön szeptemberben két transzportra is sor került, s az év utolsó transzportja 1942. október 20-án.

94 Az 1940/113. sz., ún. arizációs törvényt Tiso alá is írta.

95 Bővebben I. az 1940/208. sz., 1940. augusztus 30-i törvény erejű rendeletet „A zsidók némely jogviszonyáról az iskolaügy és a művelődés terén”.

96 Az 1940/222. sz., 1940. szeptember 16-i rendelet a Központi Gazdasági Hivatalról. Bővebben I. Hallon–Hlavinka–Nižňanský 2010.

97 Bővebben I. Ward 2002.

A dr. Anton Neumann-nal, az elnöki hivatal vezetőjével folyt tárgyalásból⁹⁸ információkhoz juthatunk az ún. Zsidó kódex (255 §-a) alapján a zsidók számára adható kivételek megítélésének technikájáról.

Neumann 1946. április 15-én ezt vallotta: „Mivel a Zsidó kódex⁹⁹ tartalmazta a köztársasági elnök számára az e kódex meredek szabályai alól való mentelem megadásának lehetőségét, az elnöki hivatal végezte az ezzel kapcsolatos teendőket. A döntés jogát az elnök fenntartotta magának. Utasított, hogy állítsam össze az érkező kérvények listáját, mely listán a kívánsága szerint mindenféle rubrikák voltak arról, kicsoda az illető kérvényező, honnan származik, pontosan mit kér és milyen okból. Ezt a listát mindig elő kellett neki terjesztenem, ő pedig ebbe az összeírásba saját kezűleg írta bele a döntését. Esetről esetre utasította a hivatalt, hogy az egyes ágazatoktól gyűjtsük be azoknak a személyeknek a névsorát, akik a közérdek s főként a gazdasági érdek szempontjából ennek vagy annak az ágazatnak fontosak. Ennek során semmilyen korrupció nem alakult ki, személyem volt a garancia arra, hogy az elnöki hivatal e tekintetben tiszta volt. (...) Nálunk tehát nem lehetett csúszópénzt elfogadni, szinte betege sen ügyeltem arra, hogy az elnök döntéseinek tisztasága e téren megőrződjön. Csúszópénzek elfogadásáról alkotott feltételezések talán abból eredhettek, hogy a felmentések megítélésakor a kérelmező anyagi helyzetének megfelelő illetéket róttunk ki a hivatali eljárásért, mely összeg elég magas volt, ezer koronától félmillióig terjedt. A kérvényezőkben talán felmerülhetett, hogy ezekre az illetékekre talán a köztársasági elnök hivatala tart igényt. A pénzügyi hivatalok illeték-nyilvántartásán meg lehet győződni arról, milyen összegeket róttunk ki és összesen mennyi volt ez.”¹⁰⁰

Neumann vallomását a kivételekről 1946. május 18-án Jozef Tiso is megerősítette, mondván: „(...) Én elégedett voltam vele, mert az előírásoknak megfelelően és példásan vezette a hivatalt, és a személyzetet, a magasabbat és alacsonyabbat is, fegyelemben tartotta. Nem merült fel vele szemben, de a hivatal többi beosztottjával szemben sem, semmilyen gyanúm, a zsidó kivételek megítélése kapcsán sem, nem merült fel, hogy ő vagy a hivatalból valaki is valamilyen hibát követett volna el. De amikor egyszer Bánócon hallottam, hogy egy bizonyos nagyszombati zsidó nő azt terjeszti, 50 000 szlovák koronát fizetett az ilyen mentesítő dekrétumért, és amikor ez ismételtelen a fülembbe jutott, a hivatal megkerülésével vizsgálatot indítottam az ügyben, s meggyőződtem arról, hogy sem dr. Neumann, sem senki más az elnöki hivatalból azt a bizonyos 50 000 koronát nem fogadta el, hanem dr. Čorba ügyvéd volt az, akinek az ügyét átadtam az illetékes hivataloknak. Ami a zsidóügyeket illeti, vagyis a zsidó kódex meredek szabályai alól való kivételek megadását, az ebben való döntés jogát fenntartottam magamnak. Utasítottam dr. Neumannt, hogy állítsa össze az összes ilyen jellegű kérvény listáját a megfelelő rubrikákkal, és ezt a listát naponta elérem terjesztette. Ezen a listán volt egy olyan rubrika is, melybe belevezettem a döntésemet, a kérvényt pedig

98 ŠA B-Ls, Tnřud 459/46 Dr. Anton Neumann.

99 ěrtsd: az 1941/198. sz. rendelet, az ún. Zsidó kódex

100 ŠA B-Ls, Tnřud 459/46 Dr. Anton Neumann. A. Neumann vallomása, 1946. április 15.

eszerint kezelték. Tehát dr. Neumann-nak a zsidóügyeket illetően egyáltalán semmi jogköre nem volt, mert ezt teljesen magamnak tartottam fenn. (...)”¹⁰¹

Hasonló szellemben nyilatkozott a kivételekről Karol Murín is: „ (...) Ami a zsidóügyeket illeti (...), még dr. Neumann-nak sem volt beleszólása a kivételek megadásába és eldöntésébe, ezt mind az elnök intézte. (...) A kivétel engedélyezéséért a kérvényező vagyoni helyzetének megfelelő illetéket szabtak ki. Ezek az illetékek viszonylag magasak voltak, de nem tudom, milyen kulcs szerint szabták meg őket, mert nem tudom, hogy volt-e valahol a törvényben megszabva pontos százalékarány a vagyon után vagy valami más. (...)”¹⁰²

Hasonlóan vallott Neumann köztársasági elnöki hivatali helyettese, dr. Štefan Fordinál is: „ (...) A vádlottnak (értsd: Anton Neumann-nak – E.N.) a zsidóügyekben sem volt semmilyen jogköre. Volt egy nyilvántartási rendszer, a kérvényező valamennyi fontos adatával, a kérvény tárgya szerinti csoportosításban, ezt a referens kitöltötte, a hivatal főnöke, dr. Neumann pedig az elnök elé terjesztette döntésre. Láttam, hogy maga Tiso saját kezűleg, piros vagy kék ceruzával írta bele, meg kell-e adni a kivételt, vagy sem, esetleg hogy részleges kivételt kapjon-e és hogy mire terjedően. (...)”¹⁰³

Végül, 1944 őszén a kivételek érvényüket veszítették. Sőt, Tiso 1945-ben több kivételt személyesen vont vissza. A köztársasági elnök hivatala 1945. február 15-én eltörölte a következők kivételét: Ferdinand Weiss, Gejza Loewinger, özv. Karolina Gizela Munková, szül. Loewenbein (mind bánóci); a hornyáni (Horný) Juraj Prisender, Emil és Edgar Prisender; Bartolomej Steiner, Árpád Pollák, Ernest Grün (mind: Bánóc).¹⁰⁴

A zsidók tragikus helyzetét 1944 őszén a Vatikán diplomáciai ügyvivője, Msgr. Giuseppe Burzio 1944. október 26-i távirata is tükrözi: „A zsidók megmentésére irányuló lépések a megszállás előtt hatástalanok maradtak; a deportálás szüntelenül folyik, és folytatódik a hajtóvadászat a rejtőzködő zsidókra. A megszállás következtében eltűntek a szlovák önállóság maradványai is. A kormány és a köztársaság elnöke szervilis végrehajtói a megszálló hivatalok utasításainak. A jó katolikusokat elkedvetleníti a köztársasági elnök viselkedése, s azt kérdezik, mire vár még, miért nem nyújtja már be a lemondását.”¹⁰⁵

Jozef Tiso azonban 1944 őszén egészen másként látta a zsidók helyzetét. Mindazon erőszak után, amit a zsidó közösség a háborús Szlovák Köztársaság fennállása alatt megélt, s ami – a szeredi táborból újrainduló transzportokkal, sőt a Szlovákia

101 ŠA B-Ls, Tnľud 459/46 Dr. Anton Neumann. A. Neumann vallomása, 1946. április 15.; J. Tiso vallomása, 1946. május 18.

102 ŠA B-Ls, Tnľud 459/46 Dr. Anton Neumann. A. Neumann vallomása, 1946. április 15.; K. Murín vallomása, 1946. június 7.

103 ŠA B-Ls, Tnľud 459/46 Dr. Anton Neumann. A. Neumann vallomása, 1946. április 15.; Š. Fordinál vallomása, 1946. június 17.

104 ŠA B-Ls, Tnľud 459/46 Dr. Anton Neumann.

105 L. Kamenec–Prečan–Škorváneľ 1992, 202–203. p. Msgr. Tardini a jegyzeteiben 1944. október 28-án megfogalmazta a Tisonak szánt figyelemztetés javaslatát is: „Javasolom a Szentatyának, táviratozzon Msgr. Burzióknak, hogy Őszentsége nevében szólítsa fel Tiso t. urat, hogy érzéseit és szándékait hozza összhangba papi méltóságával és lelkiismeretével. Az elnöksége alatt elkövetett igazságtalanságok és erőszak terhére vannak papi lelkének, megbecsztelenítik hazáját, diszkreditálják a papságot és ártanak az egyháznak külföldön is.” Uo.

területén elkövetett gyilkosságokkal (Keremcse, Garamnémetfalva) – a maga legborzasztóbb változatában megelevenedett, Tiso 1944. november 8-i, XII. Pius pápának címzett levelében képes volt ezt leírni: „A velünk szemben ellenséges propaganda felnagyítja azokat a mendemondákat, melyek a Szlovák Köztársaság kormányának kegyetlen, az emberség és az igazság elveinek ellentmondó intézkedéseiről szólnak, melyek nemzetiségük és fajuk miatt irányulnak személyek ellen. (...) A Szlovák Köztársaság kormánya nem a nemzeti vagy faji hovatarozásuk miatt hajtotta végre az inkriminált akciókat a csehek és a zsidók ellen, hanem abbéli kötelességéből, hogy megvédje nemzetét az ellenséggel szemben, amely századok óta pusztító hatást fejtett ki az ölen. (...) Szükséges megjegyezni, hogy a csehek és a zsidók, akik a Szlovák Köztársaság fennállásának öt éve alatt jól éltek, ez év augusztusában nyíltan összeálltak különféle nemzetek ellenséges ejtőernyőseivel, akiket Szlovákia területére a levegőből dobtak le, és nyílt lázadásba kezdtek a Szlovák Köztársaság ellen. A kicsi, váratlanul és igazságtalanul megtámadott Szlovákia, nem lévén képes egyedül megvédenie magát, segítségért fordult védelmezőjéhez, a német birodalom kormányához. Ezért van azóta Szlovákiában az akcióknak katonai, háborús jellegük, ezek a szlovák kormány hatalmi szféráján kívül folynak, amiként nem is felelős értük.”¹⁰⁶ Az ilyen nyilatkozat J. Tiso személyes és politikai csődjének tükrözi. Tisonak ezt az álláspontját a már idézett vatikáni diplomata korábban is jelezte: „(...) semmilyen megértés, az együttérzés egyetlen szava sem az üldözöttekkel: a zsidókban látja minden rossz okát.”

A tények világosan mutatják, hogy Tisót nem tekinthetjük zsidók védelmezőjének, még kevésbé megmentőjének. Már kormányfőként aláírta az 1939/63. sz. rendeletet, mely definiálta a zsidót, s ebből eredt a zsidók további üldöztetése. Kormányzása alatt fogadták el azokat a rendeleteket, melyek korlátozták a zsidó újságírók,¹⁰⁷ jegyzők, gyógyszerészek,¹⁰⁸ orvosok¹⁰⁹ stb. munkavégzéshez való jogát. Aláírását egyaránt ott találjuk az első arizációs törvényen (1940/113.), valamint azon is, mely alapján megkezdődött a zsidó földtulajdon arizációja (1940/46.). Úgyszintén aláírta a zsidókra vonatkozó két alkotmánytörvényt is. Az 1940/210. számú egy évre felhatalmazta a kormányt rendeletekkel „rendezni” a zsidókérdést, az 1942/68. számú (1942. május 15-i) pedig lehetővé tette a zsidók Szlovákia területéről történő deportálását. Persze, az 1942/68-as törvény – az 1941/198. sz. rendelet, az ún. Zsidó kódex 255 §-ához hasonlóan – lehetővé tette a kivétel megadását. A rendszer s maga Tiso is mint képviselője így ragadták magukhoz a jogot, hogy személyesen döntsenek arról, ki a „szükséges” (vagyis aki legalább egy ideig élhet még), s kit deportálnak. Ennek a lépésnek a felelősségét senki sem veheti le Tisóról. A korabeli érvelést, mely szerint a deportált zsi-

106 L. Kamenec–Prečan–Škorvának 1992, 207–208. p. Jellemző, hogy könyvében (Jozef Tiso a Židia. Bratislava, 2008) M. S. Ďurica ezt az 1944. őszi helyzetet figyelmen kívül hagyja. Tiso XII. Pius pápának írt levele sem érdekli.

107 Az 1939. április 18-i, 1939/63. sz. kormányrendelet „A zsidó fogalmának meghatározásáról és a zsidók számának útmutatásáról egyes foglalkozásokat illetően”.

108 Az 1939. június 26-i, 139/145. sz. kormányrendelet „A zsidók kizárásáról a közgyógyszertárakhoz való jogból és a gyógyszerértári zsidó alkalmazottak számának útmutatásáról”.

109 Az 1939. július 25-i, 1939/184. sz. kormányrendelet „Az orvosi praxist folytató orvosok számának útmutatásáról”. Bővebben I. Suláček 2005.

dók dolgozni mentek – mellyel a szlovák politikusok a háború utáni perekben is előhozakodtak, ráadásul egyes szlovák történészek ma is – nagyon egyszerű cáfolni. Beleegyeznének-e ezek az emberek abba, hogy feleségük valahol Nagymihályban öt kisgyermekükkel együtt felszálljon a marhavagonba, hogy húsz órán át vigyék őket az ilyen vagon padlóján – tegyük fel Pozsonyba (nem még a megszállt lengyelországi Auschwitzba vagy Lublinba)? Beleegyeznének-e abba, s „normálisnak” tartanák-e, ha a mögöttük levő vagonban ugyanígy a nyolcvanéves szüleiket szállítanák? Túlélnek az ilyen utazást? Ilyenek voltak 1942 áprilisa és októbere közt a Szlovákiából induló deportációs vonatok, az 1944–45-ös deportálásokat nem is említve.

Tiso esete ebben a tekintetben példaértékű. Ugyanez érvényes a kormány tagjaira, a parlament képviselőire vagy az Államtanács tagjaira, akik részt vettek az antiszemita törvényalkotásban, illetve közvetlenül (mint pl. a belügyminiszter) vagy közvetve (a miniszterek, akik csak „ültek” a kormányban, mely az antiszemita döntéseket hozta) érintettek a zsidókkal szembeni egzekúcióban. Ne feledkezzünk meg a HSLS és a HG képviselőiről se, vagy az államigazgatás, a jegyzői hivatalok és csendőrállomások járási szintű „lokális agresszorairól”.

Összegzés

A zsidót segítő vagy mentő személy pozícióját csak az „egyszerű” szlovák képviseli, aki figyelmen kívül hagyva saját állama antiszemita politikáját, igyekszik segítségére lenni zsidó polgártársának. Ebben a tekintetben az ilyen ember a „saját állama” ellen lép fel.

A zsidó polgártársak lehetséges megmentése csak a tisztességes szlovákokra maradt, akik figyelmen kívül hagyva a maguk eszmei vagy világnézeti irányultságát, annak ellenére, hogy a felkelés elfojtása után Szlovákiát náci fegyveres egységek szállták meg, hajlandók voltak segíteni a zsidókat s ezzel tulajdon életüket is kockáztatni. Ilyenkor az antifasiszták-felkelők és a zsidók sorsa sok esetben „keresztződött”, sőt nagyon hasonlóvá vált.

A többség passzivitása a fentiek értelmében nem egyszerűen a lakosság propagandisztikus megdolgozásából és az adagolt terrorból (zsidók segítése esetén a többségi lakos 1942-ben Illavára került, a németek 1944-es bevonulása után már a zsidó-rejtegetés főbenjáró bűnnek számított) eredt. A háborús Szlovák Köztársaság rezsimje egyszerűen érdekelttette a többségi lakosság döntő részét a zsidó közösség elleni bűncselekményben, az értelmiséggel kezdve, mely a zsidók helyét foglalhatta el, a vállalatok ájrásítóin és likvidátorain át, akik így gyorsan megszabadultak a konkurenciától, egészen a lumpenproletár élőködőkig, akik a deportációkat követő árverésekből zsákmányolhattak. Ennek a politikának az eredménye volt a „hallgatag többség”, illetve a többségi lakosság passzivitása.

A többségi lakosság érdektelenségét a zsidó közösség segítésében nyilvánvalóan befolyásolta a holokauszt szociális kontextusa s annak lehetősége, hogy a többség bizonyos fokig részesévé válhatott a zsidó közösség koldussorba döntésének – akár úgy, hogy munkához jutott, iparendélyhez, vagy (a lumpenproletariátus esetében) bármilyen ingósághoz. A szlovák állam rezsimje ilyen módon vette meg a „hallgatag többséget”, esetleg maga a zsidó kisebbségen elkövetett bűncselekményben való osztatlan részesedés vált a hallgatás alapjává.

E folyamatok következményeként a többségi lakosság atomizálódott, s ennek tudható be, hogy (bizonyos szociális, esetleg politikai csoportok részéről) pozitív kollektív reakciókra nincs példa. A háborús Szlovák Köztársaság idejéből csak individuális segítségaktusokat találni. Szlovákia több mint 450 állampolgárának ítélték oda zsidók életének megmentéséért a Világ Népeinek Igaza kitüntetését.

Azoknak a segítőknek, akiket mentés közben gyakran közvetlen az általuk segített zsidókkal együtt gyilkoltak meg, Zólyomban állítottak emléket a Nemes lelkek parkjában.¹¹⁰

Kollektív megnyilvánulásokról csak a szlovák nemzeti felkelés idejéből van tudomásunk, 1944 őszéről, amikor Szlovákia területének egy részén visszaállították a Csehszlovák Köztársaságot és a politikai pluralitást is. A Szlovák Nemzeti Tanács akkor az egész antiszemita törvénykezést (az alkotmánytörvényeket, a törvényeket, rendeleteket, kormányrendeleteket) eltörölte.

(Fordította Csanda Gábor)

Irodalom

- Baranová, Daniela 1996. *Pred bránami pekla*. Banská Bystrica, Vidas.
- Bárkány, Eugen–Dojč, Ľudovít 1991. *Židovské náboženské obce na Slovensku*. Bratislava, Vesna. Biskupský archív v Banskej Bystrici (BABB), fond Biskupský úrad BB (BÚBB)
- Dreyfus, Jean-Marc–Nižňanský, Eduard 2011. Jews and Non-Jews in the Aryanization Process. Comparison of France and the Slovak State, 1939–45. In Kosmala, Beate–Verbeeck, Georgi (eds.): *Facing the Catastrophe. Jews and Non-Jews in Europe During World War II*. Oxford, Berg, 13–39. p.
- Hallon, Ľudovít 2007. Arizácia na Slovensku 1939–1945. *Acta Oeconomica Pragensia*, 15/7., 148–161. p.
- Hallon, Ľudovít–Hlavinka, Ján–Nižňanský, Eduard 2010. Pozícia Ústredného hospodárskeho úradu v politickom, hospodárskom a spoločenskom živote Slovenska v rokoch 1940–1942. In Nižňanský, Eduard–Hlavinka, Ján (eds.): *Arizácie v regiónoch Slovenska*. Bratislava, Stimul, 11–65. p.
- Hilberg, Raul 1994. *Die Vernichtung der europäischen Juden*. (3 Bd.) Frankfurt am Main, Fischer Verlag.
- Hilberg, Raul 2002. *Pachatelé, oběti, diváci. Židovská katastrofa 1933–1945*. Praha, Argo.
- Hlavinka, Ján–Nižňanský, Eduard 2009. *Pracovný a koncentračný tábor v Seredi*. Bratislava, Dokumentačné stredisko holokaustu.
- Hubenák, Ladislav 2003. *Rasové zákonodárstvo na Slovensku (1939–1945)*. Bratislava, UK.
- James, Andrea 2001. Zmeny v postavení židovskej komunity v okrese Topoľčany počas obdobia slovenského štátu. In *Česko-slovenská historická ročenka*. Brno, Masarykova univerzita, 123–132. p.
- Jančík, Drahomír–Kubů, Eduard 2005. „Arizace“ a arizátoři. *Drobný a střední židovský majetek v úvěrech Kreditanstalt der Deutschen (1939–45)*. Praha, Karolinum.
- Kamenec, Ivan 1969. Snem Slovenskej republiky a jeho postoj k problému židovského obyvateľstva na Slovensku v rokoch 1939–1945. *Historický časopis*, 17/3., 329–362. p.

110 Bővebben I. az Izraeli Kereskedelmi Kamara által kiadott Nemes lelkek parkja c. publikáció négy kötetében.

- Kamenec, Ivan 1991. *Po stopách tragédie*. Bratislava, Archa.
- Kamenec, Ivan 1992. Deportácie židovských občanov zo Slovenska roku 1942. In Dezider Tóth (ed.): *Tragédia slovenských Židov*. Banská Bystrica, Datei, 77–101. p.
- Kamenec, Ivan 1999. Modifikácie prístupu slovenského obyvateľstva k takzvanému riešeniu židovskej otázky v rokoch 1938–1945. In Gál, Egon (ed.): *Židia v interakcii 2*. Bratislava, UK, 45–53. p.
- Kamenec, Ivan 2000. Protižidovský pogrom v Topoľčanoch v septembri 1945. In Nižňanský, Eduard (ed.): *Studia historica Nitriensia VIII.*, Nitra, UKF, 85–100. p.
- Kamenec, Ivan 2003. Alfréd Wetzler. Nechcený hrdina z Osvienčimu. In Michálek, Slavomír–Krajčovičová, Natália a kol.: *Do pamäti národa*. Bratislava, Veda, 667–670. p.
- Kamenec, Ivan–Prečan, Vilém–Škorvánek, Stanislav (eds.) 1992. *Vatikán a Slovenská republika (1939–1945)*. Dokumenty. Bratislava, Slovak Academic Press.
- Lipscher, Ladislav 1992. *Židia v slovenskom štáte 1939–1945*. Bratislava, Print-servis.
- Macko, Martin 2005. *Židovská komunita v Banskej Štiavnici 1938–1945*. Bratislava, FF UK. Szakdolgozat.
- Macko, Martin 2008. Postoje majoritného obyvateľstva k židovskej minorite počas 2. svetovej vojny na príklade okresu Banská Štiavnica. In Žiak, Miloš–Snopko, Ladislav–Nižňanský, Eduard (eds.): *Park ušľachtilých duší 2*. Bratislava, Izraelská obchodná komora na Slovensku, 110–127. p.
- Mičev, Stanislav 2009. Osudy ušľachtilých duší. In Žiak, Miloš–Nižňanský, Eduard–Snopko, Ladislav–Krajmerová, Eva (eds.): *Park ušľachtilých duší 3*. Bratislava, Izraelská obchodná komora na Slovensku, 92–123. p.
- Nižňanský, Eduard 1999. *Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a slovenským štátom v stredoeurópskom kontexte*. Prešov, Universum.
- Nižňanský, Eduard (ed.) 2001. *Holokaust na Slovensku. Obdobie autonómie (6. 10. 1938 – 14. 3. 1939)*. Bratislava, Nadácia Milana Šimečku.
- Nižňanský, Eduard 2002a. Dvojnásobné zmocnenie sa vlády na Slovensku v rokoch 1938/39 v porovnaní s „Marchergreifung“ v rokoch 1933/34 v Nemecku. In Glettler, Monika–Lipták, Ľubomír–Míšková, Alena (eds.): *Nacionálno-socialistický systém vlády. Ríšska župa Sudety. Protektorát Čechy a Morava. Slovensko*. Bratislava, AEP, 185–212. p.
- Nižňanský, Eduard 2002b. Deportácie Židov zo Slovenska v roku 1942 a prijatie ústavného zákona č. 68/1942 Sl. z. o „vystáňovaní Židov“. In Nižňanský, Eduard (ed.): *Studia historica Nitriensia X*. Nitra, UKF, 85–156. p.
- Nižňanský, Eduard (ed.) 2003a. *Holokaust na Slovensku 4*. Dokumenty nemeckej proveniencie (1939–1945). Bratislava, Nadácia Milana Šimečku.
- Nižňanský, Eduard 2003b. Der Holocaust in der slowakischen Historiographie der neunziger Jahre. *Bohemia*, 44/2., 370–388. p.
- Nižňanský, Eduard 2004a. Slovenská historiografia v 90. rokoch 20. storočia o holokauste. *Historický časopis*, 52/2., 317–330. p.
- Nižňanský, Eduard 2004b. Expropriation and deportation of Jews in Slovakia. In Kosmala, Beate–Tych, Feliks (eds.): *Facing the Nazi genocide. Non-Jews and Jews in Europe*. Berlin, Metropol, 205–230. p.
- Nižňanský, Eduard 2005a. Der Holocaust in der Slowakei. In Hagemann, Ulrich–Kayser, Jörg–Scheller, Henrik (Hg.): *Unterrichtsbeispiele zu den Verbrechen im Nationalsozialismus*. Berlin, Cultus, 7–17. p.
- Nižňanský, Eduard (ed.) 2005b. *Holokaust na Slovensku 6. Deportácie v roku 1942*. Bratislava, Nadácia Milana Šimečku.
- Nižňanský, Eduard (ed.) 2005c. *Holokaust na Slovensku 7. Vzťah slovenskej majority a židovskej minority (náčrt problému)*. Dokumenty. Bratislava, Nadácia Milana Šimečku.

- Nižňanský, Eduard 2007. Slováci a Židia – vzťah slovenskej majority a židovskej minority počas vojny. In Žiak, Miloš–Snopko, Ladislav (eds.): *Park ušľachtilých duší*. Bratislava, Izraelská obchodná komora na Slovensku, 72–111. p.
- Nižňanský, Eduard 2008a. Z dejín židovskej komunity v Banskej Bystrici. In Žiak, Miloš–Snopko, Ladislav–Nižňanský, Eduard (eds.): *Park ušľachtilých duší 2*. Bratislava, Izraelská obchodná komora na Slovensku, 72–74. p.
- Nižňanský, Eduard 2008b. Z dejín Židov vo Zvolene. In Žiak, Miloš–Snopko, Ladislav–Nižňanský, Eduard (eds.): *Park ušľachtilých duší 2*. Bratislava, Izraelská obchodná komora na Slovensku, 80–107. p.
- Nižňanský, Eduard–Hlavinka, Ján (eds.) 2010. *Arizácie v regiónoch Slovenska*. Bratislava, Stimul.
- Nižňanský, Eduard–Kamenec, Ivan (eds.) 2003. *Holokaust na Slovensku 2. Prezident, vlády, Snem SR a Štátna rada o židovskej otázke (1939–1945). Dokumenty*. Bratislava, Nadácia Milana Šimečku.
- Paulovičová, Nina 2008. Problematika záchrany Židov na Slovensku v kontexte mesta Hlohovec. In Žiak, Miloš–Snopko, Ladislav–Nižňanský, Eduard (eds.): *Park ušľachtilých duší 2*. Bratislava, Izraelská obchodná komora na Slovensku, 128–151. p.
- Salner, Peter 2000. *Židia na Slovensku medzi tradíciou a asimiláciou*. Bratislava, Zing Print.
- Salner, Peter 1997. *Prežili holokaust*. Bratislava, Veda.
- Schvarc, Michal 2010. Arizácia židovských podnikov ako predmet sporu medzi Deutsche Partei a slovenskými štátnymi a straníckymi orgánmi na príklade vybraných dokumentov. In Nižňanský, Eduard–Hlavinka, Ján (eds.) *Arizácie v regiónoch Slovenska*. Bratislava, Stimul, 172–195. p.
- Šindelářová, Lenka 2013. *Finale der Vernichtung. Die Einsatzgruppe H in der Slowakei 1944/1945*. Stuttgart, WBG.
- Slovenský národný archív, Bratislava (SNA), fond Ministerstvo vnútra (MV)
- Slovenský národný archív, Bratislava (SNA), fond Národný súd (NS)
- Slovenský národný archív, Bratislava (SNA), fond Povereníctvo priemyslu a obchodu (PPO)
- Slovenský národný archív, Bratislava (SNA), Povereníctvo zdravotníctva (PZ)
- Slovenský národný archív, Bratislava (SNA), fond Úrad predsedníctva vlády (ÚPV)
- Slovenský národný archív, Bratislava (SNA), fond Ústredný hospodársky úrad (ÚHÚ)
- Stanislav, Ján–Mičev, Stanislav 1992. Protizidovské represálie na Slovensku od septembra 1944 do apríla 1945. In Dezider Tóth (ed.): *Tragédia slovenských Židov*. Banská Bystrica, Datei, 195–234. p.
- Štátny archív Banská Bystrica, pobočka Kremnica (ŠA BB-K), fond Okresný úrad Nová Baňa (OÚ NB)
- Štátny archív Banská Bystrica, fond Okresný ľudový súd Zvolen (ŠA BB-OľsZ)
- Štátny archív Bratislava, fond Ľudový súd (ŠA B-Ls)
- Štátny archív Nitra, pobočka Nitra, fond Okresný úrad Nitra (ŠA N-N-OúN)
- Štátny archív Nitra, pobočka Nitra, fond Okresný úrad Zlaté Moravce (ŠA N-N-OúZM)
- Štátny archív Nitra, fond Župa nitrianska (ŠA N-zN)
- Suláček, Jozef 2005. *Biele plášte. Tragické osudy židovských lekárov na Slovensku v období druhej svetovej vojny*. Bratislava, Slovenské národné múzeum.
- Trančík, Martin 1997. *Medzi starým a novým. História kníhkupeckej rodiny Steinerovcov v Bratislave*. Bratislava, PT Marenčin.
- Yad Vashem Archive, Jeruzalem (YVA)
- Vrba, Rudolf 2007. *Utekl jsem z Osvětimi*. Praha, Sefer.
- Ward, James Mace 2002. „People who deserve it“. Jozef Tiso and the Presidential Exemption. *Nationalities Papers*, 50/4. 571–601. p.
- Wetzler, Alfréd 2009. *Čo Dante nevidel*. Bratislava, MilaniuM.
- Zajacová, Viera 1970. *Slováci v Mauthausene*. Bratislava, Epocha.

- Zavacká, Katarína 1992. Protizidovské zákonodárstvo slovenského štátu. In Dezider Tóth (ed.): *Tragédia slovenských Židov*. Banská Bystrica, Datei, 59–76. p.
- Žiak, Miloš 2009. Tretí rok. In Žiak, Miloš–Nižňanský, Eduard–Snopko, Ladislav–Krajmerová, Eva (eds.): *Park ušľachtilých duší 3*. Bratislava, Izraelská obchodná komora na Slovensku, 8–17. p.

EDUARD NIŽŇANSKÝ

ADDITIONS TO THE RELATIONSHIP BETWEEN THE SLOVAK MAJORITY AND THE JEWISH MINORITY IN
WORLD WAR II

The position of helper or rescuer of Jews is only held by an “ordinary” Slovak man, who, ignoring the anti-Semitic policy of his own state, is trying to help his Jewish fellow citizen. In this regard he stands against his “own state”. The possible rescue of the Jewish people remained only on the decent Slovaks, who, irrespective to their ideological orientation or confession of faith, despite the occupation of Slovakia by Nazi military units after the suppression of the uprising, were willing to help Jews and thus risk their lives. In this regard, the fates of the anti-fascist rebels and that of the Jews often “overlapped” and they were very similar, too. The passiveness of the majority was therefore not only a result of the propaganda addressing the population and of the dosed terror (if a member of the majority in 1942 provided help to Jews, he was imprisoned in Ilava—but after the arrival of the Germans in 1944, those harbouring Jews were sentenced to death). The regime of the military Slovak State simply engaged the substantial part of the majority population in the crime against the Jewish community—starting from intellectuals, who could take over the places of the Jews, following by aryanizators and liquidators of companies, for whom the competition suddenly disappeared, and ending with elements from the lumpenproletariat, who could, after the deportations, plunder at the auctions of movables. The result of this policy was the „silent majority”—respectively, the passivity of the majority population. The disinterest of the majority population in the help to the Jewish community was certainly conditioned by the social context of the Holocaust and by the possibility of participating in the pauperization of the Jewish community to some extent—whether in terms of employment, obtaining a trade certificate, or (as for the lumpenproletariat) grabbing any kind of movable property. The regime of the Slovak State was thus buying the “silent majority”, respectively, the basis for silence was the share on the crime against the Jewish community. The consequence of these processes was the atomization of the majority population, resulting in the fact that we cannot see manifestations of positive collective responses (from certain social or maybe political groups). In the wartime Slovak Republic we can only find individual acts of help. More than 450 citizens of Slovakia were awarded for saving Jews from death by the title “The Righteous Among the Nations”. Collective manifestations of help are known only from the period of the Slovak National Uprising in autumn 1944, when the Czechoslovak Republic and political plurality were restored in some parts of the territory of Slovakia. At that time, the Slovak National Council abolished the entire anti-Semitic legislation (constitutional laws, laws, legal regulations and government decisions).

Raoul Wallenberg embermentő akciója Budapesten

SZABOLCS SZITA

The rescue actions of Raoul Wallenberg in Budapest

94(=411.16)(439)"1944/1945"

341.43(=411.16)(439)"1944/1945"

341.71(485)-051

929 WALLENBERG

Keywords: Rescue of Jews in Budapest. Raoul Wallenberg. July 1944 – January 1945. Letters of Protection, exemption certificates, protective passes.

Keveseknek jutott korunkban olyan egyöntetű elismerés és a népek előtti tisztelet, mint a svéd Raoul Gustaf Wallenbergnek. 1944. július elejétől Budapesten, a Svéd Királyi Követség titkáráként dolgozott. Magyarország német megszállása alatt itt élte át a fordulatokat: a kormányváltásokat, a nyilaskeresztes rémkorszakot, a főváros elhúzódoztatását és a szovjet csapatok bevonulását. A fél esztendőnyi időben veszélybe került életek ezreit oltalmazta meg.

Életét kockáztatta másokért, a háborús embermentés kimagasló személyisége lett. Védencei, tisztelői seregének máig élő háláját meg nem tapasztalhatta, mert 1945 januárjában a szovjet katonai hatóságok sofőrjével és bizalmas munkatársával, Langfelder Vilmos magyar mérnökkel¹ együtt Budapestről Moszkvába hurcolták. További sorsa talányos, részben máig homályos. Haláláról bizonyosság sincsen.

Raoul Wallenberg neve, önzetlen emberbarát helytállása felejthetetlen, világszerte ismert. Változatos eszközökkel, tömegesen és sikerrel megvalósított mentőakciója a második világháború utolsó esztendejére esett, mikor több sorsfordító esemény tetőzte be a magyarság tragédiáját.

1944. március 19-én Magyarországot német csapatok szállták meg. A velük érkezett biztonsági szervek – köztük a hírhedt Gestapo – napok alatt megközelítőleg tízezer személyt, köztük 3076 zsidót vettek őrizetbe (Jacobsen 1961, 189. p.). Megbénították, megfélemlítették a magyarságot, azonnal megkezdték az ország kirablását (Botos 2011). A magyarországi zsidóság deportálása régi tervük és követelésük volt, erre a Kállay-kormány erőszakos eltávolításával új lehetőség nyílt.

Adolf Eichmann SS-Obersturmbannführer² „különleges bevetési osztagának” irányításával a megszállás után száz nap múlva a Magyar Királyság nagyobb részéről – a

1 Családtörténetére l. Szita 2011, 10–30. p.

2 Adolf Eichmann (1906–1962) 1932-től az NSDAP és az SS tagja. Az RSHA apparátusában 1939-től dolgozott. Tömeggyilkosságért 1962-ben Tel-Avivban elítélték és kivégezték.

magyar közigazgatás segítségével – több százezer állampolgárt kifosztottak és elhurcoltak.³ A csecsemőtől a dédnagymamáig, kis- és nagycsaládok, a teljes rokonság – a zsidónak minősült tömeg szülőföldjéről eltűnt. Előtte internálásban, gettókban, majd gyűjtőtáborokban szenvedtek, reménykedtek, míg aztán előre meghatározott, titkolt menetrend alapján zsúfolt teherszerelvényekben Auschwitz-Birkenau halálgyárába indították őket.

Wallenberg érkezése

Raoul Wallenberg július 9-én érkezett Budapestre. Ekkorra – „munkás áttelepítés” fedőnév alatt – a vidéki és a főváros környéki elővárosokból kiszállított magyar zsidók munkaképtelennek tartott részét már gázkamrákban megölték. Hamvuk sem maradt.

A budapesti szűkebb városmagban élő, április 5-től sárga csillaggal megbélyegzett, az ún. zsidótörvények alapján jogfosztott és kirekesztett polgárok voltak még életben, valamint a kisegítő honvédelmi munkaszolgálatra kötelezett zsidó férfiak. (Az utóbbiak a határokon kívül az ún. tábori munkásszázadokban és részben a hátszágban fegyvernélküli katonai szolgálatot teljesítettek. Napjaik hajszolt robottal, folytonos megalázásban, sokszor életveszélyben teltek.) Ezekben a hetekben a még magyar földön lévőket a németországi deportálás, a tömeges megsemmisítés halálos veszélye fenyegette.

Mindezt a budapesti svéd követségen titkári beosztást kapott Wallenberg hamar felismerte, ahogy később azt is, kiktől függnék az emberi sorsok, életek. A követségen Per Angertől⁴ átvette a humanitárius ügyeket intéző csoport vezetését. Szorgos munkába kezdett. Gyorsan kiderült, kitűnő szervező volt. Nagyobb munkacsoportokat létesített.

Magyar munkatársainak körét folytonosan bővítette, mozgékonyasága hozamaként ismeretése naponta gyarapodott. Az egyházi és külügyi kapcsolatok mellett befolyásos katonatisztek, csendőr- és rendőrtisztek megismerésére eredményesen törekedett. Közben több gazdasági kulcsemberrrel került összeköttetésbe, és felkereste a zsidó intézményeket, több tisztviselőjüket is.

A követségi titkár harminckettedik életévében járt. Svédországban a Wallenbergeket széles körben ismerték, a nevet egyik leghatalmasabb, igen befolyásos pénzmágnás család viselte. Jóllehet dúsgazdag rokonai voltak, Raoul ebből a vagyonból nem részesült. Leginkább önmagára számíthatott. Építész-mérnöknek tanult, mellette a bankügyletekben, a kereskedelemben szerzett gyakorlatot. 1942-ben és 1943-ban megfordult Magyarországon, így némi helyismerettel is rendelkezett.

Budapesti küldetését a svéd kormány megbízásából és az amerikai War Refugee Board (Háborús Menekültügyi Bizottság, Roosevelt elnök rendeletére 1944 januárjában jött létre) felkérésére végezte. Munkáját a Joint (amerikai zsidó segélyszervezet)

3 Edmund Veessenmayer budapesti német birodalmi megbízott 1944. július 11-én összesítette az Eichmann-kommandótól kapott adatokat: előző napig 147 szerelvénnyel 437 402 zsidót deportáltak Magyarországról – I. Ránki 1968, 881. p.

4 Per Johan Valentin Anger (1913–2002) svéd diplomata. 1940–1942 között Berlinben, majd Budapesten attaséként, követségi titkárként szolgált. Wallenberget sokban segítette.

225 000 dollárral támogatta.⁵ A svéd követség szervezésében 1944 kora nyarán eredetileg háromszáz–négy száz magyar zsidó Svédországba vagy Palesztinába juttatása (gyakorlatilag a deportálás előli kimentése) volt a cél. A német szándékokat elemezve a svédek úgy döntöttek, hogy ez kevés, „a zsidókérdés alakulását” Budapesten több figyelemmel kell kísérni. Az érkezésekor Stockholmból küldött távirat hangsúlyozta: „Wallenberg urat megbíztuk, kétségtelenül rendkívüli kényes feladat, így a követség támogatása a legnagyobb jelentőséggel bír.” (Bajtay 1994, 94. p.)

Raoul Wallenberg nem volt hivatásos diplomata, s kiküldetése sem mondható megszokottnak.

A diplomáciai mentési kísérletek 1944 nyarán

A budapesti zsidók deportálásának megakadályozásában a Horthy Miklós kormányzóhoz érkezett külföldi diplomáciai tiltakozások, mentési kísérletek meghatározóak voltak. Ezeket erősítette, hogy a magyar fővárosban az iszonyat dokumentuma, az SS által folytatott koncentrációs tábori népiirtást leleplező ún. auschwitz-i jegyzőkönyv egyre ismertebbé vált (feldolgozása: Haraszi 2005). Az életveszélyben élő magyar zsidók egy része menekülésként – bármilyen áron – kivándorlásra törekedett. A megvalósításért Carl Lutz, Svájc követségének alkonzulja, a budapesti zsidók mentésének egyik kezdeményezője és végsőig kitartó, jeles személyisége (részletesen: Tschuy 2002) sokat dolgozott.

A zsidók kivándorlása Magyarországról, mint a menekvés egyik lehetősége, folyamatosan napirenden volt, ám a német hatóságoktól függött. A semleges országok diplomataival folytatott megbeszéléseken ismételt meghallgatták, látszólag elfogadták a Svédországba, Svájcba vagy az USA-ba történő kiutazási terveket. Feltételeik azonban e szándék ellen hatottak.

A budapesti Svéd Királyi Követség – már korábbi elhatározás alapján – svéd rokonokkal, közelebbi svéd gazdasági kapcsolatokkal rendelkező magyar polgároknak Carl Ivan Danielsson követ aláírásával svéd ideiglenes útlevelet adott. Az ilyen okmány tulajdonosa „védettséghez” jutott. Azon fáradozott, hogy megkísérli az „útlevelesek” Svédországba kiutaztatni. Kezdetben ez volt a svéd követségi védelem. Wallenberg a fényképes, számozott *Schutz-Passt* (védő útlevelet) mint védőernyőt – folytonos levelezéssel, később tárgyalásokkal útján – kiterjesztette.

A követségi mentőmunka a sürgető szükségben sok leleménnyel, a helyzet hozta alkalmak és lehetőségek gyors kihasználásával bővült. Augusztusban és szeptemberben a magyar hatóságok engedélye révén 2700 svéd védő útlevél kiállítására került sor (Lévai 1948, 81–82. p.). Az ilyen okmányok iránti igény rohamosan növekedett.

Wallenberg augusztus 6-i német nyelvű leveléből tudjuk, hogy ez időben negyven új munkatárssal dolgozott. „Részlegek szerint szerveződve: nyilvántartási részleg, pénz-

5 Wallenberget magyarországi küldetésre a WRB és az amerikai titkosszolgálat (OSS) ügynöke, Ivor C. Olsen választotta ki. Ezt jóváhagyta Herschel Johnson, az USA stockholmi követe, az utóbbi javaslatára pedig a Svéd Királyi Külügyminisztérium.

tár, irattár, levelezési részleg, valamint szállítási és lakásrészleg – mindegyik hozzáértő vezető irányítása alatt áll.”⁶

A védlevelek birtokosai bátrabban mozogtak. Megpróbálkozhattak, hogy felújítsanak vagy megteremtsenek rejtőzéshez, meneküléshez vezető kapcsolatokat. Az augusztus 2-i minisztertanácsi ülés szerint a bujkálás egyre kiterjedtebbé vált. Jaross Andor belügyminiszter kijelentette: „a Budapesten tartózkodó zsidók létszáma 280 000-re tehető. Zsidó lakásokban 170 000 zsidó van nyilvántartva. A hiányzó 100 000 zsidó keresztény lakásokban elbújva tartózkodik, vagy másutt szerzett magának búvóhelyet. A megkeresztelkedett zsidók száma Budapesten 20 000-re tehető.” (Bangó–Biernaczky 2012, 220. p.) Tájékoztatója a további német deportálás támogatását, a megszállók érdekeit szolgálta.

Augusztus elején a németek zsaroló fenyegetőzései megszorodtak. A fővárosi zsidók ún. csillagos házakban⁷ összezárt tömegeiben a legnagyobb izgalom, félelem és kétségbeesés lett úrrá. Néhány vezetőjük Lutzhhoz és Wallenberghez fordult, hogy segítsenek a semleges államok budapesti követségeit a deportálással szembeni közös megmozdulásra bírni. A tiltakozást Angelo Rotta apostoli nuncius készítette elő.

Augusztus 21-én a nuncius, Danielsson svéd követ, Carlos Braquinho portugál, Ángel Sanz Briz spanyol és Antoine I. Kilchmann svájci ügyvivő a magyar kormányhoz jegyzéket intézett. Erélyes tiltakozásukban leszögezték: abszolút megengedhetetlennek tartják, hogy „faji eredetük egyszerű ténye miatt üldözzenek és halálba küldjenek embereket”. A keresztény civilizáció nevében kérték, ne legyen több deportálás.⁸ A 25-ére részletesen kidolgozott német–magyar kiszállítási akció – feltehetőleg az SS birodalmi vezére, Heinrich Himmler állásfoglalása után – elmaradt. (A gyors román átállási fordulat, Párizs eleste bizonyára közrejátszott ebben.) Később Lakatos Géza vezérezre-des kormányával megállapodás született, hogy a zsidó lakosságot a háború érdekeire való tekintettel a fővárosból eltávolítják, vidéken táborokban munkára fogják. A megvalósítás – főként szabotázs miatt – elmaradt.

A deportálás új hulláma Szálasi „országglása” idején

Október 15–16-án német fegyveres beavatkozással eltávolították a Lakatos-kormányt, a lemondatott Horthy kormányzót SS-őrséggel családotól Németországba szállították. Szálasi Ferenc, a Nyilaskeresztes Párt – Hungarista Mozgalom vezére került a régen

6 Szeptember 12-i jelentése szerint munkatársai már nappali és éjjeli csoportban dolgoztak. Családtagjaikkal együtt – kb. 250-en – a zsidóknak kötelező csillagviselés alól mentesítve voltak (Lévai 1948, 67. p.)

7 A budapesti zsidóságot hatóságilag (a deportálás előkészítéseként, német „tanácsra”) kije-lölt épületekbe, június 24-e éjjeli hatállyal erőszakkal összeköltöztették. A zsidók lakta épü-letek bejáratait előírt nagyságú táblán Dávid-csillaggal kellett megjelölni.

8 Erélyes tiltakozásuk eredménnyel járt. Danielsson svéd követ másnap arról értesítette a svéd külügyminisztériumot, hogy Horthy kormányzó végleg eldöntötte, „ellenáll a további deportá-lásoknak”.

vágyott hatalomra. A németek révén immár szabadon masírozó fekete formaruhás nyilasok a „totálisan zsidómentes” Magyarországot akarták, hirdették.

Miniszterelnökként Szálasi jóváhagyta, hogy a még Budapesten lévő zsidók közül a munkaképeseket gyalogmenetekben indítsák útnak Németországba, és a zsidó munkaszolgálatos századok állományából 50 000 főt átadjanak a németeknek (Ránki 1968, 898., 904. p.). Beregfy Károly honvédelmi miniszter Hegyeshalomba parancsolta a kisegítő munkaszolgálatos zsidó férfiak kijelölt századait. Tizenötezer nyi munkaszolgálatost adtak elsőként német kézre.⁹

Az SS november végén tehervagonokban sáncmunkára szállíttatta Budapestről a semleges államok követségeinek oltalmába vett, emiatt védettnek nevezett (inkább hitt) munkaszolgálatos századokat is. A közel 18 000 főnyi tömegben a magyar kultúra, a tudomány több zsidó származású kiválósága reménykedett a túlélésben.

A nyilaskeresztes puccs utáni mind vészterheesebb új helyzetben Wallenberg a mentési akció módszereinek átgondolására, új megoldásokra kényszerült. A humanitárius osztályt (hivatalos neve B osztály volt) Budáról az Üllői útra költöztette át. Magyar munkatársai számát tovább növelte, ahogy a mentőmunka méretei, a közvetlen beavatkozás szükségletei indokolták. A magyar közigazgatási szervekhez gyakran intézett átiratokat. Ezekben éles hangon, nyíltan elítélte a nyilasok mindennapi atrocitásait. Szinte napi gyakorisággal követelte a svéd védlevelek, igazolások elismerését.

A követségi titkár a nyilasterror növekedését és rémségeit tapasztalva még elszántabb, tettekre később lett. Sokat mozgott, a napi eseményekre figyelt. Állandó készültségben élt. Így történhetett, hogy az elhurcolás elől a svéd és a San Salvador-i védelem alá helyezett munkaszolgálatosokból sokakat sikerült a Józsefvárosi pályaudvaron határozott fellépésével kimentenie, míg az Eichmann-kommandó tisztjei meg nem elégték a „zsidószabadítást”.

Közben Budapesten a plakátokon kihirdetett fenyegető rendeletekre jelentkezett és a napi razzziákon összeszedett zsidókat a nyilas fegyveresek főként az óbuda-újlaki téglagyárba terelték össze. Ide „tömörítették” bárkit, akit az utcai vagy lakásrazziákon elfogtak, majd az országból „eltávolítandónak” szántak. A Nemzetközi Vöröskereszt magyarországi delegátusa, Friedrich Born jelentése szerint egyszerre 5000–6000 ember zsúfolódott itt össze. Bármiféle ellátás nélkül, részben a gyárudvaron, szabad ég alatt éjszakáztak.¹⁰ Egy-három napi gyülekeztetés után gyalog hajszolták őket Nyugatnak, Szálasi szerint „a háború végéig tartó kölcsönadásra”.

Az első menetoszlopok november 6-tól tűntek fel a bécsi országúton. Egy hét alatt 27 000 foglyot indítottak a rendészeti hatóságok Piliscsabán, Dorogon, Süttön, Szőnyön, Gönyűn, Dunaszegen, Mosonmagyaróváron át Hegyeshalomba. A gyalogmenet vonalát kezdettől eldobott holmik, útszéli, temetetlen holttestek jelezték. Az SS-nek

9 Berlinből már 1944. október 29-én sürgették Veessenmayernál a magyar zsidók mielőbbi deportálását. „A birodalmi külügyminiszter úr kéri, mielőbb követelje Szálasitól további 25 000 zsidó munkaszolgálatos elszállítását a birodalomba, mert a munkaerő-szükséglet igen nagy.” (Ránki 1968, 908. p.)

10 Nemzetközi Vöröskereszt genfi levéltára G 59/12-361.

ígért magyar „kölcsönzsidók” kiéhezett, 2000–4000 fős oszlopai (hetven százalékuk nő volt) rettegve vonszolódtak a napi harminc kilométeres szakaszokon. Bottal és puskatussal hajtották őket, míg a menetcélba nem értek. Az éjszakázási állomások leginkább a szabadban, esetenként barakkban, dunai uszályon, istállóban, gyárépületben vagy pajtában voltak.

Szőnyben és Gönyűn legyengült betegek, sérültek tucatjai s halottak feküdtek a földön. Gönyű határában négy kikötött uszályon volt az éjszakai szállás. Ezekben többen az öngyilkosságba menekültek sorsuk elől. Hegyeshalomban a szabad ég alatt, a pajtákban a 12 éves gyerektől a matrónáig a deportálandók „csomókban vacogtak”. Róluk írták egy követségi beszámolóban: „Állapotuk semmiféle más lelki nélkülözés, vagy testi szenvedés által sújtott emberével össze nem hasonlítható.” (Szita 2011, 62–63. p.)

A svéd és a svájci követség, a Nemzetközi Vöröskereszt, a Vatikán képviselőinek megbízottai a bécsi országúton esetenként élelmet és gyógyszert osztogattak, ahol lehetett, menleveleket adtak a menetelőknél. A korábbi menlevelek kimentésével több helyütt, sikerrel próbálkoztak. Raoul Wallenberg és Per Anger követségi első titkár november 23-án 153 magyar zsidót mentett meg az SS elől Hegyeshalomban.

Wallenberg követségi titkár Stockholmnak a következőket jelentette: „Különböző beavatkozásoknak köszönhetően a bevagonírozások vagy az elszállítások során körülbelül kétezer személyt sikerült visszahoznunk, ebből ötszázat Hegyeshalomból. Ez utóbbi mentési formát sajnos le kellett állítani, miután az Eichmann-kommandó tagjai azzal fenyegettek meg bennünket, hogy erőszakkal lépnek fel ellenünk.” (Lévai 1948, 120–121. p.)

A német határra gyalogoltatott budapesti zsidók sorsáról az SS kiküldött bizottsága a túloldalon, Zúrnordban döntött.¹¹ Több női csoportot Dachauban, illetve melléktáboraiiba, másokat pedig vissza Magyarországra, a határ menti erődítő munkatáborokba szállították tovább. 1944 utolsó két hónapjában a Szálasi-rezsim ötvenezernél több munkaszolgálatost és Budapestről deportáló menetben elhurcolt zsidót adott át a határon az SS-nek. A gyalogmenetben elpusztult százakról – dokumentumok hiányában – nincs pontos számadat.

Raoul Wallenberget többször megfenyegették, de a rá leselkedő veszéllyel alig törődött. Másokkal inkább. A tudományos kutatás alapján egyelőre annyi bizonyos, hogy Raoul Wallenberg és megbízottai az 1944. év végéig kb. 5500 védlevelet, mentesítő igazolványt állítottak ki.¹²

A pesti gettó

November derekán Szálasi „nemzetvezető” úgy döntött, hogy a Dohány utcai zsinagóga környékén egy nagy gettót állítat föl, oda költöztetve mindazokat a zsidókat, akiknek nincs érvényes külföldi állampolgárságot igazoló védlevelük, védő útlevelük.

11 Az átvéő bizottság parancsnoka egy ideig Rudolf Höss volt auschwitzi táborparancsnok volt.

12 Az 1945. január 18-án (?) lezárt svéd követségi nyilvántartó könyvben (Zsidó Múzeum, Budapest) megközelítően 6662, svéd Schutz-Passt kapott személy neve szerepel.

A másikat – az ún. nemzetközi vagy védett gettót – már korábban, a pesti Duna-parton, a Pozsonyi út, Szent István körút és Szent István park kijelölt házaiban hozták létre. Ez utóbbi egyre inkább csak nevében volt „védett”. A nyilas párt fegyveres csoportosulásainak sok esetben kiváló célpontot nyújtott. Sok nyilas vélte úgy, valószínűleg itt talál rabolnivalót, ha már az ide húzódtaknak elég pénzük vagy összeköttetésük volt, hogy svéd, svájci, portugál, spanyol vagy éppen vatikáni védlevelekhez jussanak.

A gettó kitartásáért, élelemhez jutásáért a Nemzetközi Vöröskereszt és Raoul Wallenberg is sokat tett. A svéd követségi titkárnak gondja volt a mind fenyegetettebb, felszámolása ítélt „védett” gettóra is. Ebben az időszakban a budapesti embermentésben a spanyol ügyvivőként intézkedő (valójában olasz állampolgár) Giorgio Perlasca is jelentős mentőmunkát végzett. Ötezernyi zsidót védelmezett, élelemmel és gyógyszerrel segített (Harsányi 1992, 49–104. p.).

Az élet-halál harcban sokszor eredményt hozott, hogy a nyilas banditák között is találtak olyanokat, akik a pénzt a vérnél többre tartották. Wallenberg habozás nélkül fizetett és lefizetett, ahol arra lehetőség nyílt. Alkalmilag tehát pénzzel, „ajándékkal” is mentett, vagy munkatársai a mentés feltételeit ekképp igyekeztek „egyengetni”. A meghatározó motívumnak legtöbbször gyors megjelenése, a Langfelder mérnök vezette diplomáciai rendszámú autója, személyes fellépése számított.

Minderre a főváros pesti oldalán folyó utcai harcok végóráiban került sor. (A nemzetközi gettónál heves harcok nem voltak, január 16-án felszabadult.) A szovjet frontcsapatok 16-án és 17-én megközelítették a nagy gettót. 17-én éjjel a Wesselényi utcai gettókapu közelében behatolt az első szovjet járőr, másnap a közvetlen harci cselekmények már a gettón túli részeken zajlottak.

Ezekben a napokban Wallenberg a Városligethez közeli Benczúr utcában, az Osztrák Követség mai épületében húzta meg magát. A szovjet katonai hatóságokkal való kapcsolatfelvételtől sokat várt. Arra számított, segítségükkel az új magyar Ideiglenes Kormánytalap kapcsolatba léphet.

Wallenberg elhurcolása, eddigi ismereteink

A Benczúr utca 16. sz. alatti épületben Ocskay László reaktívált tartalékos százados tágas lakást bérelt. Ocskay a 101/359 zsidó munkásszázad parancsnoka volt, maga is erkölcsösen, bátran viselkedett. Bújtott, mentett. Sok munkaszolgálatost, egész zsidó családokat megsegített, menedékbe helyezett (Szita 2011, 75–80. p.). Védencei közel kétezeren voltak, akik a posztumusz Világ Népeinek Igaza címmel elismert százados emlékét máig őrzik.

Az Ocskay-lakásba a svéd követségi titkár sofőrjével, Langfelder mérnökkel 1945. január 11-én este érkezett. Néhány napra menedéket keresett, és úgy gondolta, hogy a szovjet csapatok hamar megérkeznek. Az eseményre alig öt nappal később, 16-án került sor. Dmitrijenko őrmester kézírásos feljegyzése – vonalas füzetlapon maradt fenn, hitelességét egyes kutatók fenntartással kezelik – erről szól. „Az általunk elfoglalt Benczúr utca 16. sz. házban tartózkodik a budapesti svéd követség titkára, Raoul Wallenberg és gépkocsivezetője (...) Wallenberg átadott egy Stockholmba címzett, német nyelvű táviratszöveget, amely nálam van. Kéri, közöljük, hogy az általunk megszállt területen tartózkodik.” (Szita 2011, 121. p.)

Az iratnak aligha nevezhető papír szerint Dmitrijenko utasítást kért, sajátos módon nem saját előljárójától, hanem mindjárt a Politikai Osztály főnökétől, Petrovszkij őrnagytól. Wallenberg táviratát az oroszok nem továbbították. A követségi titkár nem tudhatta, hogy Langfelderrel együtt 23-án már az ellenséges – a január 1-je és 20-a között letartóztatott – ügynökök listáján¹³ szerepeltették.

A szovjet terrorapparátus egyik félelmetes gépezetének karmaiba kerültek. A SZMERS betűszó a Halál a kémekre! (Szmerty spionam!) különleges kémelhárító szolgálatot jelentett, amelyet Sztálin 1943-ban hozott létre. A szolgálat más diplomatákat is letartóztatott Budapesten és vidéken. Igen szerencsésnek mondhatta magát, akit valamiképp szabadon engedett.

Wallenberg és Langfelder moszkvai fogságának körülményei nagyrészt ismeretlenek, ahogy nincs bizonyosság sorsukról sem. A svéd titkárral egyidős mérnök Budapesten közvetlen segítőtársa volt, sok kapcsolatát ismerte. Valószínű, emiatt osztott Wallenberg sorsában.¹⁴

Raoul Wallenberg elhurcolását, fogva tartását a szovjet kormányzervek és vezetőik évtizedekig eltagadták. Közben – nemzetközi nyomás hatására – arra is gondot fordítottak, hogy Wallenberg gyilkosait valamiképp megnevezzék. Budapesten 1952 nyarán konstruált pert készítettek elő.¹⁵ A manipulációk és tagadások sora sem segített, 1957-ben nemzetközi botrány fenyegetett. A szovjet felet a Wallenberg-„talányban” sarokba szorították, valamiképp színt kellett vallania.

1957. február 7-én Andrej Gromiko külügyminiszter-helyettes jegyzéket adott át a svéd nagykövetnek. A Szovjetunió kormánya elismerte, hogy Wallenberg a szovjet állam foglya volt, ám 1947. július 17-én „feltehetően szívroham következtében (...) cellájában váratlanul elhunyt”.¹⁶ Együttérzéséről biztosította a svéd kormányt, és őszinte részvétét nyilvánította az elhurcolt hozzátartozóinak.

A család, a svéd állam azóta sem hagyott fel a teljes valóság megismerésével. A kutatómunka a Szovjetunió megszűnésével új lendületet kapott. Minden addig ismert részletet ellenőriztek, a svéd kutatók a Lubjanka (az Állambiztonsági Népbiztosság moszkvai belső börtöne) kutatható iratanyagát átfésülték. A raktárak mélyéről az elhurcoltak több személyes tárgya került elő. Visszaemlékezők sorát hallgatták meg, de a teljes bizonyosságig nem jutottak el.¹⁷

13 Erre jutott a svéd–orosz kutatócsoport is. 2000-ben Stockholmban kiadott jelentése, I. *Raoul Wallenberg. Report...*

14 1957. szeptember 17-én a Szovjetunió Külügyminisztériuma engedélyezte, hogy a magyar féllel közölhető, a szovjet fogságban Langfelder Vilmos 1948. március 2-án meghalt.

15 A budapesti letartóztatások 1953 januárjában kezdődtek meg. A továbbiakról I. A Zsidó Tanács népellenes tevékenységének csoportos vizsgálati terve, 1953. május 26. In *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez 1.*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1992, 392–397. p. és Kihallgatási jegyzőkönyvek. *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez 2.*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1993, 571–576. p.

16 1957. február 8-án a londoni *Times*, a következő napokban a *Neue Zürcher Zeitung*, valamint a svéd napilapok foglalkoztak a régen várt közleménnyel.

17 Raoul Wallenberg személyes tárgyait (egykori telefonkönyve, jogosítványa stb.) a családnak visszaszolgáltatták. 1992-ben – a nagy figyelemmel övezett – budapesti Wallenberg-kiállításson tárlókban bemutatták.

Raoul Gustaf Wallenberg kiemelkedő, áldozatos helytállását számos országban – ahogy a magyar fővárosban is – rangos helyen emléktábla, emlékfal, emlékmű örökíti meg. A humánus lovagja szimbólummá emelkedett, Magyarország modernkori történetében is kitüntetett helyet kapott.

A svéd követségi titkár életüket védett, mentett. Örök életre ítéltetett.

Epilógus

Domonkos Miksa a nagy gettó egyik vezetője volt. Kortanúként Wallenberg alakját és kiállítását a következőképp idézte fel: „Egyszer talán csak legendák fognak róla szólni, melyekről az utókor nem tudja biztosan, hogy mennyi az igazság bennük, és lesznek hitetlen Tamások, akik mosolyogni fognak. Mi azonban, a történelmi súlyos idők megmaradt tanúi tudjuk, hogy élő valóságé volt ez a szerény fiatal svéd, aki az oroszán bátorságával küzdött ismeretlen zsidók életéért, akit ott láttunk a legnagyobb veszedelmek idején mindenütt, ahol a kétségbeesésben csak Istentől vártuk a segítséget. Ő megsegített bennünket, mert elküldte a nemes svéd nemzet nagyszerű fiát, az egyszerű diplomáciai titkárt, kinek keze sokezer esetben tiltóan emelkedett a fegyvercsövek elé.

Wallenberg nyughatatlan ember volt: az igazság fanatikusa, országvesztő hazaárulók ostora, elesettek gyámolítója. Mindenütt ott volt, ahol legnagyobb volt a veszedelem, nem törődött saját biztonságával, alkudozott, fenyegetőzött, feltételeket diktált, és maga felért egy kisebb hadsereggel, mikor szembeszállt a kótyagos önkény diplomataival.

Wallenberg megjelenése szabadulást és életet jelentett. Ott volt a Józsefvárosi pályaudvaron és a Tattersalban, hogy a svéd király nevében és hazájának súlyával halálra ítélt zsidók százait váltsa meg a deportálástól. (...)

Becsületes ember volt. A nemes svéd nemzet méltó fia és az Isten küldöttje volt.” (Lévai 1948, 244. p.)

Irodalom

- Bajtay Péter 1994. *Emberirtás-embermentés. Svéd követjelentések 1944-ből*. Budapest, Katalizátor Iroda.
- Bangó Jenő–Biernaczky Szilárd (szerk.) 2012. A „szélhámos”. *Egy olasz embermentő és társai a vészkorszak idején. Giorgio Perlasca emlékiratai*. Budapest, Mundus Novus.
- Botos János 2011. *Ez a kifosztás lesz a végső? Máriabesnyő, Attraktor*.
- Haraszi György 2005. *Auschwitz-jegyzőkönyv*. Budapest, Múlt és Jövő Lap- és Könyvkiadó.
- Harsányi Iván 1992. *A spanyol diplomácia zsidómentő akciói Budapesten. Holocaust füzetek 2.*, 49–104. p.
- Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez 1.*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1992.
- Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez 2.*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1993.
- Jacobsen, Hans-Adolf (ed.) 1961. *Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht*. Erster Halbband. Frankfurt am Main, Bernard & Graefe.
- Lévai Jenő 1948. *Raoul Wallenberg regényes élete, hősi küzdelmei, rejtélyes eltűnésének titka*. Budapest, Magyar Téka.
- Szita Szabolcs 2011. *Raoul Wallenberggel Moszkváig*. Budapest, Aura Kiadó.

Ránki György (et al. eds.) 1968. *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

Raoul Wallenberg. *Report of the Swedish–Russian Working Group.* Stockholm, Ministry for Foreign Affairs, 2000.

Tschuy, Theo 2002. *Becsület és bátorság. Carl Lutz és a budapesti zsidók.* Miskolc, Well-Press.

SZABOLCS SZITA

THE RESCUE ACTIONS OF RAOUL WALLENBERG IN BUDAPEST

In our era, only a few people gained such a unanimous recognition and respect among peoples like the Swedish diplomat Raoul Gustaf Wallenberg. He served as first secretary of the Royal Swedish Legation in Budapest from the beginning of July 1944. Here he experienced the turns of the German occupation of Hungary: government changes, the Arrow Cross terror, the long-continued siege of the capital, and the occupation by the Soviet troops. During this half year he saved thousands of people from certain death. He had risked his life for others, and has become an outstanding personality as a wartime saviour. He could never enjoyed the lasting gratitude of his protégées and honourers, because in January 1945, together with his chauffeur and confidential colleague, the Hungarian engineer Vilmos Langfelder, he was arrested by the Soviet military authorities and deported from Budapest to Moscow. The further fate of Wallenberg remains a mystery and is partly unclear to this day. There is no evidence on his death.

Keresztények és cionisták az üldözött zsidó gyerekek megmentéséért

JÁNOS BOTOS
Christians and Zionists for saving persecuted Jewish children

94(=411.16)(439)"1944"
341.43(=411.16)(439)"1944"
341.485"1939/1945"

Keywords: Rescuers of Jews in Budapest. Shelters, asylums, children's homes. Possibilities of hiding, boarding and protection.

1944. május 14-én Magyarországon megkezdődött a vidéki zsidóság deportálása. Számosan a keresztények és a cionisták közül arra törekedtek, hogy az üldözött zsidó gyerekek részére menedéket teremtsenek, védelmet nyújtsanak.¹ A zsidó szülők közül igen sokan igyekeztek gyermekeiket megbízható embereknel elhelyezni, keresztény hitre megkereszteltetni, hogy mint konvertiták nagyobb esélyük legyen az üldöztetés túlélésére. Az előadás anyagát tartalmazó tanulmány ezúttal nem törekszik az embermentés és az embermentők tetteinek teljes összegezésére, csak a budapesti zsidó gyerekek bűjtatása, befogadása történetének néhány fontosabb epizódját kívánja felvillantani.

Az üldözött gyerekek ellátására már 1944 kora nyarán megkezdődött az adományok gyűjtése. A támogatók közül az egyik legnagyobb adomány ez időben herceg Esterházy Páltól érkezett, aki a Szent Vincéről elnevezett irgalmas nővérek budapesti XI. ker., Nagyboldogasszony (ma: Ménesi) út 27. alatti Órangyalház zárdájában a Keresztény Női Szövetség által elbűjtatott másfélszáz zsidó gyermek ellátására 100 000 pengőt folyósított (Karsai 2008, 74. p.). Az összeg nagyságát – noha az infláció miatt a pengő értéke 1944-re sokat veszített korábbi erejéből – jól érzékeltetheti, hogy ez időben egy átlagos gyermekruhát 140 pengőért, egy gyermekcipőt 47 pengőért, 1 kg marhahúst 5 pengő 10 fillérért, 1 kg Ella burgonyát 34 fillérért, 1 kg kenyeret 60 fillérért árultak (Botos 2008, 152–153. p.). Ennek alapján egyértelműen megállapítható, hogy a hercegi adomány sok száz üldözött gyermek ellátásának teremtette meg az anyagi hátterét.

Keresztény mentési akciók

A keresztény intézmények – kolostorok, zárdák, templomok, plébániák és mások – Magyarországon egy évezrede nyújtottak menedéket az üldözötteknek. A különböző fegyveres csoportok a kapuk előtt megálltak, nem léptek be az egyházi intézményekbe,

1 A magyarországi holokauszt legteljesebb összefoglalása: Braham 1997. Az embermentés történetéről l. Szita 1994.

nem sértették meg a falak nyújtotta oltalmat. Ez a fajta védelem a huszadik század derekára ugyan sokat veszített korábbi „erejéből”, de a második világháború utolsó hónapjaiban – kevés kivételtől eltekintve – mégis eredményesen érvényesült (l. bővebben Hetényi Varga 1994, 115–184. p.).

A szervezett egyházi akciók mellett hitbéli meggyőződéséből fakadóan a keresztény emberek közül is számosan kiálltak az üldözött gyerekek mellett, segítették bújtatásukat. Közülük többnek az embermentő tetteit a Jad Vasem Intézet a Világ Igaza kitüntetéssel ismerte el. Terjedelmi korlát miatt ezúttal nincs lehetőség valamennyi kitüntetettnek a gyermekek és a felnőttek mentését bemutató történetének a felidézésére.² Ezúttal a 2012 októberében Világ Igaza kitüntetéssel elismertek közül csupán kettőnek a történetét idézzük fel, mint tipikus esetet. Ráth Klára, a már említett Őrangyalház főtisztelendő anyja személyes bátorságával, helytállásával, és ha kellett, akkor találékonyságával védelmezte a zárdában menedéket lelő zsidó gyerekeket. Bátor helytállását a túlélő gyerekek közül Kárpáthy Stern Zsuzsa, Spiegel Layton Zsuzsa és Szűsz Fehér Veronika idézte fel. Kövér Sándor mint a budapesti Damjanich utca 26/B. számú lakóház házmestere – amely sárga csillaggal jelölt, azaz többségében zsidó vallásúak, származásúak által lakott épület volt – életét kockáztatva védte a házban lakó zsidó gyerekeket és felnőtteket.³ Hozzá hasonlóan – és a történetek sorát folytathatnánk – más keresztények is elkötelezettségükből fakadóan mentették az árva vagy a szülőktől elszakadt üldözött zsidó gyerekeket.

A budapesti zárdák, kolostorok sorában az elsők között fogadott be üldözötteket a Slachta Margit irányította Szociális Testvérek Társasága (VII. ker., Thököly út 69.), amely 1942-től nem csak a budapesti, hanem a vidéki rendházaikban is menedéket nyújtott az üldözötteknek, köztük a zsidó gyerekeknek. A rend egyik vezetőjét, Schalkház Sárát és segítőjét, Bernovits Vilma hitoktatót, továbbá néhány társukat 1944. december végén a nyilasok elhurcolták és a Duna-parton legyilkolták. A skót misszió budapesti nevelőotthonából, ahol több mint száz zsidó leány is tanult és nyert egyúttal védelmet, hurcolták el a nácik a bújtatásuk miatt Jane Haining nővért, akit 1944. augusztus derekán Auschwitzban meggyilkoltak.

A Szent Vincéről elnevezett irgalmas nővérek nem csak a Nagyboldogasszony utcai zárdában, hanem az óbudai Irgalomházukban (III. ker., San Marco u. 30.) és a Ranolder Intézetben (IX. ker., Thaly Kálmán u. 23.) is óvtak zsidó gyerekeket. A Ferences Mária Misszionárius Nővérek (XII. ker., Miasszonyunk u. 1.) a zárdába befogadott 120 kiskorú ellátását saját élelmiszerjegyeik felhasználásával biztosították. A marista szerzetesek a Champagnat Intézet falai között mintegy 100 üldözött gyermeknek nyújtottak védelmet (Tomasovszky 1999).

Az Isteni Szeretet Lányai zárdájából (XII. ker., Farkasvölgyi u. 12–14.) az ott bújtatott másfélszáz zsidó gyereket a Gestapo elhurcolta és közülük hatvankettőt a pesti Duna-parton meggyilkolt. A rend másik házában is (IX. ker., Knézich u. 3–13.) a bújtatottakat a nyilasok felfedezték és elhurcolták az óvó falak közül. Az angolkisasszonyok a rend

² Az embermentők történeteit összefoglalta: Lebovits 2007.

³ L. *Jad Vasem Világ Igaza kitüntetettek 2012*

Váci utcai és zugligeti zárdájában együttesen 100 gyermeket bújtattak. A Központi Szeminárium V. ker., Prohászka (ma: Papnövelde) u. 7. számú épülete pincéjében 80 iskoláskorúnak adtak menedéket. A szalézi szerzetesek az óbudai (III. ker., Kiscelli u. 79.) épületükben 40 gyermeket rejtegettek, akik közül sajnos a nyilasok tizenhármát elhurcoltak és tizenkettőt kivégeztek. Szerencsésebbek voltak azok a gyermekek, akik közül 60 a Szűz Mária Társaságnál (VI. ker., Vörösmarty u. 34/A.), több száz az újpesti karmelita nővéreknél (Maglódi út 125.) és a Szent Szív-zárdában (XIV. ker., Ajtósi Dürer sor 21.), valamint az utóbbi kötelékébe tartozó Sophianum Intézetben (VIII. ker., Mikszáth Kálmán tér 1.) lelt menedéket. Az Isteni Megváltó Leányaihoz tartozó Collegium Marianumban (VIII. ker., Horánszky u. 17.) 100 zsidó kislányt rejtegettek, a Jó Pásztor Egyházközségben (VIII. ker., Kálvária tér 22.) 112 leányt, akik valamennyien sértetlenül éltek túl az üldöztetés hónapjait.

A felsorolás közel sem teljes, és a további kutatások feladata az embermentés – és annak részeként az üldözött zsidó származású és vallású gyerekek bújtatása – mind teljesebb történetének a feltárása. Ez a munka a második világháborút követően megindult, majd évtizedekre megszakadt és még mindig tartogat feladatokat és meglepetéseket a kutatók számára.⁴

A Dunántúlon a legjelentősebb embermentő tettet a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága védelme alatt álló pannonhalmi bencés apátság hajtotta végre. A bencés szerzetesek Kelemen Krizosztom főapát vezetésével és Eduard Benedek Brunschweiler svájci oblátus bátor helytállásával hosszabb-rövidebb időre több ezer üldözöttet fogadtak be a falak közé, köztük zsidó gyermekeket is (Szita 2002, Szita 2006).

Protestánsok és cionisták a zsidó gyerekek megmentéséért

A magyarországi református és evangélikus egyházak az üldözött gyermekek mentésében együttműködtek nemcsak a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságával, hanem a Magyar Cionista Szövetséggel is. Erről az első beszámoló már 1945-ben napvilágot látott, majd évtizedekig a feledés homálya borult a zsidó gyermekek megmentésének a feltárására (Bereczky 1945). A figyelmet az 1980-as évtized derekán Sztéhlo Gábor korabeli naplója részleteinek a megjelenése irányította rá ismételt erre az együttműködésre (Sztéhlo 1986).

A Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága központi irodája Friedrich Born vezetésével Budapesten a II. kerületi Fillér u. 51. szám alatti épület – az ún. Erney villa – földszintjén és első emeletén működött.⁵ Friedrich Bornnal Sztéhlo Gábor – aki Raffay Sándor püspök megbízásából 1944 májusától irányította az üldözött zsidó gyermekek mentését a Jó Pásztor Gyermekakció keretében – augusztus közepétől állt munkakapcsolatban és kapott segítséget tőle a gyermekmentő munkához. A tényleges embermentő

4 Az első összegezés 1947-ben jelent meg. Meszlényi Antal 42, zömében budapesti egyházi intézményt sorolt fel, amelyekben a hiteles adatok szerint 3167 üldözött lelt menedéket, köztük gyermekek. L. Meszlényi 1947.

5 Friedrich Born és a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága tevékenységére I. Ben-Tov 1992., valamint *Friedrich Born magyarországi delegátus...*

munka jócskán megkésve valójában csak 1944 szeptemberétől vett lendületet. A központi iroda irányító tevékenysége 1944 végén a főváros ostroma miatt megszűnt, berendezése és iratai a lángok martalékává váltak.

1944 szeptemberében szerveződött meg a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságának A és B szekciója Komoly Ottó, a Magyar Cionista Szövetség 1945 elején mártírhaltalt halt elnöke és Sztéhlo Gábor evangélikus lelkész irányításával. Az A szekció tevékenysége elsősorban az embermentő munkára, az üldözött gyermekek, majd a gettóba hurcoltak sorsának enyhítésére, ellátására irányult, míg a B szekció ténykedésének a középpontjában a vallási okokból üldözött gyermekek otthonokba gyűjtése és védelme állt. A szélesedő feladatok ellátására 1944 őszén a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága a szekciók részére az V. kerületi Mérleg u. 4. számú házban irodát nyitott, amely hivatalosan a zsidó gyerekek kivándorlásával foglalkozott. Mellettük 1944 októberétől Újváry Sándor vezetésével dolgozott a zsidómentő osztály is.⁶

1944. október 15-én a szélsőjobbboldali, nyilas pártok átvették a hatalmat Magyarországon, koalíciós kormányt alakítottak Szálasi Ferenc nemzetvezetővel az élen. Friedrich Born igyekezett az új hatalom képviselőivel kapcsolatot keresni, kiépíteni, hogy a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága embermentő munkáját továbbra is végezhesse. Ennek eredményeként 1944. október 28-án a Külügyminisztérium levélben értesítette a belügyi tárca vezetőjét, hogy a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága részére felajánlott és az általa átvett ingatlanokat az ország egész területén a külképviseletek tulajdonában álló épületekre vonatkozó mentesség illeti meg. A levél példaként említette Hagenmacher Ottó budapesti Bérc utcai házát, bakonyszentkirályi kastélyát, Dreher Jenő martonvásári kastélyát és Dreher-Tardos May tardosi kastélyát.⁷ A Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága a védelme alá vont épületeket gyermekotthonok, menhelyek, ételmiszer, ruházat és más hasonló ellátáshoz szükséges anyagok raktározására használta fel.

A Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága központi apparátusánál 1944. november 30-án 184-en dolgoztak. Az A szekció központi irodájában Komoly Ottó vezetésével több tucatnyian – köztük jó néhány cionista – szervezte a gyerekek mentését. Mellettük az A szekció mintegy 230 munkatárssal Budapest különböző pontjain 15 ételmiszerraktárt működtetett, továbbá hat helyen dolgozott ruha- és cipőjavító, valamint -készítő üzeme, műhelye. A gyermek- és csecsemőotthonok szervezéséhez a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága mellett erkölcsi és nagyon fontos anyagi segítséget nyújtott a Svéd és a Svájci Vöröskereszt, valamint a Joint.⁸

Az A szekció november végén 4845 üldözött gyermeket gondozott – az oltalom alá vont gyermekek száma egyes források szerint meghaladta a 6000 fiatal –, a 29 védelme alá vont gyermekotthonban: a II. ker., Orsó u. 27–29.; a VI. ker., Benczúr u. 27.; a VII. ker., Akácfa u. 32.; a XIV. ker., Róna u. 112.; a II. ker., Lajos u. 22.; a VIII. ker., Nagy

6 Magyar Nemzeti Levéltár (a továbbiakban: MNL) K 148, 1944-4-7636.; Újváry [1976], 108–125. p.

7 MNL K 148, 1944-4-7894.

8 A Joint Distribution Committee az első világháború idején létesült és a második világháború alatt vált nemzetközi szervezetté az üldöztetés sújtotta zsidók megsegítésének feladatával.

Fuvaros u. 4.; a VII. ker., Vilma királynő (ma: Városligeti fasor) u. 25.; a XII. ker., Budakeszi út 67–69.; a X. ker., Kelemen u. 1/C.; a VIII. ker., Magdolna u. 28–30.; a XIV. ker., Bácskai u. 58/B.; a VII. ker., Dob u. 12. és 90.; a VI. ker., Munkácsy Mihály u. 5–7. és 25.; az V. ker., Zoltán u. 6.; a XIV. ker., Nürnberg (ma: Ilka) u. 59.; a VI. ker., Szondy u. 76.; a II. ker., Harangvirág u. 15.; a VII. ker., Garay u. 42.; a VIII. ker., Kőbányai út 51.; a XIV. ker., Thököly út 160.; a XIII. ker., Csángó u. 6/B.; a VII. ker., Thököly út 77.; a VI. ker., Vörösmarty u. 49.; a XIV. ker., Tanya u. 13. és a II. ker., Csévi u. 24. szám alatt, valamint a VII. kerületi Wesselényi utcában, a Cipészek Ipartestülete székházában és a Teleki Pál u. 16.-ban. A gyerekeket az otthonok között az V. ker., Perczel Mór u. 4.-ben osztották el. Mindezekon túlmenően az A szekció szervezésében működött két cse- csemőotthon mintegy 400 férőhellyel a III. ker., Család u. 58. és a XIV. ker., Kövér Lajos u. 2. számú épületekben. Emellett szervezés alatt állt nyolc gyermekotthon további 750 üldözött gyermek részére.

A B szekció központi irodája a II. kerületi Fillér u. 34. számú házban dolgozott, amely működéséhez a Jó Pásztor Gyermekakció kereteit is felhasználta. A B szekció közpon- ti irodáján Sztéhlo Gábor mellett közvetlenül 16-an dolgoztak, a gazdasági tevékenység- get 22, a kórházi ellátást 7 munkatárs végezte. Orvosként, ápolóként 25-en végeztek segítő munkát. Emellett különböző területeken további 56 munkatárs dolgozott, az intézmények részére a szállítási, ellátási feladatokat 35-en végezték. A két szekció alkalmi segítőinek a száma mintegy 700 embert tett ki. Valamennyien állandó életve- szély közepette végezték a munkájukat, hiszen a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága által kiadott igazolványokat a nyilas fegyveresek gyakorta semmibe vették.

A Jó Pásztor Gyermekakció irodát nyitott Budapesten a VI. ker., Lázár u. 5. szám alatt, ahová a zsidóságuk miatt üldözött szülők bevihették gyermekeiket, hogy a szer- veződő otthonok befogadják őket. Az első gyermekotthon 1944. október 5-én az I. ker., Bérc u. 16. szám alatti villában nyílt meg, amelyet tulajdonosa gyermekotthon céljára felajánlott. Emellett üldözött gyerekeket befogadtak a protestáns árvaotthonba Noszvajon is.

A szervezet legfőbb támogatója erkölcsileg és anyagilag a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága és a Svéd Vöröskereszt volt. Az gyermekmentő munkát emellett számos magánszemély is támogatta anyagilag. A legnagyobb adományt a Hagenmacher csa- ládtól kapták, akik 100 000 pengővel segítették a gyermekek mentését. Sokat segítet- tek azok a szülők is, már akik ezt megtehették, hogy naponta 300 pengővel járultak hozzá gyermekük ellátásához. Az adományokból a B szekció gazdasági csoportja élel- miszert vásárolt és raktárakat hozott létre, ahol nem csak az élelmiszereket – lisztet, cukrot, burgonyát, zsírt stb. –, hanem fűtésre a szenet, a fát is felhalmozták.⁹

9 Vö. A Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság Sztéhlo Gáborral készített jegyzőkönyve, 1946. február 26. Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgűjtemény Közalapítvány (a továbbiakban: HDKEK) gyűjteménye, I-3644.; Evangélikusok Országos Levéltára (a további- akban: EOL). Sztéhlo Gábor hagyatéka I/3. (Sztéhlo Gábor kéziratos naplója). Háromszázhatvanöt nap vagy az 1944 márciusától 1945 márciusáig terjedő esztendőről szóló feljegyzések. Emlékek egy esztendőről. Emlékek a magyarországi zsidómentésről 1944-ben címmel.

A B szekció 1944. november végére 35 gyermekotthont hozott létre – miközben egy újabb otthon szervezése éppen zajlott –, és azokban 2275 üldözött gyermeket gondoztak, bújttak. Az első otthon – mint már jeleztük – 1944. október 5-én kezdte meg működését 40 férőhellyel. 1944 karácsony estéjén az általa közvetlenül irányított otthonok falai között – Sztéhlo Gábor emlékezete szerint – 445 fiú, 460 leány, 140 anya, 245 gondozónő és 250 felnőtt, együttesen másfélezer üldözött talált oltalmat. A gyermekotthonok közül az I. ker., Térfy Gyula (ma: Galeotti) u. 7. szám alatt működő egyúttal csecsemőket is a falai közé fogadott, míg a többi gyermekotthon Budapest területén szétszórva dolgozott: I. ker., Bérc u. 12. és 16.; II. ker., Ady Endre u. 28.; II. ker., Bogár u. 29.; I. ker., Lovas út 32.; I. ker., Uri u. 16. és 19.; I. ker., Gellérthegy u. 45.; XI. ker., Somló út 56.; XII. ker., Tamás u. 37.; II. ker., Hidegkúti út 30/A. és 36.; II. ker., Csalán u. 23.; II. ker., Guyon Richárd u. 6. és 8.; II. ker., Orló u. 5.; II. ker., Nagybányai út 35.; II. ker., Lepke u. 4.; XII. ker., Roskovics u. 8.; XII. ker., Kakukk út 6–8.; II. ker., Ribáry u. 12.; I. ker., Pauler u. 13.; I. ker., Casino (ma: Móra Ferenc) u. 1.; VI. ker., Király u. 34.; VII. ker., Vilma királynő (ma: Városligeti fasor) út 17–21.; VIII. ker., Magdolna u. 5–7.; I. ker., Dísz tér 14.; VI. ker., Ó u. 6.; V. ker., Rudolf (ma: Jászai Mari) tér 1. és XII. ker., Csaba u. 20. A Svéd Vöröskereszt oltalmával működtek a XIV. ker., Hermina út 47. és a VII. ker., Vilma királynő (ma: Városligeti fasor) út 22. szám alatti, a szekcióhoz tartozó gyermekotthonok. A B szekció 85 csecsemőt gondozó otthonai a XII. ker., Városmajor u. 52–54. és az I. ker., Kelenhegyi út 7. számú házakban rendezkedtek be. Emellett a szekció szervezése alatt állt a II. ker., Széher út 16. számú épületben egy gyermekotthon és a II. ker., Lőrántffy Zsuzsanna u. 3. szám alatt egy gyermekkórház.¹⁰

Friedrich Born határozott fellépéseivel elérte, hogy 1944. november 27-én személyesen találkozhatott Szálasi Ferenc nemzetvezetővel, kormányfővel. A tárgyalás eredményeként lehetővé vált, hogy a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága közvetlenül tartsa a kapcsolatot a mentőakciókat illetően a Külügyminisztériummal. Ennek szellemében november 29-én Sztéhlo Gábor, a B szekció irányítója levelet írt Kemény Gábor külügyminiszternek, amelyben konkrét eseteket felsorolva tiltakozott az ellen, hogy a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága védelmét élvező, területenkívüliséggel rendelkező gyermekotthonokkal szemben a nyilas pártszolgálatosok fellépjenek. A levélben a lelkes megemlítette, hogy a pártszolgálatosok a II. ker., Ribáry u. 12.; a II. ker., Guyon Richárd u. 8.; a XII. ker., Városmajor u. 52.; a XII. ker., Roskovics u. 8. és az I. ker., Gellérthegy u. 45. számú házakban működő gyermekotthonokból gyermekeket és a személyzet egyes tagjait elhurcolták, és csak külön közbenjárásra engedték őket szabadon. A Külügyminisztérium a védelem biztosítása érdekében december 1-jén összegezte a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága védelme alatt álló létesítmények listáját, amelyen szerepel 12 gyermekotthon, a Jó Pásztor Gyermekakció megkeresztelt zsidó gyermekeket gondozó 28 gyermek- és csecsemőotthona 1330 férőhellyel, továbbá 23 egyéb gyermekotthon 3845 üldözött gyermek részére, valamint a szervezés alatt álló 8 gyermekotthon 750 gyermek befogadásával, 2 csecsemőotthon további 400-as lét-

¹⁰ MNL K 71, 1944-II/6. Továbbá vö. *A Hásomér Hácáir az ellenállási mozgalomban...*; Sztéhlo 1986.; Langlet 1988.; Benedek-Vámos 1990.; *Friedrich Born magyarországi delegátus...*

számmal. A Külügyminisztérium listája alapján Szálasi Ferenc december 11-én döntött az intézmények különleges helyzetének a tudomásul vételéről azzal a megszorítással, hogy az üldözött zsidó gyermekeket befogadó otthonok működésüket csak a már felállított gettón belül folytathatták.¹¹

Az átköltözés megakadályozására a Jó Pásztor Gyermekakció 1944. december 10-től rohamtempóban megkezdte az üldözött gyermekek megkeresztelését, új névvel és iratokkal történő ellátását. Emellett az idő húzására egészségügyi és más előfeltételeket fogalmaztak meg a gyermekek gettóbeli elhelyezésével kapcsolatban. A nem kevés találékonyságot igénylő időhúzásnak köszönhetően a többször kapott felszólítás és az újra és újra megszabott határidők ellenére a gyermekek beszállítása a gettóba nem történt meg. December 24-én a szovjet Vörös Hadsereg körülfárta Budapestet és megkezdte a város ostromát, ezzel az átköltözés végleg lekerült a napirendről. A Jó Pásztor Gyermekakció gazdasági részlege a szovjet hadsereg közeledéséről szóló hírek hallatán december 22-én mindegyik gyermek- és csecsemőotthont ellátott hat hétre elegendő készletekkel, így azok az ostrom napjait nélkülözés nélkül vészték át. Az ostrom során néhány gyermekotthon épülete megsérült. Köztük volt a II. ker., Bogár u. 29-ben működő gyermekotthon, amelyből 1945. január 4-én a 32 gyermeket Sztchlo Gábor a saját lakására menekítette át.

Ahogy felszabadult Budapest, a Jó Pásztor Gyermekakció a sérült épületekből a gyermekeket a II. kerületi Pasaréti út 92. számú házba, majd a Völgy u. 19.-be gyűjtötték össze. A szülők február második felétől folyamatosan jelentkeztek a gyermekekért. 1945. március közepére az otthonok kiürültek, összesen 35 árván maradt gyermekért nem jött el senki. Sztchlo Gábor ezeket a gyerekeket 1945. április 1-jén áttelepítette a XII. kerületi Budakeszi út 48. számú házba. Ők voltak az első polgárai Gaudiopolisnak, a Boldogság Városának.¹² Ennek működése azonban már egy másik történet...

Irodalom

- A Hásomér Hácáir az ellenállási mozgalomban 1942–1944. Budapest, Hásomér Hácáir-Borochov Kőr Kiadása, 1948.
- Ben-Tov, Arie 1992. *Holocaust. A Nemzetközi Vöröskereszt és a magyar zsidóság a második világháború alatt*. Budapest, Dunakönyv Kiadó.
- Benedek István Gábor–Vámos György 1990. *Tépd le a sárga csillagot*. Budapest, Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat.
- Bereczky Albert 1945. *A magyar protestantizmus a zsidóüldözés ellen. Komoly Ottó emlékének*. Budapest, Traktatus Református Kiadó Vállalat.
- Botos János 2008. *A korona, pengő és forint inflációja (1900–2006)*. Budapest, Szaktudás Kiadó Ház.

¹¹ MNL K 71, 1944-II/6.

¹² Vö. A Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság Sztchlo Gáborral készített jegyzőkönyve, 1946. február 26. A HDKEK gyűjteménye, I-3644.; EOL, Sztchlo Gábor hagyatéka I/3. (Sztchlo Gábor kéziratos naplója). Háromszázhatvanöt nap vagy az 1944 márciusától 1945 márciusáig terjedő esztendőről szóló feljegyzések. Emlékek egy esztendőről. Emlékek a magyarországi zsidómentésről 1944-ben címmel.

- Braham, Randolph L. 1997. *A népiirtás politikája. A holocaust Magyarországon*. 1–2. köt. Budapest, Belvárosi Kiadó.
- Evangelikusok Országos Levéltára (EOL)
- Friedrich Born magyarországi delegátus jelentése a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságának Genfben 1945 június. A bevezető szöveget írta, a jelentést magyarázó jegyzetekkel ellátta: Szita Szabolcs. Budapest, A Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága Közép-Európai Regionális Küldöttsége, [2009].
- Hetényi Varga Károly 1994. A magyar katolikus egyház az üldözöttekért (1944–1945). In Szita Szabolcs (szerk.): *Magyarország 1944. Üldöztetés-embermentés*. Budapest Nemzeti Tankönyvkiadó–Pro Homine–1944 Emlékbizottság, 115–184. p.
- Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány (HDKEK) gyűjteménye *Jad Vasem Világ Igaza kitüntetettek 2012*. Budapest, Izrael Állam Nagykövetsége, 2012. október. 18–19., 22–23. p.
- Karsai László 2008. Esterházy Pál és a holokaust 1944-ben Magyarországon. In Lütgenau, Stefan August (szerk.): *Esterházy Pál 1901–1989. Az utolsó herceg a szélsőségek évszázadában*. Budapest, Balassi Kiadó.
- Langlet, Nina 1988. *A svéd mentőakció*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- Lebovits Imre 2007. *Zsidótörvények–Zsidómentők*. Budapest, Ex Libris Kiadó.
- Magyar Nemzeti Levéltár (MNL)
- Meszlényi Antal 1947. *A magyar katolikus egyház és az emberi jogok védelme*. Budapest, Szent István Társulat Kiadó.
- Szita Szabolcs 1994. Az 1944–1945. évi polgári, diplomáciai és katonai embermentés történetéhez. In uő (szerk.): *Magyarország 1944. Üldöztetés-embermentés*. Budapest Nemzeti Tankönyvkiadó–Pro Homine–1944 Emlékbizottság, 7–114. p.
- Szita Szabolcs 2002. Az 1944–1945. évi pannonhalmi embermentés történetéhez. In Szécsi József (szerk.): *Keresztény-Zsidó Teológiai Évkönyv 2001–2002*. Budapest, Keresztény-Zsidó Társaság, 111–124. p.
- Szita Szabolcs 2006. *Értékmentés és életmentés. Eduard Benedek Brunschweiler oblat, svájci polgár helytállása Pannonhalmi háborús védelméért*. Budapest, Velcsov Bt.
- Sztehlo Gábor 1986. *Isten kezében*. Sajtó alá rendezte: Bozóky Éva. Budapest, A Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya. [Első kiadás.]; Budapest, Stehlo Gábor Gyermek- és Ifjúságsegítő Alapítvány, 1994. [Második kiadás.]
- Tomasovszky Orsolya 1999. A marista testvérek embermentő tevékenysége. *Holocaust füzetek* 13., 51–66. p.
- Újváry Sándor [1976]. *Szabálytalan önéletrajz*. München, Griff Verlag.

JÁNOS BOTOS

CHRISTIANS AND ZIONISTS FOR SAVING PERSECUTED JEWISH CHILDREN

The deportations of Jews living in the rural parts of Hungary began on 14 May, 1944. A large number of Christians and Zionists strived for providing refuge and protection for the persecuted Jewish children. Many Jewish parents tried for placing their children with reliable people and to baptize them in the Christian faith, so that they, after being converted, had more chance to survive the persecution. This study does neither attempt to give a summary on the rescues, nor a complete list of the rescuers, it only tries to highlight some important episodes of hiding and harbouring Jewish children.

Fleischmann Gizi tevékenysége a szlovákiai zsidók deportációja idején

KATARÍNA HRADSKÁ

The activities of Gizi Fleischmann in time of the deportation of Jews in Slovakia

94(=411.16)(437.6)"1940/1943"

341.43(=411.16)(437.6)"1940/1943"

323.28:343.819.5

94-051(=411.16)(437.6)

929 FLEISCHMANN

Keywords: Rescue of Jews in the independent Slovakia in 1940–1943. The Jewish Council and Working Group in Bratislava. Bribery as a desperate method of saving people.

A zsidóellenes üldözések szlovákiai áldozatainak problémaköre még mindig széles kutatási lehetőségek területének számít. Elsősorban a Zsidótanács és a Munkacsoport tevékenysége maradt feltáratlan, s az ezen csoportok által végzett illegális tevékenységek, amelyek a szlovákiai zsidók elhurcolásának tragédiáját próbálták megfékezni.

A bizonyos mértékben a náci típusú ún. zsidó közösségekhez hasonlított Zsidótanács már működésének kezdetén is (1940 szeptembere) valamiféle különös szervezetnek számított. Mindenekelőtt létrehozásának időszakában Szlovákia még nem volt német megszállás alatt, de ennek ellenére – vagy éppen emiatt – a zsidókérdés megoldásán már dolgozott Dieter Wisliceny német tanácsadó, aki – hatáskörének megfelelően – teljes mértékben támogatta egy ilyen szervezet létrejöttét. A Zsidótanács küldetését, feladatait és céljait az alapítója, vagyis a Központi Gazdasági Hivatal által maga az állam szabta meg. A Zsidótanács feladata eszerint a zsidók társadalomban betöltött szerepének és az adott társadalmi-politikai helyzetnek megfelelő célok elérése volt. Elsősorban arról volt szó, hogy a kormányrendeletek minden zsidóhoz eljussanak; hogy a hivatalokkal szemben a zsidók érdekeit kizárólag a Zsidótanács fogja képviselni; hogy szervezi a zsidók ellátását szociális, gazdasági és kulturális téren; biztosítja a mezőgazdasági és kézműves tevékenységekre való átszervezésüket, s hogy gondot visel a zsidó iskolaügyre és a kultúrára.

A Zsidótanács tevékenysége csak az akkori Szlovákiában uralkodó társadalmi-politikai viszonyok figyelembevételével tárgyalható, s ugyanígy fontos tevékenységének kiterjedt elemzése és ebből eredő kritikája is. A Zsidótanács tevékenységét több okból sem tekinthetjük egyértelműen pozitívnak. Joghatalma az őt alapító és irányító intézmény, vagyis a Központi Gazdasági Hivatal utasításaira és rendeleteire korlátozódott. Csúcsvezetőit nem választották, hanem jelölték, s ez a tény jelentősen meghatározta a Zsidótanács működését. Behatárolta az egyes hivatalnokok cselekvőterét, akik egyébként többé-kevésbé tudatosították munkájuk felelősségét a nehéz politikai helyzetben,

viszont személyes bátorságukat elveszítve gyakran nem tudtak túllépni saját árnyékukon. A Zsidótanács személyzete három embercsoportból tevődött össze. Voltak a bürokraták, akik tevékenységükkel inkább ártottak, mintsem használtak volna az ügynek (Sebestyén Árpád, a Zsidótanács előjáró-helyettese), mások, akik tevékenységük lényegét az üldözött személyek önérdektől mentes segítésében látták (Fleischmann Gizi), s végül a rendeletek lelketlen végrehajtói, akik valóban mindenre képesek voltak (Karol Hochberg), tehát sajátjaik elárulására is. Leegyszerűsítő volna a jellem – szolgalelkűség – erkölcsi hanyatlás hármass modelljét általánosítani. Csakúgy, mint a Munkacsoport tevékenységével óhatatlanul összefüggő két jelenséget: a zsidókérdés rendezésére kiutalt tanácsadóval való kollaborációt és az ezzel együtt járó korrupciót. Mindkét fogalmat – a kollaborációt és a korrupciót – a Zsidótanács funkcionáriusai közül kettőhöz kötöm: Fleischmann Gizihez és Karol Hochberghez. Épp az ő példájukon lehet szemléltetni és összehasonlítani a kollaboráció és a korrupció két különböző fogását és gyakorlati megvalósítását. Nem tehetünk egyenlőséget az említett két név közé e tekintetben. Fleischmann a német Wisliceny tanácsadóval folytatott együttműködése során próbálta menteni, amit lehetett. Hochberg viszont Wisliceny bizalmi emberének számított, aki a vele való kapcsolatát önös érdekeire használta fel: funkciójából kifolyólag információkat közvetített és adott át neki, aktívan, tudatosan és önként működött együtt vele. Fleischmann-nal kapcsolatban véleményem szerint másról van szó: az ő német tanácsadóval folytatott együttműködése minden esetben kényszerű volt. Tervei megvalósításához, ha nem is a deportációk leállításáért, legalább a folyamat lassítása érdekében, muszáj volt együttműködnie Wislicenyvel. Más lehetőség nem is volt. Céljai elérése végett törvényesen kellett együttműködnie és lefizetésekkel élnie. Kollaboránsról van-e tehát szó? Kétségtelenül akadhatnak, akik további bizonyítékokat keresnek majd arra, hogy a zsidók a háború alatt kizárólag önérdékéből együttműködtek a németekkel, még a legfelső vezetőikkel is. Viszont a kollaboráció fogalmát igen óvatosan kell kezelni, s egyértelműen meg kell fogalmazni, miféle kollaborációról volt szó, s hogy egyáltalán tényleges kollaborációról beszélhetünk-e.

Miután 1942 márciusában az első transzportok elindultak a szlovák állam területéről Lengyelországba, ezek azonnali reakciójaként megalakult a Zsidótanács illegális szervezete – a Munkacsoport. Bár a Munkacsoport szellemi atyja Michael D. Weissmandel ortodox rabbi volt, a tulajdonképpeni vezetés Fleischmann Gizire hárult. Önmagában már ez a tény is találgatásokra adott okot, mármint hogy miként tudott együtt dolgozni az ennyire művelt, tapasztalt és kifejezetten a csoport vezetői posztjára termelt rabbi egy nővel, ráadásul cionistával. Fleischmann Gizi nemcsak szlovákiai zsidók kitelepítésének szervezési tapasztalataival rendelkezett, hanem az elkövetkező események szempontjából elengedhetetlen egyéni tulajdonságokkal is. Tudott olyan vegyes összetételű közösségben dolgozni, mint amilyen a Munkacsoport volt, képes volt összeegyeztetni a véleménykülönbségeket, s mindenekelőtt – múltbeli munkájából eredően megvoltak a kapcsolatai a nemzetközi védőszervezetekkel.

A Munkacsoport tervet dolgozott ki az első deportációból kimaradt zsidók megmentésére. A csoportban mindenki egyetértett azzal, hogy a folyamatot vissza kell fordítani, a kérdés csak ennek mikéntje maradt. A végleges terv aránylag gyorsan meg is született, mert ellenvélemény híján nem volt kit meggyőzni. A védelem egyetlen lehetséges módját a német tanácsadóval való egyezkedésben látták, hiszen ő funkciójából

eredően a deportációkkal kapcsolatban álló összes szervvel összeköttetésben állt. A Munkacsoport tagjai azonban tudták jól, hogy csupán egyezkedni nem elég. Ismerték a pénz hatalmát. Weissmandel azok lefizetését javasolta, akik a deportációkra hatással vannak, s közülük elsőként Wisliceny jött számításba. A holokauszt-kutatásoknak köszönhetően Wisliceny-ügy viszonylag jól feldolgozotttnak mondható. Ezek szerint a Munkacsoport és a német tanácsadó „gazdasági együttműködéséről” volt szó, amelyből Wisliceny jól fizetett üzletet csinált magának – olyasmit ígért a zsidóknak, amire még csak befolyása sem volt, s ígéreteit nagy összegekkel fizettette meg. Fleischmann Gizi minden követ megmozgatott, csak hogy pénzt szerezzen, mert megbízott Wisliceny ígéreteiben. Optimizmusával társait is megfertőzte, s az idővel szerzett tapasztalatai (tanulságok?) sem tántorították el eredeti hozzáállásától. A német tanácsadó lefizetésének s az ezzel összefüggő ügyeknek különböző értelmezései léteznek. Nem csupán pénzösszegek felkutatásáról van szó (Fleischmann elsősorban nyugati szervezettel fenntartott kapcsolataiból próbált meríteni, főként a JOINT amerikai védelmi szervezet genfi kirendeltségétől). Napjainkban még mindig kérdéses, hogy mit (nem) lehetett tudni 1942-ben a deportációkról; hogy mi mindent tett vagy tehetett a Zsidótanács a szlovákiai zsidók figyelmeztetése és védelme érdekében; s hogy vajon egyértelműen a Munkacsoport Wislicenyvel való együttműködése s az ő lefizetése által szakították-e meg 1942 októberében a deportációkat, amelyek csak az 1944-es őszi felkelés után indultak meg újra.

A témához fellelhető, főként nyugati eredetű levéltári forrás és szakirodalom (emlékiratok is) ellenére sem egyszerű választ találni a feltett kérdésekre. Néhány, a holokausztal foglalkozó történész véleménye szerint a történések menetére elsősorban a Munkacsoport tevékenysége hatott, amelynek eredményeképp végül a szlovákiai zsidók deportálását le is állították. Fleischmann maga is ékesszóló tanúbizonyságokat hagyott hátra a Munkacsoport igyekezetéről, amely a kialakult helyzetet próbálta viszszafojtani – a svájci nemzetközi segélyszervezetek magas tisztú funkcionáriusaihoz intézett leveleiről van szó. Tulajdonképpen minden megtudható belőlük a Munkacsoport tevékenységére vonatkozóan abból az időszakból, amikor a szlovákiai zsidók tragédiája még távolról sem ért véget. Ezek a levelek egyben az egész Munkacsoportra jellemző zaklatott életvitelről is tanúskodnak, tele kapkodással, gondokkal, szenvedéssel, reménnyel s óriási csalódásokkal. Annak is megőrzői az említett sorok, hogyan szülte meg a kollaboráció a korrupciót, hogyan fonódott s függött egymással össze e két jelenség. (Hradská 2003, 123. p.; Hradská 2008, 451. p.)

Amikor a további deportációk leállítására elkészítették a tervet, a Munkacsoportban már legalábbis sejtették az elhurcolt zsidók sorsának kimenetelét. Fleischmann már 1942. július 27-i levelében megírja a Relico segélyszervezet vezető képviselőjének, Abraham Silberscheinnak: „Ez év március 25-én hatvan transzport hagyta el az országot, a zsidók részben a Lengyel Főköormányzóságban, részben a Birodalomban lettek letelepítve. A letelepítettek két csoportra oszthatók. 1. Munkaközpontokba sorolt munkaképes férfiak és nők, s éppen ezekről semmi hírünk. Csak postán kívüli értesülések jutottak el hozzánk, miszerint ezeket a férfiakat és nőket képesítésük szerinti nehéz-munka-szolgálatra sorolták. 2. Családok, tehát olyan kategória, amely munkavégzésre alkalmatlan. Őket főleg a Főköormányzóság Lublini járásában helyezték el. Az összes hozzánk eljutó hír egyértelműen a rabok tragikus helyzetét festi le. Egyes információk

szerint a teljes alultápláltság miatt aránytalanul megnőtt a halálesetek száma... Legsörnyűbb az egészben mégis a gyerekek sorsa, akik a teljes alultápláltság és a többi körülmény miatt pusztulásra vannak ítélve.” (Hradská 2003, 20–30. p.)

Noha Fleischmann Gizi nem minden állítása felel meg teljesen a valóságnak, mégis ez az átfogó levél tekinthető a Lengyelországba hurcolt szlovákiai zsidók tragédiájáról szóló valóban első tanúbizonyiságnak. Fleischmann ezzel a levéllel próbálta felkelteni a nemzetközi segítség-szervezetek figyelmét, s pénzt szerezni a szlovákiai munkatáborok (Szered, Nyitránovák, Vihnye) működtetésére, valamint a német tanácsadó lefizetésére, akivel a deportációk leállításának reményében működött együtt a Munkacsoport. S bár valóban megtörténtek a vele való tárgyalások, meg kell állapítanunk, hogy a Fleischmann vezette Munkacsoport többé-kevésbé hiú ábrándokat kergetett. Wisliceny ugyan megígérte a deportációk leállítását – 1942 augusztusától szeptember közepéig tényleg nem indult útnak egyetlen transzport sem, amit Fleischmann a közös tárgyalások eredményeként értelmezett, s amiről svájci kollégáit következőképpen tájékoztatta: „A Wilhelmmel (Wislicenyvel – K.H.) folytatott kitaró tárgyalásaink folyamánként már negyedik hete maradt el az árufeltöltés...” (Hradská 2003, 32. p.) Hamarosan mégis kénytelen volt tudomásul venni, hogy Wisliceny bizony újabb deportációk kivitelezésére tett ajánlatot Vojtech Tuka kormányfőnek. Épp ezért helyénvaló a kérdés, vajon valóban a Wislicenynek juttatott pénz döntött-e a deportációk megszakításáról (nem a leállításukról). Megfontolva azt az érvelést, hogy ebben a Munkacsoport tevékenységének döntő szerepe volt – annak megválaszolását, hogy 1942 őszén miért szakították meg a deportálásokat, más szempontból kell megvizsgálnunk. Szlovákia számára a zsidók jelentős gazdasági és szociális problémát jelentettek, amit csak a határon túlra történő kitelepítésük oldhatott meg. Maga Wisliceny olyan értelemben nyilatkozott, hogy a zsidókat gazdaságilag tönkre kell tenni, s ebből szociális problémát faragni, amelyet a társadalomnak kell majd megoldania. Őt idézve: „Nyilvánvaló, hogy ha a zsidóktól elveszik a boltjaikat és a vagyonukat, valamilyen értelemben szelepet kell számukra találni. Ezt a szelepet a nagy formátumú kitelepítések jelenthetnék.” (Hradská 1999, 32. p.) 1942-ben a kormány főleg azokat a zsidókat vitette ki, akik az állam terhére voltak. Addig tartottak a deportációk, amíg volt kit elszállítani – vagyis amíg megoldódott a probléma. (Vö. Nižňanský 2005, 84. p.) A holokausztal foglalkozó történészek többsége ezt a logikailag alátámasztható véleményt osztja.

Kiterjedt levelezésében azonban Fleischmann konkrét megoldásokra tett javaslatokat svájci partnereinek, miként vegyenek részt a védelmi folyamatokban. Már fent említett első levélben írja: „Mérlegelnünk kell az adott helyzetet, amelyben leledzünk, a légkört, amelyben élünk, és azt is, hogy épp ezért lehetséges – külföldi segítséggel – az itt élő zsidók maradékának megmentése. Van némi remény arra, ha az állam szabad devizát kap, ellenszolgáltatásként megvédehetnénk a zsidókat az elhurcolástól.” (Hradská 2003, 23. p. és *passim*) Erre a szlovákiai munkatáborok megtartása mutatkozott az egyik megoldásként, ahol is a zsidók védve voltak a deportációkkal szemben. „Bővíthetnének vagy hozzájuk hasonló munkatáborok is létrejöhetnének. Így a munkaképes férfiak, nők és családjuk nagyobb számban megmenthetők lennének a deportációtól. A táborok fenntartási költségei csak részben vannak fedezve, ezért meghatározott részesedést kellene biztosítani a működésükhöz, mivel a jelenlegi bevételek nem fedezik a létminimumot.” (Hradská 2003, 51. p.) A szeredi, vihnyi és nyitránovái

táborokba küldték a munkaképes szakképzett és képesítetlen dolgozókat családi hozzátartozóikkal együtt, s ezzel sikerült megőrizni a családok egységét. A Munkacsoport svájci zsidó szociális szervezetekhez folyamodott olyan mennyiségű pénzjuttatást kérve, amely elegendő lett volna a szlovákiai zsidók tábori ellátásának biztosítására. 1942 szeptemberében keltezett egyik levelében Fleischmann elismerte, hogy nő a reménytelenség, habár úrrá lett rajta valamiféle elégedettség, mivelhogy a munkatáborok helyzete „igen megnyugtató”, s akkori optimizmusát azzal az állítással támasztotta alá, hogy „a deportációk leállításáért folytatott nehéz harc meghozta eredményét”, bár a további pénzügyi támogatás folyósítása elkerülhetetlen: az összeget a Zsidótanács a zsidó munkaközpontok kiépítésére és befejezésére, valamint a zsidó szociális intézmények – tehát zsidó kórház – fenntartására kívánja fordítani. Fleischmann nagyra értékelte a külföldi szociális zsidó szervezetek által a Zsidótanácsnak nyújtott támogatást, mégis hangot adott azon meggyőződésének – a Munkacsoport más tagjaival együtt (Weissmandel rabbi) –, hogy a támogatás nagyobb mértékű is lehetne. Ráadásul a Zsidótanács számára hozzáférhető statisztikai adatok szerint a deportálások megszakítása után jóval több zsidó szorult a Zsidótanács segítségére, mint azt eredetileg feltételezték. „Eddigi ténykedésünk során abból indult ki a kormány, hogy 20 000 hittársunk él az országban. A múlt heti összeírásban viszont 25 000 zsidó szerepel vagyis 5000-rel több. A közhangulat így természetesen a mi hátrányunkra változott meg.” (Hradská 2003, 45. p.) S mivel a kormány 1942. szeptemberi ülésén újból felvetette a zsidókérdést, a deportációktól való fenyegetettség nem csökkent, ellenkezőleg, nagyon is reálisnak mutatkozott – „nagyon kegyetlen a jelenlegi helyzetben 4000 életet feláldozni” (Hradská 2003, 45. p.) – állapítja meg Fleischmann Gizi, és Mayer Salyhoz címzi Svájcba segélykérését abbéli reményében, hogy ha felhasználja a követek és egyéb „munkatársak” összes információját nemcsak a szlovákiai, hanem elsősorban a lengyelországi állapotokról, a külföldi segélynyújtás felgyorsul és nagyon konkrét lesz. „Megteszi, meg kell tennie mindent, hogy ez a lehetőség valósággá váljon.” (Hradská 2003, 51. p.) Ráadásul még mindig abban a hitben élt, hogy Wisliceny a legmegfelelőbb személy az együttműködésre, aki tényleges érdeklődést mutat a szlovákiai zsidók sorsa iránt. A szlovákiai zsidók tragédiája azonban egyre mélyült. Némi vigaszt jelentett, hogy a Zsidótanács olyan-amilyen kapcsolatot tartott fenn az elhurcoltakkal, másfelől viszont e tekintetben több mint józanok maradtak azok után is, hogy a Zsidótanács Közlőnye 1942 novemberében elhurcoltak leveleit jelentette meg. E leveleket elküldésük időpontjára való tekintettel nagyon óvatosan kell kezelni. Különböző szállítmányokkal elhurcolt, többségükben fiatal nők és férfiak írták őket. Megemlítették, hogy egészségesek, s hogy dolgoznak. A Különleges Ügyosztály – ahová a deportáltak levelei érkeztek – bizonyos önelégültséggel hirdette, hogy a leveleket teljes terjedelmükben közlik, a feladók és címzettek pontos listájával együtt, igazolására annak, hogy nem fiktív családi kapcsolatokról van szó. Fleischmann-nak volt néhány olyan kollégája, akikre leginkább támaszkodhatott, s akik a nehéz körülmények dacára híreket közvetítettek neki a keleti helyzetről. Tudta, hogy a postai összeköttetés gyakorlatilag lehetetlen, s hogy a lengyelországi levelek nagy időeltolódással jutnak el oda s vissza. „Akkora gond van a postával, hogy ilyen legális postai összeköttetés gyakorlatilag lehetetlen. Kénytelenek vagyunk kizárólagosan a követek munkája alapján tájékozódni. Múlt héten sikerült a legjobbak közül kettőt előkészítenünk az indulásra.

Megbízta őket, hogy mindenhova utazzanak el s figyeljék meg a dolgok állását. Minden száz cím felkutatása után meghatározott összeget kapnak. Nemcsak pénzt, hanem sok egyéb tárgyat is vittek magukkal, s remélik, hogy ezek az ajándékok el is jutnak a címzettekhez. Kipróbált követekről van szó, akik saját kezű aláírással ellátott átvételi bizonylatokkal térnek vissza. A követek szerfelett veszélyes és megerőltető munkájára való tekintettel ugyan drágának mutatkozott az efféle tranzakciók kivitelezése, megbízhatóságuk azonban teljesen szavatolt.” (Hradská 2003, 56–57. p.) Fleischmann Gizi ebben az időszakban tele volt energiával, dacára annak, hogy a kiirtás veszélye már nem csupán a szlovákiai, hanem az európai zsidókat is fenyegette. Nem tagadta, hogy a német tanácsadó kezessége már nem olyan megbízható, mint amilyennek tudni szeretné. (Wisliceny abban az időben már nem Pozsonyban, hanem Görögországban teljesített szolgálatot, hogy a görög zsidóság kérdésének „végleges megoldását” befejezze.) Ráadásul a követek értesülései szerint a Főköormányzószágban hovatovább egyre rosszabbodott a helyzet. „Nagyon kétségbeeső, hogy minden további igyekezetünk eredménytelen, tehát hogy azzal az iszonyú ténnyel is számolnunk kell, hogy az ottani emberek a teljes pusztulásnak vannak kitéve.” (Hradská 2003, 66. p.)

Fleischmann azonban csak tapasztalt volt, de nem okult. Wislicenyt még mindig aktív „megmentőként” emlegette, mintha fel sem fogná vagy nem akarná felfogni a különbséget Wisliceny szavai és tettei közti. Soká igyekezett dacolni a ténnyel, mely szerint bármit tegyen is, a mentés alapvetően kudarcra van ítélve. Egyik következő akciójába a belügyminisztérium egy magas rangú funkcionáriusának, Izidor Kosónak feleségét is beszervezte. Az asszony svájci tanulmányokra szeretne volna küldeni a fiát, s közbenjárót keresett a elszállásolása ügyében, amit a Munkacsoport jó ürügynek talált arra, hogy kapcsolatot teremtsen vele, abban a reményben, hogy lehetősége nyílik a deportációk befolyásolására (leállítására). 1943 júliusában keltezett levelében Fleischmann ezt írta Nathan Schwalbnak: „Mindenekelőtt egy nagy kérésem volna. Az az anya, akinek a fiú kollégiumok prospektusait küldte, nemsokára fiával együtt meglátogatja Salyt (Mayert – K.H.), hogy a gyereket az egyik ottani kollégiumban elhelyezze. Arra kérem tehát Önt, vegye pártfogásába a hölgyet, mert az egy kormánytag felesége. Férjének döntő szava van a transzportok kérdésében, s kíváncsi a hölgy azon benyomása, miszerint értesítettem az ottani barátaimat, és az ő közvetítői szerepéért hálára vagyunk kötelezve.” (Hradská 2003, 86. p.) A megszerzett kollégium ellenszolgáltatásaként Kosová asszonynak a férjénél kellett volna közbenjárnia a deportációk leállítását illetően. A Svájcba vezető úton azonban Kosová asszonyt a német határőrök megállították, s mikor megtalálták nála a héberül írt levelet, amelyben Fleischmann Nathan Schwalb közbenjárását kérte, az egész ügy Fleischmann ellen fordult, bár következményei érintették Kosová asszonyt és férjét is, akit leváltottak posztjáról. Fleischmann Gizi számára ezek a történetek a vég kezdetét jelentették. Figyelni kezdte őt az Államvédelmi Hivatal. Többször kihallgatták, s négy hosszú hónapra bebörtönözték. Az állambiztonságiak bevált fegyvert vetettek be ellene – alaposan átgondolt forgatókönyvet pszichikája megtörésére. A rettegett illavai börtönbe helyezték át, ahol még a nála jóval állhatatosabb pszichikájú foglyok is vallottak. A Zsidótanács emberei szervezkedni kezdtek kiszabadítása érdekében. Újabb forduló következett: egyezkedések, ígéretek, megállapodások. Fleischmann 1944 májusában engedték szabadon. Közvetlen utána Schwalbnak címzett levélben azt írja, négy hónapig kórházban ápolták, s úgy érezte,

mindennek vége. (Hradská 2003, 108. p.) Saját tapasztalataiból mégsem vonta le a tanulságot. Utolsó illúzióitól főként Wisliceny fosztotta meg. Térdre viszont saját tehetlensége kényszerítette.

A német csapatok 1944 augusztusában megszállták Szlovákiát, s ezzel elkezdődött a deportációk második szakasza. 1944 szeptemberében Wisliceny helyére Alois Brunner került, akitől Berlin a szlovákiai zsidókérdés radikális befejezését követelte. A saját hibáiból még mindig okulatlan Fleischmann a lebeszélések ellenére is találkozót szervezett vele. Brunner kifejtette azt a szándékát, amely szerint a pozsonyi zsidókat a szeredi táborba szállíttatja, melyet Terezín mintájára rendez át. A razzia 1944. szeptember 29-én érte a pozsonyi zsidóságot. Az előtte való napon mind a Zsidótanácsot, mind a Munkacsoportot szétzavarták, tagjai többségét letartóztatták. Fleischmann-nak még sikerült megírnia Svájcba egyik utolsó levelét: „Legszörnyűbb kétségbeesésemben fordulok Önhöz mindannyiunk nevében. Országszerte szedik össze a családtagokat, hogy táborokba szállítsák őket. Tegnap utasítás jött a németektől, hogy a fővárosból az embereinket gyűjtőtáborokba vigyék... Végtelenül kétségbe vagyunk esve, s nem tehetünk egyebet, mint hogy mindazoknak, akik szerencsétlen sorsunkat okozták, életünk utolsó órájában szemükre hányjuk, hogy végső soron ők felelősek végünkért.” (Hradská 2003, 114. p.) 1944 szeptemberének végén újra megindultak a deportációk a szeredi koncentrációs táborból. Újraindításukat az 1944 októberében váratlanul Pozsonyba érkező Himmler is támogatta, aki Jozef Tiso államfő és Štefan Tiso kormányfő jelenlétében a zsidókat a felkelés szervezőiként nevezte meg, s abban az értelemben fejezte ki magát, hogy ha a zsidókat nem deportálnák, kitennék őket a lakosság többi része boszújának, s ez az ország biztonságát veszélyeztetné. (Hradská 1999, 71. p. és *passim*)

Fleischmann elutasította a Brunnerrel való együttműködést – nem akarta elárulni neki a pozsonyi zsidók búvóhelyeit, ezért Brunner lecsukatta és a szeredi táborba vitette. Amikor az októberi transzport során Fleischmann vagonba szállt, Brunner a deportációs jegyzékbe két betűt írt neve mellé: R. U. – Rückkehr unerwünscht. Visszatérése nem kívánatos.

Fleischmann Gizella, tekintettel küldetésére, valamint a szlovákiai (és európai) zsidóság védelmében kifejtett széles körű aktivitására, kiemelkedő személyiség. A személyes bátorság példaképe, a segítségnyújtás szándéka vezérelte abbéli igyekezetében, hogy mentse, ami menthetőnek tűnt. Hátrahagyott levelei a holokauszttal foglalkozó történészek számára rendkívüli információforrások abból az időszakból, amikor Szlovákiából koncentrációs táborokba tartó transzportokat indítottak, amikor Fleischmann és a szlovákiai zsidó közösség gyakorlatilag egyetlen reményét a német tanácsadóval folytatott együttműködés (kollaboráció) jelentette. Fleischmann Gizi személyisége számomra is nagy kihívást jelentett a Zsidótanács és a Munkacsoport története dokumentumainak feldolgozása során, választ keresve a ma is aktuális kérdésekre: mi mindent (nem) tudott a Zsidótanács a deportációkról, mi mindent (nem) tett a zsidók megmentéséért, s hogy némely intézkedésének voltak-e esetleg más adekvát alternatívái.

Fleischmann Gizi személyisége immár olyan törekvésként íródott be a holokauszt történetébe, amely képes volt a deportációk elkerülésének lehető legnagyobb esélyét biztosítani. Ehhez nagyban hozzájárultak a nemzetközi segítség-szervezetekkel fenntartott kapcsolatai, de célját elsősorban a „zsidókérdés megoldására” kirendelt német

tanácsadóval való kooperációjában (nem kollaborálásban) látta biztosíthatónak. Embermentő akciói tulajdonképpen befejezetlenek maradtak, hiszen maga is saját tehetetlensége áldozatává vált. A deportáltak védelmében mutatott bátorságának ez a másik vetülete: nem volt politikai előljáró, aki magas rangú köztisztviselőként, képviselőként vagy befolyásos politikusként használhatta volna ki hatalmát. Nem szavazott olyan politikai döntések mellett, melyek a zsidók további sorsával függtek össze. Ellenkezőleg, maga is Szlovákia legújabb története példátlan tragédiájának részévé vált. Hősiessége nem valamilyen taktikázásban vagy politizálásban állt, mely mögé elbújhatott volna, hanem arra az egyszerű logikára korlátozódott, hogy a gázkamrahálálra ítélteknek önzetlenül segítséget kell nyújtania. Soha nem emlegették őt ezer meg ezer életet megmentő hősként, aktivitásaira csak auschwitz halála után több évtizeddel derült fény. A szlovákiai zsidók beteljesült tragédiájában egyértelműen azok közé sorolandó, akik életüket áldozták fel a többiekéért, s ez a szerepe mindenképpen csodálatra méltó és elismerésre érdemes. Fleischmann Gizi élete egyúttal vitaindítóként is szolgálhat a hősiesség formáiról, a szavak s főleg a cselekedetek értelméről. (Vö. Hradská 2012, 190. p.)

(Fordította Veres Erika)

Irodalom

- Hradská, Katarína 1999. *Prípady Wisliceny. Nacistickí poradcovia a židovská otázka na Slovensku*. Bratislava, AEPRESS.
- Hradská, Katarína 2003. *Holokaust na Slovensku 3. Listy Gizely Fleischmannovej (1942–1944). Snahy Pracovnej skupiny o záchranu slovenských a európskych židov*. Bratislava, Nadácia Milana Šimečku–Židovská náboženská obec.
- Hradská, Katarína 2008. *Holokaust na Slovensku 8. Ústredňa Židov (1940–1944. Dokumenty*. Bratislava, Klemo.
- Hradská, Katarína 2012. *Gizi Fleischmannová. Návrat nežiadúci*. Bratislava, Albert Marenčin – Vydavateľstvo PT.
- Nížňanský, Eduard (ed.) 2005. *Holokaust na Slovensku 6. Deportácie v roku 1942*. Bratislava, Nadácia Milana Šimečku.

KATARÍNA HRADSKÁ

THE ACTIVITIES OF GIZY FLEISCHMANN IN TIME OF THE DEPORTATION OF JEWS IN SLOVAKIA

The personality of Gizi Fleischmann has been written in the history of the Holocaust as an endeavour ensuring the greatest chance to avoid deportations. Her relations with the international aid organizations greatly contributed to this, but she considered as most helpful—with regard to the “solution of the Jewish question”—the cooperation (but not collaboration) with the appointed German counsellor. Her rescue actions actually remained uncompleted, because she became victim of her own helplessness, too. This is the other dimension of her courage manifested in the protection of the deported people: she was not a political principal who could have used her power of a high-ranking civil servant or a member of parliament or an influential politician. On the contrary, she herself

has become part of the unprecedented tragedy in Slovakia's modern history. Her heroism was confined to the simple logic that she must unselfishly help to those condemned to death. She has never been mentioned as a hero who saved thousands and thousands of lives, her activities came to light only several decades after her death in Auschwitz. She is clearly to be accounted as someone who sacrificed her life for the lives of others, and this role of hers is definitely admirable and praiseworthy. In addition, the life of Gizi Fleischmann can serve as a keynote topic for a discussion on the forms of heroism and on the real sense of words and especially of deeds.

SIMON ATTILA

AZ ELFELEDETT AKTIVISTÁK

Kormánypárti magyar politika
az első Csehszlovák Köztársaságban

FÓRUM Kisebbségkutató Intézet

A Mezőgazdaságivagyon-kezelő Alap és a zsidók védelmében betöltött szerepe 1942–1944 között

MARTINA FIAMOVÁ

The role of the Agricultural Property Management Fund in
the protection of Jews in 1942–1944

94(=411.16)(437.6)"1942/1944"

341.43(=411.16)(437.6)"1942/1944"

32-051

929 BOŠŇÁK

Keywords: The rescue activities of František Bošňák. Employment of Jews as experts and advisors. Letters of Protection, exemption certificates, financial aid.

Az Állami Földhivatal (Štátny pozemkový úrad, ŠPÚ – a továbbiakban: Földhivatal) mellett működő, František Bošňák országgyűlési képviselő által vezetett Mezőgazdaságivagyon-kezelő Alap (Fond pre správu poľnohospodárskych majetkov, FSPM – a továbbiakban: Alap) kiváltságos helyet foglal el a szlovákiai zsidóság történelmében, hiszen a második világháború alatt faji alapon üldözött személyek százának nyújtott segítséget – különösen František Bošňák vezetésének köszönhetően –, s egészen 1944-ig védelmet biztosított az uralkodó rezsim kegyetlenségével és önkényével szemben.

Az Alap létrejötte közvetlenül összefügg a szlovákiai zsidók 1942 márciusában kezdődő deportációival. Az elhurcoltak között számos földtulajdonos és -bérelő volt, akiknek távozása nagyban veszélyeztette a mezőgazdasági birtokok gazdálkodását. Eleinte helyi jegyzők kezelték az ügyeket, őket hatalmazták fel a kisebb gazdasági egységeknek a gazdasági év végéig történő bérbeadásával is, de ez csak ideiglenes intézkedés volt. 1942 júniusában a 108/1942-es számú törvénnyel – a Zsidók által kezelt mezőgazdasági ingatlanok gazdaságának biztosításáról – létrejött a Földhivatal mellett működő Alap. Ennek feladata a földreform által még nem érintett zsidó földterületek igazgatása volt. Az Alap ugyanakkor nem vált a zsidó földtulajdonos jogutódjává, csupán az állami vagyonnak számító, tehát a Földhivatal tulajdonában levő ingatlanok gondnokává. A földreform kivitelezésében és a zsidó földek arizálásában az Alap nem játszott kulcsszerepet, ezt a Földhivatal munkacsoportjai végezték.

František Bošňák (szül. 1894), a Hlinka-féle Szlovák Néppárt (Hlinkova slovenská ľudová strana – a továbbiakban: HSLŠ) tagja,¹ intézőként dolgozott Kornfeld Móríc rákfalui (Rakovice) nagybirtokán, s az országgyűlés általi 1942. november 20-i képviselői kinevezéséig lényegében nem vett részt a politikában.² Képviselői megbízatását nem is akarta átvenni, a funkciót csupán Medrický miniszter unszolására fogadta el, aki azzal

1 Valószínűleg 1929 óta volt tagja a HSLŠ-nek, egy másik forrás 1924-et említ.

2 1940-től a HSLŠ járási választmányának gazdasági referense, 1941-ben a pöstyéni járásparancsnok javaslatára a párt Trencsén megyei választmányában képviselte a Pöstyéni járást.

érvelt, hogy Szlovákia gazdasági és politikai életében olyan szakemberekre van szükség, amilyen Bošnják is. Néhány hónappal később, még a fent említett – a Zsidók által kezelt mezőgazdasági ingatlanok gazdaságának biztosításáról szóló – törvény életbe lépése előtt, Karol Klinovský, a Földhivatal elnöke az Alap létrehozásáról szóló határozattal együtt az új intézmény igazgatói posztjára František Bošnjákot javasolta, aki ezt a felkérést elvállalta, s 1942 júliusában hivatalosan elfoglalta tisztségét.

Ezzel egyidejűleg a Zsidótanács hivatalnokai, Ernest Karban is felkereste Bošnjákot a folyamatban lévő deportációk ügyében.³ Karban az elhurcolt zsidók által hátrahagyott mezőgazdasági birtokok fosztogatásáról, s a zempléni térség majd összes zsidó gazdájának elhurcolásáról is említést tett neki. Bošnják elutasította a szélsőséges zsidóellenes intézkedéseket, ezért az említett találkozót követően a Földhivatal egyik hivatalnokával, J. Suránnal együtt a helyzet megoldására tett bizonyos lépéseket. Felkereste Imrich Karvašt, a Közélelmezésügyi Főhivatal (Najvyšší úrad pre zásobovanie – a továbbiakban: Főhivatal) elnökét, aki Vojtech Tuka közvetítésével elérte, hogy Alexander Mach belügyminiszter fogadja őt. E találkozás eredményeként születhetett meg a döntés a zsidók – a gyakorló mezőgazdászok és a mezőgazdasági hivatalnokok – deportációjának leállításáról.⁴

A deportálás veszélyének kitett személyek védelmére Bošnják különböző eszközökhöz folyamodott. Számos esetben személyes közbenjárással mentett meg gyűjtőtáborokba került zsidókat a transzport elől, s nem mindig az Alap alkalmazottjairól volt szó. Figyelmén kívül hagyta a belügyminisztérium arra vonatkozó utasítását, amely szerint az Alap jelenteni köteles a gazdaságilag nélkülözhető zsidó alkalmazottakat, s ezzel csak az Alap központi igazgatóságán 40–50 zsidót mentett meg a deportációk alatt és azok befejeztével is, az Alap helyi igazgatóságain pedig további 440–550 zsidó alkalmazottat,⁵ ami a családtagokkal együtt mintegy 2000 személy védelmét jelentette.⁶ Döntései mellett azzal érvelt, hogy a zsidók szakmailag helyettesíthetetlenek és a helyi viszonyok közvetlen ismerői. Szolgálati igazolvánnyal látta el azokat a zsidó alkalmazottait, akik betöltötték 70. életévüket vagy akiket más okból kifolyólag nem lehetett gazdaságilag nélkülöz-

3 A volt pöstyéni járási parancsnok, E. Zelenay állítása szerint F. Bošnják a deportációk (mindenekelőtt a zsidó lányok deportálása) elleni tiltakozásaként le akart mondani tisztségéről. Régi kollégájának, E. Lichtensteinnak állítólag ezt mondta: „Ha engem akarnának megfosztani a fiamtól vagy a lányomtól, mindenképp agyonlőnék, aki ezt megkísérelné. A kisgyerekek deportációja szégyenfolt lesz a nemzetünkön.”

4 A belügyminisztérium 1942. június 3-i utasítása szerint ideiglenes intézkedésről lett volna szó, s a zsidó földművesek esetleges kitelepítéséhez a Földhivatal szakértőjének hozzájárulása kellett. L. František Bošnják kérelmé: Slovenský národný archív (SNA), fond (f.) Národný súd (NS), Tn 11/1945, mf. A-857, Žiadosť Františka Bošnjáka z 10. 1. 1946.; Nižňanský, Eduard (ed.) 2005. *Holokaust na Slovensku 6. Deportácie v roku 1942*. Bratislava, Nadácia Milana Šimečku., 300. sz. dokumentum, 387. p.

5 Ladislav Škota vallomásának jegyzőkönyve, az Alap zsidó alkalmazottainak jegyzéke: SNA, f. NS, Tn 11/1945, mf. A-857, Zápisnica o výpovedi Ladislava Škotu z 13. 10. 1945. SNA, f. S, S-251-11, Zoznam židovských zamestnancov „Fondu”

6 Az Alap által megvédett zsidók pontos száma nem megállapítható, a 2000-es számadatot a pozsonyi Népbíróság 1947. május 21-i ítélete említi: SNA, f. NS, Tn 11/1945, mf. A-857, Zápisnica o tajnej porade z 21. 5. 1947 na Národnom súde v Bratislave v trestnej veci proti Františkovi Bošnjákovi a spol.

hetőnek nyilvánítani. Néhány helyi igazgatóságon tíznél is több zsidó dolgozott „tanácsadói” munkakörben, akik ugyan csak jelképes fizetést kaptak, de František Bošňák tudatosította, hogy ezáltal legalább ideiglenes védettséget biztos számukra a deportációval szemben. Intézkedéseinek nyomatékossítása végett a hivatal dolgozói számára a Földhivatal fejlécével ellátott igazolványokat adott ki, ezzel is hangsúlyozva állami alkalmazotti mivoltukat. Az Alap munkaköreibe való felvétel során azokat a jelentkezőket részesítette előnyben, akik a védettség semmilyen más formájára nem számíthattak. Utasítására a zsidó származású alkalmazottak a fizetésükön kívül titokban kisebb pénzösszegeket is folyósítottak, ezzel is enyhítve némiképp nehéz gazdasági helyzetükön.

František Bošňákot a deportációkhoz való hozzáállása miatt nemcsak az 1942-es lefolyásuk alatt érték támadások, hanem később is az Alapnál dolgozó zsidók nagy száma miatt.⁷ A belügyminisztérium iránta ellenséges viszonyának kiéleződéséhez hozzájárult, hogy elbocsátotta Alexander Mach sógorát, aki a köpösi (Kepežd) helyi igazgatóságon sikkasztást követett el; hogy nem volt hajlandó alkalmazni azokat, akik érdekében Mach miniszter járt közben; de nehezen emésztették meg azt is, hogy az Alap több német alkalmazottjának is felmondott. 1943 novemberében például a Deutsche Partei (DP) tiltakozott Bošňáknál amiatt, hogy elbocsátotta a nemeskürti (Zemianska Kert) helyi igazgatóság német gondnokát, František Ministert. Bošňáknak azonban a DP tagjaival már a rákfalui nagybirtokon való gondnoksága idején is komoly nézeteltérései voltak.

Az egyre növekvő nyomás miatt 1943. június 9-én Bošňák a Földhivatal elnökétől azonnali felmentését kérte. Két napra rá levélben fordult K. Klinovskýhoz, elhatározását indokolandó, egyben értékelve eddigi munkájának eredményeit, kifejtette, mit ért el munkatársaival az Alap egyéves működése alatt a zsidó birtokok kezelése ügyében: „Ezt a munkát elégtelen mennyiségű alkalmazottal végeztem, hirtelen összeszedett árjakkal és megfélemlített zsidókkal... ezt a most már állami és nemzeti tulajdont megóvtuk attól a teljes vagy részleges pusztulástól, amely a nem mezőgazdasági zsidó tulajdont nem kerülte el... De mindazok ellenére, hogy az egyéni önérdeket félretéve lelkiismeretesen és becsülettel végeztük munkánkat, támadtak bennünket és bujtogattak ellenünk. Ám ezen körülményektől sem hagytam megfélemlíteni magam. Most azonban olyan tények kerültek napvilágra, amelyek teljesen ellehetetlenítik a munkámat, legalábbis megpróbálják ellehetetleníteni, s ezzel az idegösszeroppanás határára sodornak... egyedül a Főhivatal, mellyel a legszorosabban együttműködöm, ismeri el a munka eredményét, s ezt megnyugvással tapasztalom. Más helyekről azonban nem-hogy elismerést, csak állandó szemrehányást kapok, hogy védem a zsidókat... szolgálatba csak nagyon kevés megbízható ember jelentkezett nálam, szélhámosból viszont annál több. Amikor a felvettek munkáját és tevékenységét megvizsgáltam, mintegy húsz esetben kellett az Alaptól való azonnali elbocsátáshoz folyamodnom. S mivel így tettem, egyszerre minden rossz lett, s hirtelen mindenki nagy nemzetit, érdemes néppártit, gárdistát fedezett fel magában, csak azt nem akarta elismerni, amit tényleg az egyénisége rejtett, s hogy miért volt kirúgva a szolgálatból. A döntéseimet kísérő reak-

7 1943-ban, amikor újfent szóba került a transzportok megújítása és F. Bošňákra nyomást gyakoroltak, hogy szabaduljon meg az Alap felesleges zsidó alkalmazottaitól, F. Bošňák Medrický miniszter előtt azt mondta: „inkább lemond a hivataláról, minthogy valaki halálos ítéletét aláírja.” SNA, f. NS, Tn 11/1945, mf. A-857, David Rosenberg kijelentése (keltezés nélkül).

ció kiabálás volt, mutogatás, és mindenféle feljelentgetés, hogy a zsidókat védem. De nem érték be ennyivel, a tetejébe még bizonyos feljebbvalóságokat is befolyásoltak, amelyekhez fordultak ugyebár, s a zsidót, akinek a sikkasztó ellen tanúskodnia volt muszáj, deportálták vagy táborba helyezték. Itt jegyzem meg, hogy aki az elbocsátott sikkasztót feladta, nem zsidó volt, mert az nem tehetette, mivel félt.” A levél több konkrét esetet tartalmazott, amelyekkel F. Bošňák a fosztogatást, zsarolást, feljelentgetéseket illusztrálta, amelyek az Alap munkáját hátráltatták, miközben a támadások célpontjai nemcsak zsidó, hanem „árja” alkalmazottak is voltak. Az ilyesmivel szemben azonban nemigen lehetett védekezni. „Ha közbelépek és kiállok az állami vagyon fosztogatása ellen, s már a kezdet kezdetén a kezére ütök azoknak, akiknek van bátorságuk szétlopkodni az állami köztulajdont, elhanyagolni szolgálati kötelességüket, rágalmazni kezdik az Alapot s ezzel minket, hogy »védjük a zsidót«. Hát tegyük csak fel a kérdést: mi is a helyzet ezzel a védelemmel? Mindenkinek tudomásul kell vennie, s főleg megértenie, hogy az Alap az államnak dolgozik. Tudatosítania kell, hogy az Alap nem kincstár, amelyből kedvére megtöltheti a zsebét s ezzel kielégítheti egyéni óhajait. Az alkalmazottak kiválasztásánál, ha találtam alkalmas keresztény munkaerőt, azonnal felvettem, s ezt bizonyítani is tudom. Viszont amikor ezekből nem volt elegendő, muszáj volt a jelenlévő zsidókból válogatnom. Én a zsidókból állami rabszolgát csináltam – servi publici –, akiknek csekély fizetségért (az esetek többségében a béresénél is alacsonyabbért) kell az államnak dolgozniuk... Hát nem tudom, miért épp ezek a zsidók lettek egyesek támadásainak céltáblái és szálla néhányak szemében. Hiszen az államnak dolgoznak, miért vetik a szememre, ha közérdekből védem őket? Hiszen nekem ebből személyes hasznom nem származik. Ezzel szemben minden általam kidobott szarkának bejárása van a legfőbb helyekre, hogy kitalációkkal ócsároljon és szennyet szórjon rám meg a munkatársaimra. Én a zsidókat védem, a felügyelő a zsidókat védi, csak O.T. úr, aki 40.000 koronával lopta meg az államot, s ezt rá is bizonyították, csak ő védi a nemzetet és az államot. Amikor elutasítottam egy, megbízható értesülések szerint komolytalan és kétes múltú árja felvételét, a miniszter úr jelezte, hogy körmére néz a mi zsidóinknak. Ezt azonban nem értelmezhetem másképp, mint fenyegetésként.”

A Földhivatal elnöke nem fogadta el Bošňák lemondását, s megígérte a problémák megszüntetésére irányuló szükséges lépések megtételét. Az Alap zsidó alkalmazottai is delegációt küldtek hozzá, arra kérve őt, hogy változtassa meg döntését. Ennek a központi igazgató, mihelyst maga mögött tudta Tiso elnök védelmét a belügyminisztérium támadásaival szemben, eleget is tett, s megmaradt hivatalában.

František Bošňák egyéb, körülbelül 400 kelet-szlovákiai zsidó életét megmentő intézkedései közé tartozik a nemeskürti (Galgóci járás) tábor felállítása az Alap tulajdonát képező területen – 1944 májusában, amikor Sáros-Zemplén megyét minden zsidó személy köteles volt elhagyni azzal az indoklással, hogy a térség közvetlen frontterület, melyen a zsidók suttogó propagandát folytathatnának és pánikot kelthetnének.⁸ A tábort, amelybe nem csak a kelet-szlovákiai helyi igazgatóságok alkalmazottai kerültek, maguk az itt dolgozó zsidók vezették örök felügyelete nélkül egészen 1944 szeptemberének ele-

⁸ Nemeskürtön kívül a Kelet-Szlovákiából kitelepített zsidók az Alap nyitraivánkai és felsőkőröskényi mezőgazdasági birtokain, illetve az Alap központi igazgatóságán is dolgoztak.

jéig, amikor is vagy kétszázukat a németek letartóztatták. Szeptember 11-én František Bošňák személyesen érkezett Nemeskültre, s a környező erdőkben bujkáló zsidók között mintegy 20.000 koronát osztott szét. Ezzel egy időben K. Klinovskýval személyesen látogatott el az Alap csaknem minden nyugat-szlovákiai helyi igazgatóságára, figyelmeztette az ott dolgozó zsidókat a fenyegető razziákra; az Alap központi igazgatósága zsidó alkalmazottainak pénzt adott, s ellátta őket Szlovákia egész területén érvényes, meghatározatlan érvényességű kiküldetési paranccsal, lehetővé téve szökésüket.

Tevékenységeinek következményei néhány napon belül megmutatkoztak. Annak ellenére, hogy szlovák országgyűlési képviselőről volt szó, 1944 szeptemberében letartóztatta a német SD (Sicherheitsdienst),⁹ s szeptember 16-tól¹⁰ október 3-ig fogva tartotta. Először Trencsénben, majd Pozsonyban raboskodott, ahonnan csak Tiso elnök közvetlen közbenjárására engedték ki. Hiányzása idején az Alap vezetői tisztségét a DP-tag Ing. Mikuláš Merkún „sajátította ki”: valószínűleg ő volt az az ember, aki F. Bošňákot feladta, illetve tevékenységéről a német szerveket tudósította.¹¹ Szabadulása után vissza kívánt térni az Alap igazgatói funkciójába – nemcsak K. Klinovský elnök, hanem Tiso államfő kívánságára is –, azzal a feltétellel, hogy Merkúnak az Alapban felmondanak. Ezt a feltételt biztosították is, és Merkún még októberben visszatért eredeti tisztségébe a gazdasági minisztériumban.¹² Szabadulása után egy héttel Bošňák lemondott képviselői mandátumáról, s bár Tiso elnök ezt nem fogadta el, képviselői funkcióját megszűnt gyakorolni. Az általa képviselt Pöstyéni járást Jozef Drobný vette át.

Az Alapnál végzett munkáját tovább folytatta, s az Alap anyagi javaiból a szlovák nemzeti felkelést és a partizáncsoportokat is támogatta. Aktívan együttműködött az ellenállási mozgalomba szervezett kollégáival is.¹³ Segítségnyújtása a háború után tovább folytatódott, például azon személyek pénzügyi támogatásával, akik kisemmizetten tértek vissza Szlovákiába a koncentrációs táborokból.

František Bošňák 1945 áprilisának végéig maradt központi igazgató, amikor is a Szlovák Nemzeti Tanács Földművelés- és Földreformügyi Megbízotti Hivatala szerződést bontott vele. Hivatali idejének utolsó heteiben Dr. Morbacher kormányfelügyelőt is mellé

9 Köszönet az információért Ladislav Bošňáknak, František Bošňák fiának.

10 Más forrás szerint szeptember 15-től.

11 A német Mikuláš Merkúnak minimum 1943-tól számítva voltak éles vitái L. Liptákkal, az Alap pénzügyi osztályának vezetőjével és F. Bošňákkal. A nézeteltérések – melyeket maga Karmasin is igyekezett csitítani – egyik fő oka Merkúnak a zsidó beosztottakkal való viselkedése volt. Az SD – Leitabschnitt Wien jelentéseiből kitűnik, hogy M. Merkún nagy valószínűséggel az SD besúgója volt. SNA, f. S, S-251-2.

12 M. Merkún 1944. október 7-én kérte az Alap központi igazgatóhelyettesi posztjáról való felmentését, a Földhivatal elnöke, K. Klinovský október 16-án mentette föl e funkcióból.

13 Megtagadta a Németországba szállítandó gabona beadását. Még a szlovák nemzeti felkelés kirobbanása előtt engedélyezte az ingóság egy részének és az Alap pénzének Közép- és Kelet-Szlovákiában való elhelyezését, amelyből később a partizáncsapatokat látták el. Szlovákia német megszállása után engedélyt adott az illegális munkások helyi igazgatóságokban való elhelyezésére és azok elhelyezésére, akikről kiderült, hogy illegális tevékenységet folytatónak, és esetenként családjaikat is önzetlenül segítette. Ladislav Just és Arpád Könyves vallomásának jegyzőkönyve: SNA, f. NS, Tn 11/1945, mf. A-857, Zápispnica o výpovedi Ladislava Justa z 13. 10. 1945, Zápispnica o výpovedi Arpáda Könyveša z 11. 4. 1946.

rendelték a központi igazgatásba, aki április 30-ig együtt dolgozott Bošňákkal, amikor is az Alap vezetését Ing. Regentík vette át.¹⁴ 1945. május 24-én Pöstyénben a rendőrség letartóztatta Bošňákot, később hazaárulással vádolták meg a 33/1945 törvénycikk 2 §-a és az 58/1946 számú rendelet alapján. Annak ellenére, hogy a Népbíróság határozata szerint 1945 novemberében szabadlábra helyezték, néhány hónap múlva ismét őrizetbe vették, s az illavai táborba vitték állítólag abból a megfontolásból, hogy szabadlábon ne befolyásolhassa a vizsgálatban részt vevő tanúkat. Az ellene felhozott vád azon a tényen alapult, hogy a szlovák állam országgyűlési képviselője volt,¹⁵ bár amikor ezt a funkcióját elfoglalta, a legalapvetőbb zsidóellenes törvényeket és rendeleteket már megszavazták. A vád fő pontját az képezte, hogy részt vett a 68/1942-es számú, a zsidók Szlovákiából való kitelepítését kimondó alkotmánytörvény 1942. májusi megszavazásán. S bár František Bošňák a háború után azt nyilatkozta, magán a szavazáson nem volt jelen egy „valószínűleg a Földhivatallal folytatott” telefonbeszélgetés miatt, az idő múlásával ezt már senki sem tudta bizonyítani. Azonban számos általa megmentett zsidó – s nem csak hajdani alkalmazottai – nyilatkozata és tanúvallomása szerint Bošňák kiterjedt körben nyújtott segítséget és mentett meg emberéleteket a háború idején. Ladislav Lipták – az Alap pénzügyi osztályának elnöke, a háború utáni Szlovák Nemzeti Tanács tagja, aki aktívan bekapcsolódott a felkelésbe, s az Alap központi igazgatójával együtt részt vett a zsidók megmentésében – is azon személyek közé tartozott, akik az együttműködésért és a segítségért ismételtelen köszönetet mondtak František Bošňáknak. A Népbíróság 1947 májusában végül bűnösnek találta Bošňákot a vád értelmében, de az Alap központi igazgatói posztján végzett tevékenységét figyelembe véve elengedte a büntetését.

(Fordította Veres Erika)

MARTINA FIAMOVÁ

THE ROLE OF THE AGRICULTURAL PROPERTY MANAGEMENT FUND IN THE PROTECTION OF JEWS IN 1942–1944

The Agricultural Property Management Fund under the leadership of František Bošňák has a privileged position in the history of the Jewry in Slovakia, as it provided help and protection during World War II, until 1944, against the merciless despotism of the government system for hundreds of racially discriminated persons. Bošňák, who was also a member of parliament of the independent Slovak State, was not actively involved in politics, and he had not only rejected the extreme anti-Jewish measures, but using various protective tools, he saved lives of about two thousand people threatened by deportation. At the Fund headed by him, he issued service passes and created symbolic jobs for the elderly Jews and those considered for „economically dispensable”, and he supported the needy financially, as well. Standing up to the radical propaganda, to the informers and to the Ministry of the Interior, he managed to keep his top economic position, and as far as it was possible, he continued to help the Jews.

14 Köszönet az információért Ladislav Bošňáknak, František Bošňák fiának.

15 F. Bošňák az Országgyűlés nemzetgazdasági bizottságában dolgozott.

Kisebbségben és Krisztus követésében

Vázlatpontok Márton Áron püspök
élettörténetéhez és eszméihez*

LÁSZLÓ VIRT

Living in minority and in following Christ. An outline to the life story and
beliefs of bishop Áron Márton

2-051(=511.141)(498)

94(=411.16)(498)"1944"

323.15(=511.141)(498)"19"

Keywords: The Hungarian Catholic Church in Romania. The efforts of Áron Márton for saving Jews. Persecution of church leaders under the communist regime. The so called "peace clergy": the reliable priests in the eyes of the state. Illegal church structures in the atheist Romania.

Ami az egyház történetében hiteles, az mindig a kicsikkel, kisemmizettekkel, az elnyomottakkal való közösségvállalást jelentette. Az egyház számára tehát a kisebbségi helyzet nem lehet természetellenes. Az egyház leghitelesebb állapotában mindig tudatosan hárította el magától az uralmi pozíciókat, hogy „hatalma” ne (oly sokszor fizikai) erő legyen, hanem szellemi és lelki nagyság. (2Kor 12,10 és 13,9) A Saulból Pállá átalakult apostol névváltoztatása fejezi ki e különbséget legszebben; a *szaulosz* jelentése: ágaszkodó, magát riszáló; a *paulosz* jelentése: kicsi, apró, megszűnő.

Ha itt, a mai magyar nyelvterületen olyan személyt keresünk, aki saját életével jelképezi az egyháznak ezt a valós tekintélyét, akkor nehéz másra gondolni, mint Márton Áron erdélyi katolikus püspökre. Háromszoros kisebbséget vállalt ő. Mint romániai magyar, vállalta a nemzeti kisebbséget. Mint katolikus, vállalta a felekezeti kisebbséget a görögkeleti államvallás mellett. Hívő emberként pedig vállalta a világnézeti kisebbséget a kommunizmus idején, mert a rábízott egyház autonómiáját megőrizve, semmilyen feltétellel nem egyezett ki az ateista államhatalommal. A világi hatalomtól való hasonló távolságtartást mutat az ókeresztény egyház a kereszténység első évszázadaiban; erről tanúskodnak a török hódoltság idején a hitet megőrző ferences barátok és protestáns prédikátorok; hasonló tanúságtevők azok is, akik a kommunizmus idején, Márton Áronhoz hasonlóan vállalták az üldöztetést, elhallgattatást.

Márton Áron 1896. augusztus 28-án a székelyföldi Csíkszentdomokoson született. Itt, a Keleti-Kárpátokban, a Hargita és a Csíki-havasok között, a kristálytisza hegyi levegővel szívta magába az egyértelműen tiszta, hamisságokkal *nem elegyített*, elvtelen alku-dozásokra nem kapható élet követelményét. A Csíki-medencét övező hegyeket fenyőerdő borítja – és a fenyő ott áll Márton Áron püspöki címerében is. Az ég felé növekvő,

* Ezt az írást a szerző idegen nyelvű fordítás számára készítette, és korábbi, hasonló témájú műveit is felhasználta.

egyenes hajlíthatatlanságot fejezi ki ezzel, de egyúttal azt is, hogy a nép csak közösségben maradhat meg, a közösségtől elszakadt ember ugyanúgy elesik, ahogy a hegy-csúcsok felett végigzúgó vihar is a magányos fenyőt csavarja ki előbb. Szűkebb hazája a megpróbáltatások földje, ahol nem csak a széllel szemben keményíti meg magát az ember, hanem az összetörni akaró, embert próbáló sorssal szemben is. Ugyanakkor népe nem csak szilajságra, hanem pajkosan szelíd egymásba feledkezésre is képes. Márton Áron vonásain felfedezhetjük ezt a harmonikusan összesimuló kettősséget: erős szemöldöke és összeszorított keskeny szája a kemény akaratot, ugyanakkor barátságos, fürkésző tekintete – az erdélyi szépíró-újságíró Ruffy Péter szavaival – az énekesmadarak szelídségét mutatja.

Középiskolás korától – elsősorban édesapja hatására – papnak készült. Azonban olyan születési évjárat az övé, hogy érettségi vizsgájának ideje (1915) már az első világháborúra esett. Érettségi után azonnal behívták katonának, előbb altiszt kiképzést kapott, majd a háború végére hadnagyi rendfokozatot ért el. Katonaidejének legnagyobb részét a fronton, az első vonalban töltötte. Előbb Doberdónál harcolt, majd egy karlövés után az Ojtozi-szorost védte az Erdélyre támadó román hadsereg ellen. Ezután ismét az olasz front, az Isonzo és Piave vidéke következett, harcolt Asiago mellett, az Alpok déli oldalában is. A háború során összesen háromszor sebesült, az alá beosztott katonákkal teljes sorsközösségben élt.

A háború, a vérontás átmenetileg megakasztotta benne a papi hivatás gondolatát. 1919-ben és 1920-ban szülőfalujában dolgozott a családi gazdaságban, sokat olvasott magyarul és németül, mások mellett szociológiai műveket is. Közben gondolkodott sorsa felett, azon, hogy mi történt és mi történhetett volna vele, mi az Isten szándéka vele. Sorsa felett gondolkodva ismét a papi hivatás felé tájékozódott. 1920 szeptemberében levelet írt Mailáth Gusztáv Károly erdélyi püspöknek, hogy felvenné-e papnövendékei sorába. A püspök válasza nem késik: „Tárt karokkal várlak, édes fiam.”

Papszentelésére 1924-ben került sor. Előbb székelyföldi káplán (Ditró és Gyergyószentmiklós), majd Marosvásárhelyre került a katolikus főgimnáziumba hittanárnak és kollégiumi prefektusnak. Felső diákjait egyenrangú partnerként kezeli, önálló gondolkodást vár el tőlük, bármikor felkereshetik problémáikkal, kérdéseikkel. Marosvásárhely ekkor még 90%-ban magyarok által lakott város (kevés román és német lakossal), de a magyarok között több volt a református. A város lakossága a polgárosodásnak előrehaladt fokán állt, a korszakban már ismert szekularizációval, nem volt annyira magától értetődő az egyházhoz való kötődés, mint kápláni állomáshelyein. Marosvásárhely a párbeszéd és a megértés első iskolája volt a sokat tapasztalt és nyílt szellemű Márton Áron számára. Innen Nagyszebenbe került a katolikus árvaház tanulmányi felügyelőjének. Nagyszeben viszont ekkor még német többségű, a román lakosság arányszáma is magas, magyarok talán az ötödét adták a városnak. Itt a székhelye az erdélyi szász evangélikus püspöknek és az erdélyi román ortodox metropolitának. Ugyanakkor megismert egy másfajta erdélyi magyar életérzést is, mert a magyarok által lakott Székelyföldre képest a dél-erdélyi magyar szórványélet kiszolgáltatott helyzetet jelentett. Számára Nagyszeben volt a párbeszéd és a megértés második iskolája.

1930-ban Mailáth püspök titkára lett, így bekerült Gyulafehérvárra, a Szent István király által 1009-ben alapított püspökség székhelyére. Gyulafehérvár ekkorra már román többségű, de még jelentős magyar lakossággal. Két évig itt dolgozva betekintést

nyert az egyházi igazgatásba, látta a nagy püspökelőd küzdelmét az egyház és a magyar kisebbség jogaiért. Egy alkalommal, 1931-ben Rómába is elkísérte püspökét, aki bemutatta őt XI. Pius pápának. Mailáth Gusztáv Károly ekkor elmondhatta a pápának, hogy háborút viselt fiatal papja kiváló ifjúsági lelkipásztor, mert a pápa áldását adta Márton Áron ilyen törekvéseire. A sokat tapasztalt fiatal pap Mailáth püspök mellett azt tanulta meg, hogy az egyházi igazgatás nem hatalomgyakorlás, mert a püspök a legelső áldozatvállaló és a legelső lelkipásztor.

Püspöke 1932-ben, nyolcesztendőös lelkipásztori gyakorlattal, kolozsvári egyetemi lelkésznek nevezte ki Márton Áront, aki ekkor már többféle poszton is helytállt. Egyetemi lelkészként az volt a törekvése, hogy a katolikus egyetemi hallgatókból, a majdani katolikus értelmiségből öntudatos apostolokat neveljen, akik megszervezik a trianoni trauma után szétesett, reménytelenülé vált erdélyi magyar társadalom életét. Márton Áron – a II. vatikáni zsinat erdélyi előfutáraként – már a két világháború között tudta, hogy *a világi hívőnek önálló apostoli küldetése van*. Tudta, hogy a kereszténység csak akkor lesz életképes, ha az nem csak egy szelete az életnek, hanem az egész életet áthatja. Folyóiratot is alapított ahhoz, hogy elveit a legjobb hatásokkal megvalósítsa. Az *Erdélyi Iskola* olyan katolikus tanügyi és népművelő folyóirat volt, mely a kisebbségi élet kereit adottságként vállalta. Az volt a terve a folyóirattal, hogy egységes irányt adva megszervezze az Erdély-szerzte egymástól elszigetelten dolgozó, egymásról esetleg mit sem tudó tanárokat, tanítókat, papokat, kántorokat, akik hivatásuknál fogva felelősei az iskolai oktatásnak és nevelésnek, az iskolán kívüli népművelésnek, az egyházközségi lelkipásztori munkának és a szekularizált világban szükséges evangelizációnak. „A népünk felemelésére halaszthatatlanul szükséges munkát sokan sürgették és csináltak is. De jó szándékukkal vergődtek, segítség nélkül, egy irtózatossal állandóan szemben, magukra hagyottan elfáradtak s néha bizony a sorból ki is álltak. Az Erdélyi Iskola ezeknek az elszigetelt és az elhalás veszélyének kitett törekvéseknek állott szolgálatába. Nem kezdte, csak oldaluk mellé szegődött azoknak, akik önáltatás helyett már itt is dolgoztak.” (Márton 1934a)

A népben élő belső, természetes energiák személyiséget fejlesztő felszabadítására, közösséget építő munkába állítására törekedett. Ez volt a törekvése a korszak közép-kelet-európai népi értelmiségének, amit a művelődéstörténet is mutat. Hogy mit jelent a népben élő belső, természetes energiák felszabadítása, azt a közép-kelet-európai térség szellemi csúcsteljesítményeivel próbáljuk érzékeltetni. A magyar Bartók és Kodály magyar népzeneire építette fel a modern magyar zene katedrálisát. A román szociológus Dimitrie Gusti falumonográfiája az addig divatos pozitivisták információhalmazát elvetve, a szerves élet egységét látta meg a táj, a nép, a kultúra és az életmód között. A lengyel Stanislaw Reymont pedig regényben emelte európai kultúrává a lengyel népi életet. A német „völkisch” szó a Nyugat felé kisiklatta e fogalmat, de itt, Közép-Kelet-Európában tudjuk, hogy a népi gondolat szelíd, erőszakmentes, közösséget épít, és arra is képes, hogy népeket hangoljon egymásra. E gondolat, a mindenkor diktatúrákat elutasító – akár kisebbségi helyzetben is – sok követőt vonzott Európának ezen a felén. E törekvés intézményes kereteit például a cserkészlet vagy a társadalmi mobilitást elősegítő népi kollégiumok és népfőiskolák jelentik, de a Nicolae Iorga által szervezett Valenii de Munte-i szabadegyetem is ide sorolható.

Márton Áron is ide tartozva (és itt az angol Basil Bernsteinhez is hasonlíthatom őt) a saját értékekre alapozta az erdélyi magyar társadalom polgárosodását. Azzal, hogy az európai kultúráként megjelenő népi értékekhez kötötte az egyház evangelizációs küldetését, a saját területén megteremtette a nép és az értelmiség által egyaránt jól érthető modern lelkipásztori nyelvet. Azt ismerte fel, hogy kisebbségi helyzetben a tudomány semmiképpen sem korlátozódhat a beavatottak szűk körére, hanem másokat is beavat, a népi kultúrát is a nemzeti kultúra áramkörébe vonja – vagyis a tudomány feladata az, hogy népműveléssé nemesedjék. A tudomány így laicizálódik, ami legfeljebb a sznobok számára lehet pejoratív jelentésű, hiszen a „laikus” (laikosz!) szó jelentése: *néphez tartozó*. Márton Áron folyóirata, az Erdélyi Iskola az evangelizáció szolgálatában a tudományt kötötte össze a népművelő igénnyel. Olyan tudósok dolgoztak ide, mint György Lajos irodalomtörténész, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, budapesti, majd kolozsvári egyetemi tanár, aki a művelődéstörténet, a népművelés és a kisebbségi életmód szintézisét alkotta meg; Domokos Pál Péter zenetudós, folklorista, pedagógus, a moldvai csángó magyar népzene felfedezője; vagy Venczel József szociológus, aki számára egységet alkotott a társadalomtörténet, a társadalomföldrajz és a matematikai statisztika, és aki egyaránt tanítványa, munkatársa tudott lenni Domokos Pál Péternek, Márton Áronnak és Dimitrie Gustinak.

Márton Áron nem csak szerkesztette az Erdélyi Iskolát, hanem az egyik legszorgalmasabb és nagyon jó tollú tanulmányírójának is bizonyult. Az első világháborúból sebesülten leszerelő hadnagy távol került a népet sújtó problémák erőszakos megoldásától, sokkal inkább az *erőszakmentesség apostola lett*. Írásainak alapvető motívuma az, hogy a két háború között felnőttkorba érő nemzedék – melynek ifjúsági lelkipásztor-ként, egyetemi lelkész-ként jó ismerője a későbbi püspök – háborús neveltetésű korosztály, mely gyermekként akkor szerezte a világról a meghatározó tapasztalatait, amikor az apák nemzedéke az első világháború frontjain harcolt. „Panaszkodunk, hogy népünk elmaradott és rossz, hogy – különösen az ifjúság – elveszítette az apák tisztas erkölcsi érzékét. (...) Gyökértelenül, a vallásos talajból is kiszakadva, romboló eszmék hátán a romlás lejtőjére sodródik. De hát hogyan lenne így? A mostani ifjúság nyíló szemekkel a háború véres esztendeiben lépett a világba. Apja kinn verekedett a nagy mészárszék valamelyik frontján. Az iskola háborús iskola volt, s itthon háborús, megromlott erkölcsök.” (Márton 1933a) Márton Áron, aki a két világháború közötti erkölcsi talajvesztés ellenében bontakoztatta ki tevékenységét, tudta, hogy csak egy egész nemzedék újbóli kereszténnyé nevelésével teremthet erkölcsi, szellemi folytonosságot szülőföldje társadalmában azért, hogy e nemzedék tagjai érett személyiségként nézzenek szembe a készülődő embertelenségekkel, mert: „Földet rengető megrázkódtatások bizonytalanságában élünk. Az egész világ nyugtalan és lázasan keres.” (Márton 1933a) Saját népe régről örökölt kultúrájának ismerete, saját kora kultúrát romboló társadalmi konfliktusainak ismerete és az egyház küldetésének vállalása az *új evangelizáció* korai apostolává avatta őt. Az emelte Márton Áront kora sok más szellemi és politikai vezetője fölé, hogy a keresztény identitást az egyébként letagadhatatlanul szükséges nemzeti identitás fölé helyezte, mert Isten a Teremtő, a nemzet csak teremtmény. A *huszadik század erkölcsi válsága értékrendi válság. Abban áll ez a válság, hogy emberek tömegeinél az érdekek megelőzik az értékeket*. Márton Áron világosan

látott: tudta azt, hogy az egyetemes értékek előbbre valók, mint az akármilyen jogos és érvényesítésre méltó érdekek.

Azt vallotta, hogy a kultúra erkölcsi-értékrendi tényező is, mert a társadalomban rejlő igazságtalanságok ott kezdődnek, ahol a társadalmi rétegek, csoportok nem tartoznak össze a kultúra közösségében. Márton Áron a nemzet fennmaradása zálogának látta a kiegyenlített, polgári társadalmat. Számára a nemzet pusztulása ott kezdődik, ahol igénybe veszik a nép munkáját a kultúrák építésénél, de nem részesítik a kultúra tartalmából. Ennek következtében: „Kevesek büszkélkedtek, hogy milyen művelt nemzet vagyunk, a nemzet nagy részének azonban a büszkeség tartalmáról tudata és a nemzeti elkülönülésre kézzelfogható különösebb oka nem volt.” (Márton 1934b) Márton Áron számára tehát a kultúra és az erkölcs (szolidaritás, közösségvállalás = erkölcs!) összetartozik. E tanulmányában az egykor tömbös magyar nyelvszigetek eltűnéséért az önfelmentő, más népekre ujjal mutogató történelmi magyar vezető rétegeket teszi felelőssé. Botránynak tartotta azt, ha a társadalmi rétegek között olyan távolság van, melyet lehetetlen átlépni. Tudta, hogy az Istennek tetsző társadalomban nincsenek örökölt előjogok, a társadalmi mobilitás tehát keresztény gondolat. Az előző századforduló idején az esztergomi teológiai tanár, majd székesfehérvári püspök Prohászka Ottokár is hasonló elveket vallott. Márton Áron a katolikus iskolarendszer feladatának tartotta azt, hogy segítse elő a társadalmi mobilitást, ezt vallva pedig kritizálta a társadalmi határokat kimerevítő iskolarendszert. „Ha középiskoláink növendékeit a szülők foglalkozása és lakóhelye alapján osztályozzuk, tanulságos megállapításhoz jutunk. Középiskoláinkba nem azok jutnak be elsősorban, akik tehetségesek és arravalók, hanem akik közel kapják s aránylag kevés költséggel megúszhatják; nem azok, akiknél igény a továbbtanulás, hanem akiknek szülei bírják; nem a legjobbak (...), hanem akiket helyzetük utal be, elég sokszor a tehetségükre való tekintet nélkül.” (Márton 1939) A katolikus iskola szerepe tehát az, hogy elősegítse a rétegek közötti mozgást, a társadalom átrétegződését, amit – a magyar „úri” társadalom törekvéseivel szemben – már Prohászka püspök is fontosnak tartott. *Nem katolikus gondolat a társadalmi határok kimerevítése!* Márton Áronnak ezzel a tanügyi gondolatával Németh Lászlót állíthatjuk párhuzamba, aki Magyarországon a Nemzeti Parasztpárt számára, Illyés Gyula ösztönzésére 1945-ben megírta *A tanügy rendezése* című tanulmányát, melyben közös műveltségi alapot szorgalmaz. „Az embereket nemcsak munkájukban kell egy dolgozó családdá tennünk, hanem műveltségükben is. (...) Az új iskolának az egész nemzet alá kell ilyen közös alapot adnia. – Németh ehhez hozzáteszi: – A kasztgóg (...) nevetséges és lázító: mert jórészt eltűnt különbségeket szeretne külsőségekkel rögzíteni.” (Németh 1963, 142. p.)

Pedagógiai alapelve volt, hogy a 19. századi pozitivizmus felfogásán túllépve, a merő ismerthalmozást fel kell váltani a jellem nevelésével. „Csak ismereteket közölni nem elég. Az igazi cél a jellem nevelése.” (Márton 1933a) Ennek transzcendens alapja kell, hogy legyen, és a *tanulást élménnyé kell avatni*. A katolikus pedagógia „tegye a hangsúlyt a nevelésre. (...) Ne hagyja a tudással megterhelt gyermekembert a természetes ösztönök szeszélyére, hanem nemesítse, nevelje bele az emberi lét természetfölötti rendjébe. Kezében a tudás is legyen az Istene gondolatainak megmutatása.” (Márton 1933b; – az idézetekben lévő kiemelések a szerzőtől.) A katolikus iskola legelső célja tehát, a tudás átadását nem elhanyagolva, hanem azt magasabb síkra emelve

az, hogy a gyermekből, az ifjúból Isten képmását a lehető legteljesebb mértékben kibontsa. Azt vallja Márton Áron, hogy „az iskola öncélú, tehát lényegében erkölcstelen és tarthatatlan intézménnyé lesz, mielőtt az élettől elvonatkozik, mielőtt a gyermeknek csak ismereteket nyújt, csak az értelmet fejleszti, a többi lelki képességeket pedig elhanyagolja.” (Márton 1937b) Ezért „az iskola legnagyobb gondja már nem az, hogy a tudás mindenáron való hajszolásával az ismeretek fakírjává nyomorítsa, (...) hanem hogy az egész embert nevelje”. (Márton 1935) Az egész embert látva tehát, rendszerhibának tartotta azt a tanügyi örökséget, melyben iskolák „a régen rokkanttá lett *intellektualizmus terheltségével* folytatták működésüket”. (Márton 1934a)

Lehetnek mai „intellektualisták”, akik populizmusnak tartanak azt, hogy Márton Áron terheltségnek tartja az intellektualizmust. De akkor nem ugyanilyen „populista” volt-e Prohászka, aki abban látta az intellektualizmus terheltségét, hogy az a természetes tapasztalatból próbált természetfelettiről beszélni? „Az intellektualizmus (...) Azt gondolta, hogy az életnek s a létnek fenekére láthat, s hogy fogalmai – *ezek emberi kategóriák* – lesznek a nagy valóság mértékei. – Majd alább így folytatja: – Akik a doktrinér liberalizmus s a *fonnyasztó intellektualizmus* maláriás levegőjében nőttek föl, azok nem értik meg, hogy mi a különbség az absztrakt elvek s a valóság (...) közt.” (Prohászka 1929, 314. p.) Prohászka tudja, hogy „a valóság messze fölülmúlja a fogalmakat”, (Prohászka 1990a, 96. p.) és azt is, hogy „kevesebbet okoskodni s többet élni, tenni, szeretni!”, (Prohászka 1990b, 100. p.) mert: „Nem lehet filozófiát teremteni fogalmakkal, hanem ahhoz szív is kell.” (Prohászka 1990c, 104. p.) Prohászka és Bergson közel álltak egymáshoz, Bergson is e gondolatkörben mozog: „Gondolkodásunk a maga tisztán logikai formájában képtelen felfogni az élet igazi természetét s a fejlődés áramlásának mélységes értelmét. (...) nincs a gondolkodásunknak kategóriája (...), mely pontosan ráilleszkednék az élet dolgaira.” (Bergson 1930, 2. p.) Fentebb a kiváló román szociológust, Dimitrie Gustit említettük, Bergsontól pedig nem nehéz őhozzá kanyarodni, akit a nagybeteg Bergson, hallva, hogy Gusti Párizsban van, betegágyához kéretett. Henri Bergson feltétlenül látni akarta azt az embert, aki Bukarestben logikus, racionális szociológiát épített fel arra a gondolatra, mely szerint az intuíció, a szívbeli ráérzés a másik emberre és kultúrájára ér annyit, mint a merő ráció. Gusti az intuíciónak nagy jelentőséget tulajdonítva, a pozitivistá ismerethalmozás (Márton Áron is kikel ellene!) helyett, monografikus faluszociológiájában a résztvevő megfigyelésre, az élet valós áramlásába való behelyezkedésre, a kultúra belsővé tett ismeretére helyezte a hangsúlyt. (Gusti 1976, 223. p.) Azt, hogy bármely kultúrába mindenki beilleszkedhet, aki szereti és érteni akarja a népet, a magyar folklorista, Lükő Gábor bizonyítja, aki Gusti tanítványaként magyar kultúrájával teljesen azonosulni tudott a román kultúrával.

Márton Áron pedagógiai és iskolán kívüli népművelő felfogásával abban a szellemi áramkörben helyezkedett el, melyben Prohászka püspököt, Henri Bergsont vagy Dimitrie Gustit is látjuk. Tudni fontos – de kevés. Élni, mégpedig Istennek tetszően, és szeretni: ebben van a kiteljesedés. A népben élő belső szellemi energiák alkotó felszabadítása, a népismeretnek az evangelizációba való beemelése ugyanaz az igény, mint amit Bergson és Gusti is kifejezett abban az igényben, ami szerint a valósággal együtt kell élni, növekedni, ahelyett hogy pusztán kívülről, valamiféle intellektuális magasságból szemlélnénk. Tegyük hozzá ehhez, hogy akik nem csak intelligensek, hanem böl-

csek is (mint Márton Áron, Prohászka Ottokár, Henri Bergson és Dimitrie Gusti), azok felismerik a ráció korlátait. És az az igazán korlátolt, aki még a saját korlátaival sincs tisztában. A Márton Áron által bírált, merőben ismereteket halmozó, a személyiséget nem látó pozitívista iskola ebben a korlátozottságban volt érintett.

Márton Áron, aki ekkor már a gyulafehérvári székeskáptalan legfiatalabb kanonokja volt, 1938-ban és 1939-ben rövid ideig kolozs-dobokai főesperes és kolozsvár-belvárosi plébános is volt. Mailáth Gusztáv Károly püspök, hősünk felfedezője és mestere ekkor már betegen Budapesten élt. Ugyanekkor néhány hónapig Vorbuchner Adolf volt a gyulafehérvári megyéspüspök, akit német apja és magyar édesanyja révén két nép vallhatott magáénak. Vorbuchner Adolf 1938 szeptemberében rövid betegség után meghalt. A Szentszék ekkor, a káptalani választást megelőzve, Márton Áront nevezte ki a gyulafehérvári egyházmegye apostoli kormányzójává, ami annak jelzése is volt, hogy a pápa szívesen látná őt a püspöki székben. E szándék meg is valósult, mert XI. Pius pápa 1938 karácsonyán az akkor negyvenkét éves, tizenöt esztendőnyi lelkipásztori tapasztalata során sokat bizonyított Márton Áront nevezte ki a Szent István által alapított ősi erdélyi püspöki székbe. Márton Áron püspökké szentelése 1939. február 12-én, a kolozsvári Szent Mihály-templomban volt, melynek eddig, néhány hónapig a plébánosa is volt. A világegyház gyászolt ezen a napon. Az előző nap, február 11-én halt meg XI. Pius pápa, akivel 1931-ben Márton Áron személyesen is találkozott, és aki személyes áldását adta ifjúsági lelkipásztori munkájára.

Vészjóslóan borús volt már az ég Európa fölött, amikor Márton Áron püspökként Gyulafehérvárra érkezett, hogy átvegye a hatalmas egyházmegye kormányzását. Amit akkor a nagyhatalmak politikusai nem akartak észrevenni, arra Márton Áron 1937-ben az Erdélyi Római Katolikus Népszövetség igazgatójaként prófétai látással felhívta a figyelmet. „A népek gyilkos versengésének vagyunk tanúi és egyben megélői. A népeket meghatározó természetes különbözőségek ellentétekké, az ellentétek pedig természetellenes gyűlölködéssé fajultak s félelmetesen kavarnak az emberiség feje fölött meggyúlt viharfelhők. Senki sem tudhatja, mi lesz, ebből a világvejúdból mi születik meg. De egy biztos: akár bekövetkeznek a készülő katasztrófák, akár győz a békés belátás, a mostani kavargásból a jövőbe csak azok a népek menthetik át magukat, amelyek munkába tudják állítani összes szellemi és erkölcsi erőiket. Vajon lesz-e a magyar népnek Széchenyi-lelkületű értelmisége, amely belátja ezt és a történelem szándékát erős markolással és lázas munkával az élet irányába fordítja?” (Márton 1937a) Márton Áronnak az egész evangelizációs és népművelő tevékenysége azt célozta meg, hogy a nép nőjön fel az őt érő kihívásokhoz, hogy azokra felnőtt és erkölcsös választ adjon, hogy ne legyen a diktátorok által manipulálható, sodródó tömeg. E prófétai figyelmeztetése a fiatal kolozsvári értelmiség folyóiratában, a *Hitel*ben jelent meg, annak az első világháború idején világra nyíló, „háborús neveltetésű” korosztálynak a folyóiratában, melynek evangelizálását Márton Áron saját feladatának tekintette. Kérdése mozgósító erejű volt a készülődő második világháborúval szemben.

A három nép által lakott és hat-hét vallást befogadó Erdély a nemzetek és vallások bonyolult összefüggését mutatja. Ez a föld alkalmas terület lehet arra, hogy háborús hangulatot szítsanak, még ha igaz is, hogy ez a türelem földje. 1939 szeptemberében a hitleri Németország és a kommunista Szovjetunió lerohanta Lengyelországot, amivel

kitört a második világháború. Márton Áron 1937-ben megfogalmazott gondolatával élve: nem a békés belátás győzött, hanem bekövetkezett a készülődő katasztrófa. Ezután mint megyéspüspök, 1939 novemberében beszédet mondott az Egyházmegyei Tanács közgyűlésén. Beszéde lelkipásztori és iskolaügyi témákat tartalmazott – azonban amit e beszéd végén elmondott, azt nemzetközi mércével is az egyik első háborúellenes tiltakozásnak tekinthetjük. Beszédének ez a része azt célozta, hogy szülőföldjén tompítsa a háborús hangulatkeltés életét. „Úgy érezzük, mintha az eseményekben, melyek az ősz elején kirobbantak és megremegtették egész Európát, egy sötét végzet kelt volna fel, hogy végrehajtsen egy szörnyű ítéletet az emberiségen. (...) Az idők Urának, az Úr Jézusnak a szavaival felelek: ne fogatkozzék meg a ti hitetek testvéreim, s ne féljete azoktól, akik a testet megölhetik, de a lélek fölött nincs hatalmuk. (...) Ne legyetek kicsinyhitűek, testvéreim, ne ejtsen kétségbe a hatalom látszata! A hatalom Istentől van és azért van, hogy Isten törvényeinek érvényt szerezzen, az igazság és a szeretet parancsait megtartsa. S minden hatalom számára, amely ellenkező utakon jár, elkövetkezik a pillanat, amikor önteltsége következtében (...) nem tud a helyzetnek ura lenni, hanem a megsértett jogrend, igazság és szeretet lesz úrrá fölötté. Ez a hatalommal való visszaélés logikája (...) A vállainkra nehezedő szerep nagy és felelősségteljes, de úgy becsülnek meg s az idők mérlegén annyit nyomunk, amennyi értéket önmagunkban, magatartásunkban, feladataink teljesítésében felmutatunk. (...) megéri, hogy a nyomasztó jelenben is tántoríthatatlanul, bizalommal dolgozzunk, és mindezt megtegyünk a szent célért, *azokért, akik utánunk következnek.*” (Márton 1939)

A történelmi személyiség nagyságának feltétele az, hogy felismerje a kora által adott feladatokat, és helyesen mérje fel a megvalósítás feltételeit. Márton Áron mindkettőnek maradéktalanul megfelelt, akkor is, amikor a közösségformálás érdekében az egész társadalmat átfogó népművelő rendszert dolgozott ki, de rögtön püspöki működése kezdetén is, amikor a világpolitika állította feladatokat elé. Nagyságát fokozza, hogy az ő helyzetében – kisebbségi helyzetben és kisebbségi egyházzal – nemcsak az volt a kérdés, hogy mit kell, hanem az is, hogy mit lehet tenni. Aki a világ által perifériára szorítva, ilyen szűkre szabott lehetőségek között is helyesen látta, és az evangélium által alakított lelkiismerete szerint végezte teendőit, azt csak a legjobban összehangolt közösségi felelősség és történelmi gondolkodás jellemezte. 1938-ban Münchenben a Nyugat Hitlerre bízta Európa keleti felét, melyet Nyugaton talán már nem számítottak Európához. Márton Áron teljes politikai elszigeteltségben – Chamberlain és Daladier Európájától semmit nem várhatott! – bebizonyította, hogy az Istenre figyelő ember számára a tartós fenyegetettség és a kiszolgáltatottság állapota a józan ész iskolája lehet, a megpróbáltatások vállalása pedig a lélek emelkedettségéhez vezet.

Még két éve sem foglalta el püspöki székét, amikor 1940-ben a második bécsi döntés kétfelé osztotta egyházmegyéjét. Erdély északi része és a Székelyföld az 1940 és 1944 közötti időre Magyarországhoz került vissza. Az erdélyi magyarok túlnyomó többsége ezen a területen él. A püspöki székhely, Gyulafehérvár az Antonescu-féle Románia területén maradt. A nemzetiségi statisztikával alátámasztható lett volna, ha Márton Áron Észak-Erdély és Székelyföld területére költözött volna, ahol az erdélyi katolikusok túlnyomó többsége él. A hittudományi főiskolát át is költöztette Kolozsvárra, mert a papság utánpótlása a Magyarországhoz visszakerült területről volt biztosítható. Saját személyének azonban a nehezebb utat választotta. Gyulafehérváron, román területen

maradt, vállalva ezzel a dél-erdélyi szórványmagyarság páriasorsát, tudatosan vállalta a második világháború idején különösen nehéz, kiszámíthatatlan kisebbségi sorsot. Márton Áron mindig a kiszolgáltatottak oldalán állt – és az 1940-ben előállt helyzetben különleges alkalom adódott arra, hogy *a sorsvállaló, az árnyékos oldalra szorult emberek értékeit hangsúlyozza.*

Az Erdélyi Iskola Kolozsváron maradt, a sajtóban így nem publikált többé, viszont körleveleivel – esszézerű formában – felekezettől és világnézettől függetlenül, minden ember számára követhető, a háborús szellemmel szemben követendő utat jelölt meg. „Ha ismeretlenségben éltek és kicsinyek vagytok is, Isten országában nem vagytok elfelejtett nép. A földművesnek, a munkásnak, iparosnak, kereskedőnek és az élet és kultúra ezer más munkásának az érdemeit a világ nem szokta emlegetni, Isten azonban nyilván tartja.” (Márton 1941) A több nemzetiség által lakott Erdélyben (román fennhatóság alatt, Dél-Erdélyben élve) nem engedett a nemzetiségi uszításnak, nem mutogatott ujjal a szomszéd népre. Ehelyett a kis népek kölcsönös felelősségéről és a nagyhatalmak kényszerítő erejéről beszélt. „A gyűlölet lobogását sem oltja a kiontott tengernyi embervér. A halálos elszántságot, amellyel az ellenségek egymással szemben állnak, nem fékezi a rengeteg szenvedés, pusztítás és erőfeszítés. A politika és hadvezetés nagyüzemeiben a döntő felvonulás és összecsapás tervein dolgoznak lázasan. S hiába reng a föld az ádáz tusára felgyúlt *nagyhatalmak* mozdulatai alatt, a *kis népek* – a látott és megtapasztalt borzalmak ellenére – acsarkodva fenik egymásra fogukat.” (Márton 1944) A kis népek közül, melyek közé a magyarok és a románok is tartoznak, nem emel ki senkit semmilyen értelemben. A nagyhatalmak között sem „válogat”, nincsenek „kedvencei”, mert Márton Áron igazodási pontja soha nem hatalmi-politikai centrum, hanem mindig az Istentől adott értékrend volt.

Az 1940 és 1944 közötti időszakban Márton Áron útlevéllel látogathatta egyházmegyéjének a nagyobbik részét. Ilyen alkalom volt 1944. május 18-án, amikor papszentelésre érkezett Kolozsvárra. Három nappal korábban kezdődött az akkorra már gettóba összegyűjtött magyarországi zsidóság haláltáborokba való deportálása. A papszentelésen zsúfolásig tele volt a sok történelmi vihart látott, katedrális méretű, gótikus templom. Az itt összegyűlt tömeg előtt bélyegezte meg Márton Áron azt, amit a német megszállók által felállított vazallus magyar kormány a zsidó emberekkel megtett. „Aki felebarátja ellen vét, veszélyezteti a kereszténység kétezres éves munkájának egyik nagy eredményét, az emberek testvériségének gondolatát. Nem keresztény, hanem pogány szellemben jár el, s – akarva, nem akarva – csatlakozik azokhoz a törekvésekhez, amelyek fajokra, elkülönült társadalmi osztályokra és önző szövetkezésekre bontották, egymással szembeállították, és kibékíthetetlen ellenségeskedésbe hajszolták a népeket. Aki a felebaráti viszonyt az emberek egyik csoportjától bármilyen meggondolások alapján elvitatja, az magára vonja az ítéletet, hogy adott esetben őt úgy tekintsék, mint pogányt és vámost, ami az evangélium nyelvén törvényenkívüliséget jelent. (...) Értesültem, hogy híveim az egyházmegye legkeletibb határától kezdve mélyszéles megdöbbenéssel fogadták ismert személyiségek szabadságának korlátozásáról és bizonytalan sorsáról elterjedt híreket. Ugyanígy *aggodalommal kísérték a zsidók ellen az utóbbi időkben végrehajtott intézkedéseket. Örömmel hallottam híveimnek ezt az erkölcsi felfogását, véleményét és ítéletét*, és főpásztori büszkeséggel említem föl, mert ez széles tömegek felfogása véleménye és ítélete, s egyúttal örvendetes jele annak, hogy az

igazi katolikus szellem mélyen benne gyökerezik és ma is eleven erővel él népünk lelkében.” (Márton 1988b) E sorok írója szemtanútól hallotta, hogy a beszéd előtt Márton Áron a kolozsvári plébánián elmondta azt, hogy mire készül. A templom akkori plébánosától azt is tudjuk, hogy szabadon, papír nélkül beszélt. Kis György, a veszprémi egyházmegye papja, aki zsidó családban született, majd katolikus pap lett, interjúban beszélt arról, hogy Márton Áron beszédének szövegét a Slachta Margit által vezetett Szent Lélek Szövetség budapesti irodájában 1944 nyarán sokszorosították és terjesztették, ami akkor Budapesten a zsidó lakosság számára erősítést, a keresztény lakosság számára pedig útmutatást jelentett. (Szenes 1986) Slachta Margit a Szociális Testvérek Társasága alapító rendfőnöke volt, és e rendnek erős közössége volt Kolozsváron. Ebből arra lehet következtetni, hogy a kolozsvári rendtagok gyorsírással rögzíthették a szöveget, hogy aztán sokszorosítani és terjeszteni lehessen. Márton Áron beszéde Kolozsváron közvetlen bátorítást jelentett arra, hogy az üldözötteket támogassák. Rendházak, kórházak nyújtottak menedéket az üldözötteknek. A kolozsvári egyetem klinikáján például Haynal Imre és Miskolczy Dezső professzorok irányították az üldözöttek mentését, akiket betegként fektettek be. „Haynal Imre professzor gyakran bombariádok alkalmával, az éj leple alatt osont be a zsidó betegek házába.” (Löwy 2005, 251. p.)

Négy nappal e beszéd elhangzása után Márton Áron még Kolozsvárról levelet írt a kolozsvári deportálások legfőbb felelőseihez, a magyar belügyminiszterhez, a Kolozs megyei főispánhoz és a kolozsvári rendőrfőkapitányhoz, melyben a deportálás azonnali leállítását követelte: „Tegnap értesültem, hogy zsidó-címen az elmúlt napokban összegyűjtött zsidókat és keresztényeket el fogják szállítani. Amit az ilyen szállítmányok kezeléséről és jövő sorsáról mondanak, az ember nem tudja megdöbbenés és mélységes megrendülés nélkül hallani.

Kötelességeim visszahívnak munkahelyemre, Romániába, de emberi, keresztény és magyar kötelességemnek tartom, hogy visszaindulásom előtt az illetékes hatóságok tényezőket szeretettel és Isten nevében kérjem, hogy az embertelenségeket akadályozzák meg, vagy ha erre nem képesek, ne működjenek több ezer ember elpusztítására irányuló cselekményben közre.

Ezekben a végzetes napokban minden felelős embernek éreznie kell, hogy nemzetünk sorsa és vele együtt mindnyájunk sorsa is Isten kezében van, nem lehet tehát Isten bosszúállását magunk fejére hívnunk olyan bűnök elkövetésével, vagy azokban való közreműködéssel, amelyeket a katekizmus az égbekiáltó bűnök közé sorol, s amelyeknek földi megtorlása a tapasztalat szerint nem marad el.” (Márton 1988c)

A jeruzsálemi Jad Vasem Intézet 1999-ben a *Világ Igaza* (Népek Igaza) cím odaítélésével ismerte el Márton Áronnak az erdélyi zsidóság megmentésére irányuló törekvéseit.¹

Márton Áron már a második világháború alatt és az után is felvetette a keresztény társadalomnak a második világháború miatti felelősségét. A világgal szemben megfogalmazott kritikáját összekötötte a keresztény társadalmak kritikájával. Míg egy bizonyos

1 Márton Áron izraeli kitüntetése. *Új Ember*, 2000. április 16.

barokkos szellemiségű, öncélú egyházfelfogás hajlamos volt a saját vélt tökéletességének a tudatában élve a „bűnös világ” felé ujjal mutogatni, addig Márton Áron az egyháznak a világ iránti felelősségét átérezve, feltette a kérdést, hogy az egyházas színbe öltöztetett „félkereszténység” mennyiben felelős azért, ami a háborúban történt. „A kereszténység nem lehet félkereszténység, hanem totális: vagy egész, vagy semmi. A félkereszténység nem képes megkötni az omló partot.” (Márton 1945b) „Ha keresztény társadalmak lelki arcán, szellemi és erkölcsi magatartásán pogány vonások tűnnek elő, a felelősség alól a társadalom tagjait sem lehet felmenteni. A társadalom nagy elfordulása Istentől nem mehetett volna végbe a mi közreműködésünk és mulasztásunk nélkül.” (Márton 1945a) „Bizonyos mértékben mindnyájan felelősek vagyunk azért, ami történt: a mai társadalom téves fejlődéséért, az okozott károkért és az erkölcsi emelkedettség hiányaért. A kereszténységgel sokszor csak parádéztunk, alkalmi köpönyegként viseltük, de törvényeit egyéni életünkben sem követtük és főképp eltűrtük azt, hogy a keresztényi elveket a közéletből minden lényeges vonatkozásban kiküszöböljük. Most ütött a jóvátétel órája.” (Márton 1988e) A kereszténység felelőssége mellett elítélte azt a pogány felfogást is, mely a nemzetnek abszolút érvényt tulajdonított. „Az elfajulás azzal kezdődött, hogy egyoldalú túlzással a nemzetnek középponti jelentőséget tulajdonítottak, és ebből kiindulva megengedhetőnek tartották, hogy a nemzeti érdeknek minden más érdeket alárendeljenek. A legveszedelmesebb túlzását ez a felfogás abban a mozgalomban érte el, mely az emberiség családját alsóbbrendű és felsőbbrendű fajokra osztotta.” (Márton 1988d, 121. p.) Márton Áron magyarként nem volt elfogult, és nem fogadta el a magyarok elleni elfogultságot sem. A második bécsi döntés által kiváltott helyzetben *kölcsönös, egyforma magyar-román felelősségről* beszélt. „A politikamentes és elfogulatlan történetírás feladata lesz, hogy a kettéosztott Erdély két kisebbségének (a románnak Észak-Erdélyben és a magyarnak Dél-Erdélyben – V.L.) egyidejű szenvedését és annak okait feltárja és mérlegre tegye. Minket súlyos esztendőik súlyos tapasztalatai annak a végtelenül lehangoló végső következtetésnek levonására kísértenek, hogy *ahol a nemzeti érdek egyoldalú és türelmetlen eltúlzással minden más érdek fölé emeltetik és ez a felfogás behatol a lelkekbe, ott kisebbségi ember számára szabad emberhez méltó élet nem lehetséges.*” (Márton 1988d, 126. p.)

A második bécsi döntéssel Magyarországhoz visszacsatolt terület 1944 őszétől újra Romániához került. 1945-től a kommunista párt támogatásával a Magyar Népi Szövetség lett a romániai magyarság monopolhelyzetet élvező politikai képviselője. A Magyar Népi Szövetség vezetősége 1945 novemberében a romániai magyarság megkérdezése nélkül, sőt saját tagságának megkérdezése nélkül nyilatkozatot fogalmazott meg, mely szerint az erdélyi magyarság Romániához szeretne tartozni, mert Románia biztosítja a nemzetiségi jogokat. Ezt a nyilatkozatot a román külügyminiszter kivitte a párizsi béketárgyalásokra. Erről értesülve Márton Áron úgy ítélte meg, hogy a Magyar Népi Szövetségnek nem volt felhatalmazása egy ilyen nyilatkozat megtételére és nem is tekintheti magát az erdélyi magyar társadalom kizárólagos képviselőjének. Az erdélyi magyar társadalomnak a Magyar Népi Szövetséggel legalább azonos jogú képviselői a magyar felekezetek, melyek csaknem teljesen átfogták e társadalmat. Ugyanakkor ott voltak az autonóm romániai magyar gazdasági és szövetkezeti tömörülések, választott vezetőikkel és az összesen körülbelül 800 ezer fős tagágukkal. Márton Áron a Magyar

Népi Szövetség nyilatkozatáról értesülve, egykori tanítványát és követlen munkatársát Venczel Józsefet bevonva, megbeszélést kezdeményezett a gazdasági és szövetkezeti tömörülések vezetőivel és az erdélyi református püspökkel. Venczel József ekkor szociológiát és matematikai statisztikát tanított a magyar nyelvű kolozsvári Bolyai Egyetemen. A megbeszéléseken arra az eredményre jutottak, hogy memorandumot kell küldeni a párizsi béketárgyalásokra, melyben azt javasolják, hogy a békekonferencia etnikai alapon húzza meg a magyar–román határt. A memorandumhoz az erdélyi nemzetiségi statisztikai viszonyokat jól ismerő Venczel József rajzolta meg Erdély etnikai térképét, melyen olyan határt javasolt, mely kisebb területet hagyott volna Magyarországnak számára, mint amit a második bécsi döntés juttatott. Ezzel az 1940-ben adott területnél kisebb került volna Magyarországhoz, viszont e kisebb területen teljesen egyértelmű magyar többség lett volna. A memorandumot a bukaresti magyar követ segítségével eljuttatták a nagyhatalmakhoz. A bukaresti magyar követ 1946 áprilisában arról tájékoztatta a memorandum aláíróit, hogy az Amerikai Egyesült Államok egyértelműen támogatja a kezdeményezést, viszont a Szovjetunió és Franciaország egyértelműen elutasítja. Ami rosszabb, elutasító volt a Szovjetunió által támogatott Rákosi Máttyás, Magyarország kommunista ura is. Az igazságosabb országhatár meghúzására irányuló erdélyi magyar kezdeményezés ezzel elbukott. (Lakatos 1987; – az itt jelzett adatok a Teleki László Intézet fennállásának idejére vonatkoznak.) A kérdéshez tartozik az is, hogy ugyanekkor Magyarországon Bibó István, a széles politikai palettán elfogadott nemzetközi rangú jogfilozófus is megírta *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* című könyvét, melyben szintén az etnikai határokat javasolta.

1945-ben egyre szaporodtak a romániai magyarokat érő jogsértések. Márton Áron 1946 januárjában levelet írt Petru Groza miniszterelnöknek, aki jól beszélt magyarul és akivel személyes ismeretségben állt. Petru Groza az erdélyi magyarok között népszerű volt, Márton Áron is nagyrabecsüléssel írt róla: „az általános gyűlölködés közepette megértő hangon csak Nagyméltóságod szólott”. Levelében Márton Áron felrója, hogy a magyar tannyelvű iskoláknak teljesen hiányzik az anyagi alapja, a kolozsvári magyar egyetem az ingatlanaitól megfosztott állapotban van, az 1945. évi román földreform a magyar gazdákat hátrányosan különbözteti meg, és az állampolgársági törvény rendelkezései miatt törzssőkös erdélyi magyarok veszítik el az állampolgárságukat. Felrója azt, hogy a demokratikus legitimitással nem rendelkező Magyar Népi Szövetség monopolhelyzetet élvez, szabad választás híján a Magyar Népi Szövetség nem tekinthető a magyar kisebbség hiteles képviselőjének: „A romániai magyarságnak ma nincs magaválasztotta politikai képviselője.” (Márton 1988a.)

A két diktatúra, a náciizmus és a semmivel sem különb kommunizmus között Márton Áron az állam feladata és a demokrácia mibenléte fölött is elmélkedett.

Amit az államról – a totális diktatúrát már megtapasztalva és az embert a készülődő új diktatúrától is feltve – 1945-ben Kolozsváron elmond, abból az derül ki, hogy elismeri a hatalomnak az Istentől eredő mivoltát, de nem elégszik meg ennek megfogalmazásával, mert a hatalom gyakorlója *ennek elismerésével* még akár önmagukat is igazolják. Azt is hozzáteszi ehhez, hogy *ha* a hatalom Istentől van, *akkor* gyakorlásának módja is csak az evangéliumi normák szerint történhet, a hatalom tehát éppen e logika szerint nem lehet öncélú, hanem az emberek szolgálatában kell állnia. „Szilárd jogrend és független bíróság nélkül nincs társadalmi béke. (...) És el kell ismertetni azt az

elvet, hogy az állam szolgálatában álló testületek és hivatalnokok is felelősségre vonhatók, a szabadságot, tulajdont, becsületet, az egyesek boldogulását és örök üdvösségét – vagyis az ember elidegeníthetetlen jogait – sértő rendelkezéseket kötelesek visszavonni, és ha kárt okoztak, kötelesek azt az okozott kárt megtéríteni. Nagyon régen volt, amikor az államról lelkesedéssel, és mint az emberiség egyik legnagyobb jövőjéről beszéltek. Ma a tudomány is tehetetlenül és bizonyos kétkedéssel áll ezzel a földi hatalmassággal szemben. (...) Keresztény felfogás szerint minden közösség, s így az állam is csak eszköz az emberek javának szolgálatában. (...) és a ma élő nemzedékeknek vállalniuk kell, hogy az állam feladatai körül felburjánzó hamis elméletek káros hatását kimutassák, a tévedéseket eloszlassák és az államhatalom alá erkölcsi alapot vessenek, hogy felismerjék és elismertessék azt az igazságot, hogy földi vonatkozásban az uralkodás legmélyebb értelme, s így az állam legősibb és egyedül igaz indoklása: a szolgálat, a társadalomnak, a közjónak, az összes polgárok javának a szolgálata.” (Márton 1988e)

A demokráciáról 1946-ban Marosvásárhelyen beszélt, és beszédét körlevél formában is kiadta. Márton Áron szerint a demokrácia működéséhez több sarkalatos jogot kell biztosítani, így a vélemény szabad kinyilvánításának jogát és a szabad választás jogát, ami feltételez egy harmadik jogot, az egyesülési szabadságot is. Márton Áront a demokrácia és a szabadság összefüggése foglalkoztathatta, ha az ellenkező vélemény kimondásának szabadságában azt látta, hogy a hatalom gyakorlója az ellenkező vélemény ismeretében kapnak lehetőséget az önellenőrzésre. „A véleményszabadság biztosítása a demokráciára nézve egyenesen életkérdés. Ahol a véleménynyilvánítás szabadsága korlátozva van, ott nem lehet demokráciáról beszélni. (...) Az egészséges demokráciát az egészséges közvélemény alakítja, és ez csak ott működik, ahol szabad az ellenkező véleményeket is kimondani.” Ilyen módon a hatalom „az ellenkező vélemények elnyomásával a saját gyöngeségét árulja el”. (Márton 1946) Márton Áron az itt leírtakkal a saját személyiségét tárja elé: természetesnek veszi azt, hogy sokféle nézet élhet egymás mellett, nincsenek véleménymonopóliumok. Ha pedig a pluralizmust elfogadva elfogadta azt, hogy például az ő véleményétől eltérő nézetek is lehetségesek, akkor ő, a párbeszéd mestereként, képes volt a szóértésre, és e készségével alkalmas volt arra, hogy a szekularizált világban evangelizáljon. A két diktatúra között egyedül a demokrácia eszméjét tartotta emberhez méltó társadalomformáló gondolatnak. „A mostani háború vérzivatarából, mint egy jobb kor hajnalcsillaga, a demokrácia eszméje röppent fel az emberiség egére. A gyötrelmek órájában támadt a népeknek az a gondolatuk, hogy talán sok szenvedéstől megszabadultak volna, ha az államhatalmat jobban ellenőrzik és a hatalom birtokosainak a kezét a népakarattal megkötik. Sikerül-e a népnek ezt a célt elérni? Most folyik a sorsdöntő kísérlet...” – írta és mondta 1946-ban Marosvásárhelyen, amikor beszéde szerint „az új Európa körvonalai még elmosódottak”. (Márton 1946) Ma feltehetjük a kérdést: vajon a mai Európa körvonalai mennyivel tisztábbak?

A román ortodox egyház mindig ferde szemmel nézett az erdélyi románok görög katolikus egyházára, mely az erdélyi román vallásunió 1698-as aláírása óta létezett, és melynek 1701 óta püspöksége van. (Karácsonyi 1985, 217–218. p.) Az 1927-es konkordátum megkötése után Erdély és a Partium területén öt román nyelvű görög katolikus püs-

pökség működött. Az ortodoxia vallási hegemoniára és egyúttal minden románok fölötti uralomra tört. Ennek jegyében Iustinian bukaresti ortodox pátriárka 1948. szeptember 19-én bejelentette, hogy megvalósítják a román vallási egységet. (Dr. Marton 1996b) Ezt követően pedig október 1-jén rendőri erőszakkal egy kisebb csoport görög katolikus papot, akik a papság összességének tíz százalékát sem tették ki, Kolozsvárra tereltek. E csoportban egyetlen püspök sem volt. E papok fenyegetések hatására egyházi delegátusoknak mondták magukat és felbontották a Rómával 1698 óta létező vallási uniót. (Todea 1990) Hangsúlyozni kell e lépés törvénytelenességét. A konferenciát ugyanis nem a katolikus egyház, hanem a görögkeleti egyház és a román állam szervezte, így az ott jelen lévőknek semmilyen jogkörük sem lehetett. E konferencia után, december 1-jén a görögkeleti egyház és a román állam nem létezőnek nyilvánította a görög katolikus egyházat. (Dr. Marton 1996)

Márton Áron, hírét véve annak, hogy megtörtént a görög katolikus papság tíz százalékát sem kitevő, semmilyen felhatalmazással nem rendelkező csoportnak a konferenciája, *azonnal körlevelet adott ki, melyben az erdélyi román katolikusok, a görög katolikusok segítségére sietett.* A konferencia, mely törvénytelen módon kimondta a Rómától való elszakadást, október 3-án ért véget. Márton Áron három nappal később, tehát lényegében azonnal reagált az egyházat, azon belül a román ajkú katolikusokat ért támadásra. Október 6-án adta ki azt a körlevelét, melyben felszólítja a papságot, hogy ha kell, úgy is támogassák a betiltott, üldözött görög katolikusokat, hogy a templomokba is fogadják be őket. (Márton 1948a) Öt nap múlva, október 11-én egyszerre két körlevelet is írt, melyekben szintén felszólította az erdélyi római katolikus magyarokat arra, hogy mindenben támogassák az üldözött görög katolikus románokat. A két körlevél közül az egyiknek elrendelte a templomi felolvasását, a másik kimondottan a papságot készíti fel az üldözések idején tanúsítandó magatartásra. A világi hívők számára írt, templomban felolvasott körlevélben írja: „Ha tehát bárki felelőtlenül vallásokat elhagyására szólítana fel, ezen törvényekre (a román alkotmány vallásszabadságot kimondó szakaszára – V.L.) való hivatkozással utasítsátok vissza. Nehéz helyzetben lévő görög katolikus testvéreinknek pedig legyenek tehetségek szerint segítségükre. Vállaljuk velük a testvéri szolidaritást, imádkozzunk értük. Templomainkat készséggel bocsátjuk rendelkezésükre, mert lelkünk mélyéből el kell ítélnünk a legszentebb emberi jognak, a vallásszabadságnak ezt a megsértését.” (Márton Áron 1948b) Márton Áronnak a görög katolikus románokat védő tevékenységét 1990-ben adott interjújában Alexandru Todea bíboros, balázsfalvai érsek is elismerte. (Todea 1990)

A román kormány 1948 nyarán felmondta a Vatikánnal 1927-ben kötött konkordátumot, majd megjelent a kultusztörvény, mely államosítja az iskolákat, betiltja a szerzetesrendeket és megtagadja a katolikus egyházmegyéket legtöbbjének az állami elismerését. A magyar lelkipásztori nyelvű gyulafehérvári egyházmegyét, mint a legnépesebb romániai római katolikus egyházmegyét a kormány változatlanul elismerte. Ennek bizonyára nem a kommunista kormánynak a magyar lelkipásztori nyelv iránti toleranciája volt az oka, hanem az, hogy a kormány tudta, a legerősebb lelkipásztori egységet kell maga alá gyűrtie (látszatmegegyezéssel!) ahhoz, hogy a katolikus egyházat legyőzze. A kormány felszólította a katolikus egyházat, hogy nyújtsa be működési szabályzatát, a statútumot. A katolikus egyház nevében, a görög katolikusokat is képviselve, a kánonjog szabályainak megfelelően, Márton Áron készítette el a statútumot. Ezt azon-

ban a kormány, éppen azért, mert a kánonjog szabályait követte, nem fogadta el. Ezután Márton Áron letartóztatásáig tartó huzavonák kezdődnek a státútum ügyében. A megegyezés nem született meg, mert Márton Áron következetesen olyan tervezetet dolgozott ki, mely védi az egyháznak a Krisztustól adott autonómiáját, a kormány elképzelését pedig Márton Áron utasította vissza, mert az elvette volna az egyház autonómiáját és az ateista állam eszköztárába rendelte volna az egyházat. Márton Áront az 1949. május–júniusi, százezreket megmozgató székelyföldi bérmakörút és a csíksomlyói pünkösdi búcsú után letartóztatták. Letartóztatása 1949. június 21-én történt, amikor éppen a kormánnyal folytatandó tárgyalásokra indult. Vizsgálati fogsága két évig tartott, majd 1951. augusztus 7-én, koncepciós perben életfogytiglani börtönre ítélte a bukaresti katonai bíróság. A perben hihetetlenül hamis vádat fogalmaztak meg, eszerint Márton Áron és társai Tito jugoszláv marsallal és Rajk László magyar belügyminiszterrel szövetkezve Magyarországnak akarták volna átjátszani Erdélyt. A letartóztatás és az életfogytiglani ítélet valódi oka az volt, hogy Márton Áron nem írta alá azt a megállapodást, amely az ateista államnak rendelte volna alá az egyházat. Börtönéveinek nagyobbik részét a máramaroszi fegyházban töltötte, ahol egy cellában raboskodott Pacha Ágoston temesvári püspökkel, Boros Béla temesvári titkos püspökkel (1990-ben érseki címet kapott), Joseph Schubert bukaresti titkos püspökkel és Alexandru Todea balázsfalvai görög katolikus titkos püspökkel, aki a rendszerváltás után balázsfalvai érsek és bíboros lett. Az öt püspök olyan szellemi közösséget alkotott, ami a cella falain túlra is kisugárzott. Boros Béla tanúskodott róla, hogy volt olyan román börtönőr, aki megtanulta magyarul a Miatyánkot.²

1949 és 1955 között, Márton Áron szabadulásáig, ordinarius substitus minőségben olyan egyházmegyei kormányzók vezették az erdélyi római katolikus püspökséget, akik függetlenek maradtak az állami törekvésektől. Ez a Márton Áron által, a letartóztatása előtt elindított kormányzati vonal 1951 márciusától, Jakab Antal hivatalba lépésétől, a Szentszék utasítására titokban maradt. (Jakab Antal később tizenhárom évet töltött börtönben, majd 1972-ben Márton Áron segédpüspöke, 1980-ban pedig megyéspüspökként az utóda lett.) A Márton Áron kormányzati jogfolytonosságát átörökítő, ordinarius substitus minőségben kormányzó személyek közül Boga Alajos, Sándor Imre és az e feladatra felkészülő Gajdásy Béla börtönben haltak meg.

Az a megoldás, hogy titkos ordinárius kormányozta a nyilvános lelkipásztori struktúrát, a korszak kommunista egyházüldözéseinek sorában egyedülálló és sikeres megoldás volt. A gyakorlatban ez a rendszer úgy működött, hogy Eröss Lajos kolozsvári káplán vezetésével volt egy – a rendszer szóhasználatával – „összeesküvő” papi csoport, mely közvetített a titkos kormányzó és a börtönben lévő püspökhöz hű, nyilvánosan működő lelkipásztorok között. A tikos egyházkormányzat kánonjogi biztosítója a kommunista hatóság által a dési kolostorba internált, Rómában egyházjogból doktorált Gurzó Anaklét ferences szerzetes volt. Eröss Lajos két részletben összesen tizenkét évet töltött börtönben, illetve a Baragan-vidéki koncentrációs táborban. A hetvenes években Márton Áron legközelebbi munkatársa, püspöki irodaigazgató és nagyprépost

2 Boros Béla érsek szóbeli közlése a szerző számára.

lett. Gurzó Anklét hét esztendő telt börtönben, a hetvenes években a gyulafehérvári papnevelő intézet spirituális volt.

A titkos egyházkormányzat mellett, konspirációs okból részben attól függetlenül, titkos püspökeik is voltak a romániai katolikus egyházmegyéknél. Boros Béla, a temesvári egyházmegye tizenhárom esztendő telt börtönben töltött titkos püspöke tájékoztatta e sorok íróját arról, hogy a titkos püspökök soha nem voltak egyúttal ordináriusok azért, hogy ha az egyik vonalban letartóztatás történik, az ne érintse a másik vonalat. Így például egy titkos püspök letartóztatásakor az ordinarius substitus szabadlábon maradt. A titkos püspökök feladata az apostoli folytonosság biztosítása lett volna abban az esetben, ha a lelkipásztori munka teljes egészében „föld alá” szorult volna. A titkos püspökök és az adott egyházmegye mindenkor ordináriusai ismerték egymást. Ezt a bonyolult rendszert, melyet a kommunista hatóság soha nem látott át, a nuncius kiutasítása után az olasz követség segítségével az Apostoli Szentszék működtette.³

A nehéz időben Romániában élő katolikus püspökök sorsa a következőképpen alakult:

Római katolikusok: Márton Áron gyulafehérvári megyéspüspök. 1949-ben letartóztatták, életfogytiglani ítélettel hat évet töltött börtönben, tíz évet saját hivatalában mozgásszabadságától megfosztva, kényszerlakhelyen élt. Erőss Alfréd gyulafehérvári titkos püspök. Várható letartóztatása előtt, 1950-ben agyvérzésben meghalt. Macalik Győző gyulafehérvári titkos püspök. Börtönben halt meg 1952-ben. Scheffler János szatmári megyéspüspök és nagyváradi apostoli kormányzó. 1950-ben kényszerlakhelyre hurcolták, 1952-ben letartóztatták és ebben az évben börtönben meghalt. Boldoggá avatták 2011-ben. Bogdánffy Szilárd szatmári és nagyváradi titkos püspök. 1949-ben letartóztatták, 1953-ban börtönben meghalt. Boldoggá avatták 2010-ben. Pacha Ágoston temesvári megyéspüspök. 1950-ben letartóztatták, és 82 éves korában 18 év börtönre ítélték. 1954-ben már halálos betegen, nagyrészt megvakulva visszavitték a temesvári püspökségre, ahol rövidesen meghalt. Boros Béla temesvári titkos püspök. 1951-ben letartóztatták, életfogytiglani börtönre ítélték, börtönben töltött tizenhárom évet. II. János Pál pápa 1990-ben címzetes érsekké nevezte ki. 2003-ban halt meg élete 95., püspöksége 55. évében. Anton Durcovici moldvai (iași-i) püspök, börtönben halt meg 1951-ben. Duma János (Ioan Duma) moldvai titkos püspök. Börtönben töltött tizenhárom vagy tizenöt évet, 1981-ben halt meg. Alexandru Cisar bukaresti érsek. Ő volt az egyetlen, aki elfogadta az állami hatóság által rá kényszerített nyugdíjat, ezért a Szentszék is elmozdította érseki székéből. Ezután börtönbe nem került, kényszerlakhelyre hurcolták, ott halt meg. Joseph Schubert bukaresti titkos püspök. Letartóztatták 1951-ben, börtönben töltött tizenhárom évet. Emigrációban halt meg 1969-ben.

Görög katolikusok: Ioan Suci balázsfalvai apostoli kormányzó. Letartóztatták 1948-ban, börtönben halt meg 1953-ban. Liviu Chinezu balázsfalvai segédpüspök. Letartóztatták 1948-ban, börtönben halt meg 1955-ben. Alexandru Todea balázsfalvai titkos püspök. Először 1947-ben, majd 1948-ban tartóztatták le, ezután a börtönből meg-

3 A titkos ordináriusok és a titkos püspökök működéséről a következő személyektől (egykori résztvevőktől) kaptam szóbeli információkat: Boros Béla érsek, egykori titkos püspök; Jakab Antal püspök, egykori titkos ordinárius; Erőss Lajos nagyprépost, püspöki irodaigazgató, egykori titkos ordinárius-jelölt; Léstyán Ferenc főesperes, egykori titkos ordinárius, Dávid László egykori püspöki titkár, Ferencz Ervin OFM.

szökött. Harmadszor 1951-ben tartóztatták le, börtönben töltött összesen tizenöt évet. 1990-ben balázsfalvai érsek, majd bíboros lett. *Alexandru Rusu* nagybányai püspök. 1963-ban börtönben halt meg. *Ioan Dragomir* nagybányai titkos püspök. Börtönben töltött tizenöt évet, 1985-ben halt meg. *Valeriu Traian Frențiu* nagyváradai püspök, 1952-ben börtönben halt meg. *Iuliu Hirțea* nagyváradai titkos püspök, börtönben töltött összesen tizenhárom évet. *Iuliu Hossu* kolozsvár-szamosújvári püspök. Letartóztatták 1948-ban, börtönben töltött tizenhat évet, mint in petto bíboros, 1970-ben kényszerlakhelyen halt meg. *Ioan Chertes* kolozsvár-szamosújvári titkos püspök, börtönben töltött tizenhárom vagy tizennégy évet. II. János Pál pápa 1990-ben címzetes érsekké nevezte ki. *Ioan Bălan* lugosi püspök. 1948-ban tartóztatták le, börtönben töltött tizenhat évet, 1969-ben kényszerlakhelyen halt meg. *Ioan Ploscaru* lugosi titkos püspök, börtönben töltött tizenhárom vagy tizennégy évet. *Vasile Aftenie* püspök, a balázsfalvai érsek bukaresti helynöke. Letartóztatták 1948-ban, börtönben halt meg 1950-ben.

Részben azért, mert a kommunista hatóság számára kiismerhetetlen volt a titkos kormányzati rendszer, részben a genfi négyhatalmi tárgyalásokat követő nemzetközi enyhülésnek köszönhetően, 1955-ben Márton Áront szabadlábra helyezték. Nem kapott sem kegyelmet, sem amnesztiát, természetesen nem is rehabilitálták, hanem a hivatalos meghatározás szerint felfüggesztették az életfogytiglani börtönbüntetésének letöltését. Az 1956-os magyar forradalom leverését követően azonban a korábbi átmeneti enyhülést Romániában is gyors politikai fagyás követte. Márton Áronnak 1957 júniusában bevonták a személyi igazolványát, amivel gyakorlatilag törvényen kívüli állapotba helyezték. Mozgásszabadságát a püspöki palotára és az azzal egy telken lévő gyulafehérvári székesegyházra korlátozták. Tíz évig, 1967-ig volt házi őrizetben, ami alatt folyamatosan fenyegette őt az újabb bebörtönzés lehetősége. Franz König bíboros, akit 1967-ben a bukaresti pátriárka meghívott Romániába, azzal a feltétellel fogadta el a meghívást, hogy találkozhat Márton Áronnal, akinek kényszerlakhelyét ezért oldották fel.

Márton Áron a börtönből való kiszabadulása után, jogi helyzete miatt újabb bebörtönzéssel fenyegetve, változatlanul azt az elvet képviselte, hogy az egyháznak a Krisztus által adott autonómia alapján kell működnie, változatlanul távol kell tartania magát az immanens hatalmi törekvésektől. Annyit jelent ez: változatlanul nem hódolt be az ateista államhatalomnak. Kiszabadulása után néhány hónappal, 1955 augusztusában Kolozsváron járt. Egy görög katolikus fiatalember, aki azzal a szándékkal készült papságra, hogy betiltott, katakomba életet élő egyházának, a görög katolikus egyháznak a papja legyen, ekkor látta először Márton Áront. Az akkori fiatalember neve Lucian Mureșan, aki ma a katolikus egyház bíborosa és a balázsfalvai görög katolikus főegyházmegegye nagyerseke. Idézzük fel az ő emlékeit annak tanúságaként, hogy Márton Áron hajlíthatatlan – a kommunisták számára javíthatatlan – módon semmibe véve az egyházra vonatkozó kommunista törvényeket, változatlanul érvényes egyháznak, a katolikus egyház érvényes rítusának tartotta az erdélyi románok betiltott egyházi közösségét. „Közelről látva az az érzésem támadt, hogy egy *szent előtt állok*. Sem akkor, sem most nem tudom megmagyarázni, amit akkor éreztem. Egészen rendkívüli volt. Utána, egy számomra emlékezetes napon, még azon év augusztus 16-án leírhatatlan izgalommal ministráltam egy szentmisén, amelyet ő mutatott be a kolozsvári Szent Mihály-templomban. Öten voltunk fiatalok, egykorúak és román nemzetiségűek, a görög katolikus egyház fiai. (...) A szentmise után néhány percre fogadott bennünket,

és választékos románsággal a következőket mondta nekünk: Ti egy mártír egyház gyermekei vagytok; hosszú éveket töltöttem püspökeitekkel a börtönben. Egész együttlétünk alatt példamutató volt a viselkedésük. Igaz testvéreként éltünk együtt. Szerettük egymást, és készek voltunk bárminő kínzást eltűrni és örömmel feláldozni akár életünket is az egyház ügyéért.” (Fodor 2013) Majd pedig, amikor az öt román, görög katolikus ministráns kérte felvételét a gyulafehérvári magyar római katolikus papneveldebe, felvette őket, tudatva, hogy összesen negyven görög katolikus kérelem van. Nyilván öt személyt észrevétlenül el tudott helyezni, amit megkönnyített az, hogy akkor a sok ott tanuló moldvai papnövendék ellátására román nyelvű képzés is folyt Gyulafehérváron, köztük „bújtatta” a szintén román nyelvű görög katolikusokat, akiknek katolikusságát az állami hatóság nem ismerte el. Majd amikor a bukaresti kormány – miután rájött arra, hogy a már elrománosodott csángó papnövendékek visszamagyarosodnak Gyulafehérváron – újra engedélyezte a iasi-i szemináriumot, és a moldvai papnövendékek ott folytatták tanulmányaikat, ott maradtak a görög katolikus románok. Ez feltűnt a hatóságnak, és az állami hatóság kitiltotta őket Gyulafehérvárról. Ez az öt görög katolikus papnövendék negyedik tanévének végén történt. Tanulmányaikat tehát nagyrészt a nyilvánosan, ámbár csak megtűrt állapotban működő római katolikus papneveldeben végezték, majd hatósági kitiltásuk után földalatti körülmények után folytatták. Végül az 1964-es amnesztia idején szabadult, börtönt túlélő püspökök titokban szentelték pappá őket.

Márton Áron nem csak a betiltott görög katolikus egyház túlélését segítette, hanem a betiltott ferences rend titkos papnövendégeit is pappá szentelte. Az 1948-as kultusz-törvény a ferences rendet is betiltotta, de az erdélyi ferencesek egyszerűen – ferences egyszerűséggel! – nem vettek tudomást erről. Egy évig még a vajdahunyadi ferences teológia is tovább működött, míg felheccelt munkásokkal szét nem verették azt. A hatóságok az akkor körülbelül 120–130 erdélyi ferencset 1951-ben előbb együtt Máriaradnára, majd 1952-ben három csoportra osztva három kisebb ferences kolostorba utalták kényszerlakhelyre, a kolostor elhagyásának tilalmával. Désre internálták a vajdahunyadi ferences teológia tanári karát. A felsőbb évfolyamokat még 1949-ben Pacha Ágoston temesvári püspök pappá szentelte azzal, hogy a hiányzó tanulmányokat felszentelt papként fejezzék be. Az alsóbb évfolyamok növendégei pedig „beszállingóztak” az internálásba előbb Máriaradnára, majd Désre a tanáraik után, maguk is vállalva a kényszerlakhelyet. Itt, az állami hatóság előtt titokban folyt az a teológiai képzés, amit később az erdélyi ferences zsargon „dési szabadegyetem” névvel illetett. Ezt a titokban képzett nemzedéket szentelte diakónussá, majd pappá Márton Áron 1956-ban és 1957-ben. Az 1956-os szentelések a dési kolostorban, a ferencesek kényszerlakhelyén voltak, mert Márton Áronnak ekkor még megvolt a mozgásszabadsága. Azonban 1957-ben, személyi igazolványának bevonásával őt is kényszerlakhelyre utalták, ezért a szentelendők szöktek el hozzá Gyulafehérvárra, ahol az állami hatóság által törvényen kívüli helyzetbe kényszerített püspök pappá szentelte a tiltott rend növendégeit.⁴

4 Az állami engedély nélkül működő titkos ferences papképzésről és felszentelésükről a következő személyektől kaptam információkat: Bálint Salvator OFM egyháztörténész, az egykori vajdahunyadi ferences hittudományi főiskola rektora; Ferencz Ervin OFM házfőnök; Bartók Albert OFM egykori titkos növendék; Márk József OFM egykori titkos növendék.

A kommunisták az egyház megosztásának céljából mozgalmat szerveztek a papságon belül, melybe különböző módokon nyertek meg embereket. Voltak, akiket sértettségük, voltak, akiket hiúságuk által, másokat zsarolással szerveztek be. Olyan esetek is előfordultak, hogy a kommunista sajtó neveket szerepeltetett egyes rendezvények résztvevőiként, olyanokét is, akik ténylegesen ott sem voltak. A kommunisták e mozgalomnak a „katolikus békemozgalom” nevet adták, ami elárulta azt, hogy a megosztáson túl propagandisztikus céljaik is voltak. Igyekeztek ugyanis olyan látszatot kelteni – a hidegháború kibontakozásának ideje volt ez –, mintha azok, akik nem tartoznának e mozgalomhoz, háborút akarnának. A mozgalomhoz tartozó papokat békepapnak nevezték el, ami azonban a nép ajkán hamarosan szitokszóvá vált. Aki békepap volt, az a nép szemében szégyenbélyeget viselt.

Márton Áron börtönévei alatt Erdélyben is szerveződött „katolikus békemozgalom”, ami a papságnak körülbelül a tíz százalékát érintette. Ennek értelmezéséhez, értékeléséhez ismerni kell a körülményeket, melyekről fentebb már volt szó: a romániai katolikus püspököknek gyakorlatilag a száz százaléka börtönbe került (római és görög katolikusok, nyilvános és titkos püspökök egyaránt), és a püspökök fele nem került ki élve a börtönből. Márton Áronnak is elterjedt a halálhíre, 1953-ban Szalay Jeromos emigráns magyar bencés pap Párizsban mint meghalt püspökről írt róla könyvet. (Szalay 1953.) Ilyen viszonyok között Erdélyben is voltak kicsinyhitű papok, akik azt gondolván, hogy a kommunista államhatalom nélkül az egyház nem boldogulhat, „beálltak a sorba”. E sorok írójának személyes véleménye, hogy a romániai katolikus egyházra nehezedő, más kommunista országokhoz képest súlyos teher (lásd a püspökök bebörtönzési és túlélési valószínűségét) mellett, a körülbelül tíz százaléknyi érintettség nem nagy arány. Körülbelül kilencven százalék vagy aktív, vagy csendes ellenállóként, de kitartott. Ennek volt köszönhető az, hogy a „békemozgalom” nem tudta kiterjeszteni hatalmát az egyházra, végső soron egyebek mellett ennek is köszönhető volt az, hogy Márton Áront 1955-ben szabadlábra helyezték. Ha a békepapok ki tudták volna terjeszteni hatalmukat az egyházmegye papságára, akkor Márton Áront természetesen soha nem bocsátották volna szabadon.

Miután Márton Áron kijött a börtönből, jogilag egy nap alatt, morálisan, lelkipásztorilag pedig körülbelül két-három év alatt felszámolta az ateista állammal kollaboráló békemozgalmat. Jogilag egy nap alatt úgy számolta fel e mozgalmat, hogy miután 1955. március 25-én visszatért székhelyére, Gyulafehérvárra, azonnal kiadott egy körlevelet, melynek hangvétele egyértelmű: az egyházban minden jog az Apostoli Szentszéktől származik, amibe a papságon kívüli hatalom, mint például az állam, nem szólhat bele. A körlevél kitér a békepapság által kiváltott bizalmatlanságra, amit fel kell számolni. (Márton 1955) Ez a körlevél már egyértelművé teszi azt, hogy Márton Áron nem a „jó pap” és a „rossz pap” kategóriáiban gondolkodik, hanem a papság számára kötelező egység gondolata szerint. Az egyház ellenségei, a kommunisták talán még vártak is arra, hogy a börtönből szabadult püspök majd „jól szétcsap” a békepapok között, amivel a papság soraiban további ellentéteket szított volna. Márton Áron nem ezt tette.

A jogköröket tisztázó körlevél mellett Márton Áron a következő két-három évben lelkigyakorlatokat szervezett a kiengesztelődés érdekében, amelyeken minden papnak át kellett esnie, aki éppen szabadlábon volt. A köztudat e lelkigyakorlatokat úgy értékeli, hogy a békepapság megrendezését szolgálták. Ez nem így van, még az egyháznak ártó békepapoknak kijáró penitencia mellett sem. Márton Áron senkit nem „leckéztetett”

lelkigyakorlatokkal. E sorok írójának Bálint Salvator ferences szerzetes, a lelkigyakorlatokat vezető két pap egyike mondta el, hogy a szabadlábbon lévő papság egészét érintették e lelkigyakorlatok, melyeknek célja nem „leckéztatás”, nem regulázás volt, hanem a bizalmatlanság megszűnését és az egység helyreállítását érte el Márton Áron. Azt természetesen bármelyik papról mindenki tudta, hogy hogyan „viselkedett” a püspök börtönévei alatt. A lelkigyakorlatok gyónással, a penitencia feladásával jártak, akik a püspök börtönévei alatt az egyház érdekei ellen cselekedtek, azoknak meg kellett újítaniuk engedelmességi fogadalmukat. Bálint Salvator kihangsúlyozta, hogy a békepapoknak – akik a nép előtt elvesztették bizalmukat – egyházközségükben a szószékről fel kellett olvasniuk a feloldozásuk tényét. „Ennek rendkívül nagy lelkipásztori hatása volt” – emlékezett vissza a beszélgetésben páter Salvator, és Márton Áront ez érdekelte, a lelkipásztori hatás. *Márton Áron ezután nem volt hajlandó hallani a papság soraiban semmilyen megosztottságról.* Akik az ő börtönévei alatt az Apostoli Szentszékhez hűségesek maradtak, azoknak hűségét megköszönte. Akik vétkeztek az egyházi fegyelmem ellen, de megbánták és megvallották ezt, azoknak megbocsátott. Márton Áron ezzel olyan helyzetet teremtett, hogy az engedelmességi fogadalmukat megújító békepapok is méltósággal tudtak visszatérni a püspökkel közösségben végzett lelkipásztori munkába. Ezzel pedig kifogta a szelet a kommunisták vitorlájából, akik azt várták, hogy az ateizmussal, a kommunista rendszerrel szemben hajlíthatatlan püspök majd úgy intézkedik, hogy azzal fenntartja a megosztottságot.⁵ Az őt jól ismerő erdélyi papság vallja: Márton Áron nagyon kemény ember volt – azonban még annál is szelídebb. Ennek az egyéniségének köszönhető, hogy Erdélyben a papi „békemozgalom” jogilag 1955. március 25-e óta, morálisan pedig az ötvenes évek vége óta nem létezett.

Márton Áron a számára 1957-ben kezdődő évtizedben, a kényszerlakhely által meghatározott évtizedben beszorult a püspöki rezidenciára. Onnan legfeljebb a lakása mögötti kertbe és a püspöki palotával egy telken lévő székesegyházába tudott átmenni. A rezidencián belül nem volt őrzete, de hivatalát például a szomszédos katonai laktanyából állandó megfigyelés alatt tartották. Mivel személyi igazolványát bevonták, e törvényen kívüli állapotában a neki ott adatott közvetlen egyházi területet nem hagyhatta el. Még a közeli hittudományi főiskola épületébe sem mehetett át, mert ahhoz ki kellett volna mennie az utcára – ahol viszont igazolvány híján az első rendőr letartóztatta volna. Az egyházmegye papjai bemehettek hozzá, illetve mivel ebben az évtizedben maga is tanára volt a hittudományi főiskolának (hodegetikát, a lelki vezetés és az evangelizáció tudományát tanította), ezért a papnövendékek Márton Áron lakására jártak át, hogy órát megtarthassa. A mindig intenzív szellemi életet élő püspök kisugárzásának első „haszonélvezői” a korszak papnövendékei voltak. E tíz esztendőnek és a házi őrizet utáni éveknek is a szellemi termékei azok a beszédek, amelyeket a székesegyházban papszenteléseken és diakónusszenteléseken mondott. E beszédek arról tanúskodnak, hogy házi őrizetben, a világtól elzárva is lépést tartott a világ változásaival. E beszédek már a hetvenedik életéve felé járva is friss szellemről, mély lelkületről, az élettapasztalat által is hitelesített, átélt hitről tanúskodnak.

⁵ Bálint Salvator OFM szóbeli közlése a szerző számára.

Márton Áron a II. vatikáni zsinat idejét e világtól elzártan, szellemileg mégis a régi igényessége mellett élte át. A zsinattól távol is lépést tartott a zsinati folyamatokkal. Már a harmincas években is zsinati szellemben gondolkodott, amikor egyetemi lelkészként világi apostolokat képezett, folyóirat-szerkesztőként, népszövetségi igazgatóként pedig a kultúra, a pedagógia már aktív munkáit krisztusi alapra állította. Zsinati szellemben járt el az emberi jogok védelmezőjeként és a mindenkori diktatúrák ellenzőjeként is. Öregkori beszédeiben a régi klerikális egyházkép szükséges lebontását hangsúlyozta, mert Krisztus az egyházat nem uralkodásra, hanem szolgálatra rendelte. „Idők folyamán a keresztény papság eltorzult, zárt osztállyá lett. Külön helyet foglalt el a társadalmi ranglétrán. (...) S a zsinat, a Szentlélek ösztönzésére, ezért kereste annyi gonddal, hogy a katolikus papság fogalmát a történelem folyamán hozzátapadt idegen elemektől megtisztítsa, s helyét (...) az evangélium szellemében határozza meg.” (Márton 1997c) A pap mint alter-Krisztus nem uralkodik, hanem szolgál, testvéri közösségben van Isten egész hívő népével: „a pap nem közvetítő, hanem eszköz (vagyis szolgáló – V.L.) az egyetlen Közvetítő kezében. (...) A pap igazi missziója tehát, éppen úgy, mint az Egyházé, nem politikai, gazdasági és társadalmi, hanem vallási. (...) A *külső klerikalizmus*, az *Egyház túlzott befolyása a politikai életre visszaféjlődött; s szűnőfélben van a belső klerikalizmus is, a klerikusok gyámkodása a laikusok fölött*. Az Egyház ma már nem külső befolyásra, nem elismerésre és dicséretre pályázik, hanem arra, hogy papjai és hívei minél mélyebben átéljék a kereszténységet.” (Márton 1997d) Márton Áron, aki imádkozó ember volt, felismerte Isten gondolatát a zsinati okmányokban. Azért volt lehetséges ez, mert – Krisztust tartva mesterének – az embert testvérnek tekintette, nem pedig a lelkipásztori munka pusztá tárgyának.

Márton Áron a zsinat munkájában felismerte azt a kisugárzást, amit hívő és imádkozó emberként, Isten és a világ metszéspontjában élve maga is megtapasztalt. A zsinat munkájában saját ifjúkori törekvéseire ismert. A zsinat „megfogalmazta a mondanivalóját az Egyháztól, mely nem e világból való, de a világban él és működik. (...) Munkája közben egyik szemét a világra függesztette, a másikkal pedig Krisztusra figyelt, hogy csak azt mondja és tegye, amit isteni Alapítója vár az Egyháztól. Az *egyház meg akar újulni* (...), *hogy minél jobban megértse és megközelítse a világot*. Közelebb akar jutni a világhoz, hogy közelebről és a *világ nyelvén* mondhasa a világ fülébe Krisztus igazságait.” (Márton 1997b) Márton Áron tehát lelkipásztori módszert ajánl növendékeinek. Az egyháznak ismernie kell a változó világ nyelvét, gondolkodását, problémáit. Szükséges, hogy az egyház ráhangolódjék a szekularizált világ sokféle gondjára, bajára, életérzésére, a társadalmi rétegek sokféle élethelyzetére, mert e ráhangolódás által képes közvetíteni az evangéliumot. Nevezhetjük úgy is ezt, hogy az egyház szolidáris a világgal. Öregkori gondolatai azt közvetítik, hogy a fundamentalizmus, a kizárólag önmagunkra rendezett világértelmezés ideje lejárt, különben a világ észre sem vesz bennünket. Nyitott szívű emberként Márton Áron tudta ezt. Még a házi őrizet idején, papszentelésén így biztatta újmisési papjait: „Legyetek tehát modern lelkipásztorok. Ismerjétek meg a mai ember problémáit, lelki szegénységét, erkölcsi veszélyeit, földies gondolkozását, természetfölötti érzéketlenségét; (...) Legyetek modernnek olyan értelemben is, hogy vágjatok új csapásokat, kezdeményezetek új módszereket a lelkipásztorkodásban, de ne feledjétek, hogy ha az új út nem az oltártól, nem a gyóntatószéktől és nem az imázsármolytól indul el és nem oda tér vissza, nem a Krisztus útján jártok.” (Márton 1997a) Márton Áron kinyilvánítja azt, amit az ő

hite és pasztorális meggyőződése diktál: jelnek lenni a világban, érteni a világot, hogy a világ is értsen engem. Ez a párbeszéd képessége az egyház és a világ között. Mindez olyan munkával és fegyelemmel járható út, amely az oltártól, a gyóntatószéktől és az imaszármolytól indul, és oda is tér vissza.

Azt, hogy Márton Áront a kényszerlakhely évtizedében, törvényen kívüli állapotában végig fenyegette az újabb bebörtönzés veszélye, egy viszonylag késői, 1966-ban írt leveléből tudjuk, melyet a kormány vallásügyi osztályának vezetőjéhez írt. Leveléből az derül ki, hogy a kormány a kultusztörvény két szakaszának a megsértésével is vádolta őt. Márton Áron 1966-ban körlevelet adott ki a jubileumi búcsúk ügyében, és e búcsúk kiterjesztésére a Szentszéktől engedélyt kért.

Egyik vád a körlevél ténye volt, mert Márton Áron nem küldte – ahogy máskor sem – Bukarestbe cenzúráztatni a körlevelet. A kormány szerint ez törvényt sértés volt, a püspöknek viszont más volt a véleménye. A kultusztörvény kérdéses szakasza szerint ugyanis belső, kizárólag egyházi ügyekben nem szükséges az állami cenzúra. Márton Áron 1948 után nem is írt általános, például az emberi jogokat érintő körleveleket, mert semmilyen tekintetben nem kívánta magát állami cenzúrának alávetni. 1948 után csak az egyház belső életére vonatkozó körleveleket írt, melyekre a kultusztörvény – úgy tűnik – nem egyértelmű rendelkezése nem írt elő cenzúrát. A kormány megfenyegette őt, hogy ha a búcsúk során bárhol zavargások fordulnak elő (soha nem fordultak elő! – V.L.), akkor felelőssé teszik, „ha pedig a híveket a munkájuktól vonjuk el, szabotáznak minősítik, és mint ilyent büntetik. Ugyanakkor engem utoljára figyelmeztet, hogy ha még hasonló törvényt sértést követek el, *a kormány felül fogja vizsgálni jogi helyzetemet.*” (Márton 1996) Ahhoz nem fér kétség, hogy a jogi helyzet felülvizsgálata egy érvényes büntető ítélet hatálya alatt álló, az életfogytiglani börtön letöltése alól felfüggesztett, személyi igazolvánnyal nem rendelkező személy esetén az újbóli bebörtönzést jelentette volna. Márton Áron ekkor volt 70 éves, és még mindig börtönnel fenyegették. Visszaautasította, hogy törvényt sértett volna. „A törvény 25. szakasza az általános érdekű pásztorlevelekről beszél, de ezekről sem mondja, hogy csak az Ön előzetes cenzúrájával szabad kiadni. Az én pásztorleveleim és körleveleim, melyeket nagyon ritkán és nagyon leszűkített terjedelemben kiadhatok, kizárólag egyházi, vallási és pasztorális tárgyúak, papjaimat és híveimet érdeklik, s úgy tartom, hogy azok elbírálására a püspök illetékes.” (Márton 1996) A levélből kiderül, hogy a kommunista állami hatóság még 1966-ban is államosítani akarja az egyházat (egyes országokban ez már régen sikerült!), Márton Áron pedig ezzel a törekvéssel, 70 évesen is börtönnel fenyegetve, változatlanul szembeszáll. Az egyházellenes diktatúra idején, ha csak megtűrt állapotban is, de megőrizte a rábízott egyháznak a Krisztustól adott autonómiáját.

Visszaautasította a másik vádat is, tehát azt, hogy törvényt sértett volna azzal, hogy püspökként a Vatikánhoz fordult. „Közvetlenül fordultam a Vatikánhoz. Ezt kellett tennem, ha egyáltalán célt akartam elérni. Nem titokban tettem, és nem kértem titkos dolgot. Egyházunk törvénye szerint jogunk van híveinkkel és egyházi előjáróinkkal ellenőrzés nélkül, közvetlen kapcsolatot fenntartani. Az Egyház jogát a nemzetközi joggyakorlat is védi, hiszen szorosan összefügg az embernek egyik elidegeníthetetlen jogával, a vallásgyakorlat és a lelkiismereti szabadság jogával. A Pápa és a Pápával való közösség a katolikus vallás lényeges része. Sajnos, mi 1948 óta a legfelsőbb egyházi fórumunk hivatalos rendelkezéseihez is csak véletlenül és szörványosan juthatunk hozzá,

és súlyos lelkiismeretbeli ügyeket vagyunk kénytelenek megoldatlanul hagyni, mert a törvény negyvenedik szakasza elzárja utunkat.” (Márton 1996)

Ilyen helyzetben élt Márton Áron, amikor 1967-ben meghívót kapott a román ortodox egyháztól arra, hogy vegyen részt a Curtea de Argeș-i görögkeleti kegyhely fennállásának 450. évfordulóján rendezett ünnepségen. Ekkor nyilván azt jelezte vissza, hogy nem tudja kitenni a lábát az utcára, mert nincs személyi igazolványa. Ezt követően Márton Áron arról tárgyalt az állami hatóságokkal, hogy meghívót kapott az ortodox egyháztól az ünnepre. (Dr. Marton 1996) Ugyanekkor az ortodox egyház 1967 őszére König bíborost is meghívta Bukarestbe. Az Új Ember című budapesti katolikus hetilap szeptemberben arról tudósít, hogy Márton Áron elutazott Curtea de Argeșbe.⁶ (A Márton Áron Emlékkönyv életrajzi adattára szerint Márton Áron október 20-án volt jelen az ünnepségen.) Majd ez után, 1967. november 19-én König bíboros Iustinian ortodox pátriárka meghívására Bukarestbe érkezett. König bíboros azzal a feltétellel fogadta el a meghívást, ha találkozhat Márton Áronnal. A bíboros által támasztott feltételnek köszönhetően Márton Áron Bukarestbe utazhatott, a repülőtérén ő is ott volt a bécsi bíboros érsek fogadásán, majd másnap, november 20-án a bukaresti érsekség épületében személyesen tárgyalt König bíborossal, aki ugyanígy fogadta a tizennégy évet börtönben töltött Boros Béla püspököt is.⁷ Ezután Emil Bodnaras miniszterelnök-helyettes utólag tájékoztatta Márton Áront arról, hogy megszüntették a kényszerlakhelyre vonatkozó tilalmat. (Dr. Marton 1996)

Köztudomású, hogy egy katolikus püspök, lakjék a világ bármely távoli részén, öt-évenként köteles ellátogatni Rómába, hogy beszámoljon a pápának a munkájáról és egyházmegyéje helyzetéről. Ezenkívül egy püspöknek sok más dolga is lehet Rómában, tehát nem törvényszerű, hogy csak ötévenként utazzon. Márton Áront még XI. Pius pápa nevezte ki püspökké. Rövid idő múlva kitört a második világháború, ez akadályozta Márton Áront, hogy Rómába utazzon. Ezután 1945-től a letartóztatásáig eltelt négy év, amikor egyszer tudott külföldre utazni, 1946-ban vagy 1947-ben Budapestre (ekkor járt utoljára Magyarországon). E négy évben a rajta lévő nagy teher, a „végvári őrszolgálat” miatt nem jutott el Rómába. Ezután hat évig börtönben volt, a világ semmit nem tudott róla, még a halálhíre is elterjedt. Az ötvenes évek közepén két évig szabadlábban volt, de ez az időszak a vasfüggönyön innen kevés püspök számára jelenthetett útlevelet. Utána a kényszerlakhely évtizede következett. Arra, hogy Rómába utaz-zék, eleget téve minden püspök kötelezettségének, csak a kényszerlakhely feloldását követően, 1969 őszén nyílt lehetősége, amikor kimehetett az akkor rendezett püspöki szinódusra. *Márton Áron már harmincegy éve volt püspök, az apostolok utóda, amikor először nyílt lehetősége arra, hogy a pápával, Szent Péter apostol utódával találkozzék.* Ez a tény is jelzi, milyen körülmények között végezte ő a szolgálatát, amire Szent Péter utóda, XI. Pius pápa 1938-ban kiválasztotta.⁸

6 Márton Áron a Curtea de Argeș-i ünnepségen. *Új Ember*, 1967. szeptember 17.

7 Boros Béla érsek szóbeli közlése a szerző számára.

8 Márton Áron püspök Rómában. *Új Ember*, 1969. október 12.

Márton Áronnak püspökként négy alkalma volt arra, hogy Rómába utazzon. Amikor 1971-ben, szintén püspöki szinódusra utazott, magával vitt néhány fiatal papot. Köztük volt Jakubinyi György, aki Márton Áron harmadik utóda és egyúttal a második gyulafehérvári érsek. E fiatal papok akkor néhány évre Rómában maradtak, hogy magasabb teológiai képesítést szerezzenek. Jakubinyi érsek tudósít arról, hogy amikor VI. Pál pápa a magánkönyvtárában fogadta Márton Áront, akkor őket, a fiatal papokat is bevitte a találkozóra. Jakubinyi György visszaemlékezéséből tudjuk, mi történt ekkor a pápai magánkönyvtárban. Vélhető az, hogy a kihallgatások alkalmával a pápa nem szokott elérsietni a hozzá betérő püspököknek. 1971 októberében azonban, amikor beléptek a könyvtárba, a pápa felállt és elébe sietett Márton Áronnak. Átölelte őt, majd a mellette álló fiatal papokhoz, köztük Jakubinyi Györgyhez fordulva arra intette őket, hogy *mindenben kövessék püspöküket, mert szent.* (Dr. Jakubinyi 1996)

Ezen a szinóduson felmerült az a kérdés is, hogy az egyház mennyire elegyedhet a politikával. Márton Áron világosan látó emberként szét tudta választani az egyház köteles társadalmi felelősségét, az emberi jogok iránti elkötelezettségét, a krisztusi hatalomkritikát attól a pártpolitikától, ami abban nyilvánulna meg, hogy az egyház vagy a hatalmi politikának alárendelt eszköz lesz, vagy pedig abban, hogy a hatalomból részt kérve, valamely (párt)politikai irány mellé kötné az egyházat, szembefordulva ezzel más politikai irányokkal. E témához hozzászólva, a vasfüggönytől keletre élő egyház evangéliumi tapasztalatát fejezte ki a szinóduson: *„A politikai tevékenységet kifejtő pap híveinek legalább egy részével összeütközésbe kerül. (...) Tisztán politikai döntések számára a Szentlélek nem ad ajándékokat”.* (Márton 1988f)⁹

Márton Áronnak a világtól való, évtizedeken át tartó elzártsága nem jelentette azt, hogy beszűkült volna szűkebb pátriájának a problémáiba. Nyitott volt a szegények, a kiszolgáltatottak helyzetére, világméretekben is. Nyitott volt a harmadik világ problémáira is. Ez azt is jelentette, hogy távol állt attól az „egyházi nárcizmustól”, mely a világ bajait észre sem véve, a világ nyelvét nem beszélve csak az egyház belső ügyeivel foglalkozik. 1974-ben például diakónusszentelésen beszélt arról, hogy a szolidaritás több, mint a körön belüliek, az egyházi birtokon belüliek szolidaritása. Stefano Kim bíborosra, a szöuli érsekre hivatkozik, aki arról beszél, hogy a harmadik világ népei súlyos küzdelmeikben a keresztények részéről nem kapnak támogatást. Azonban ha az egyház kiváltságait vagy jogait sértik valahol, akkor „püspökök, papok, hívek megtöltik hangos panaszukkal a világot, de ha nem keresztény intézményeket vagy embereket ér hasonló sérelem, érzéketlenül mennek el mellette, mint az evangéliumban a levita és a pap a rablók által kifosztott és az út szélén hagyott félholt ember mellett. A keresztények nem állnak üldözött vagy megalázott embertársaik oldalára, nem kockáztatnak semmit, nehogy veszélyeztessék a saját érdekeiket. Pedig most volna az evangelizáció alkalmas ideje” – közli velünk a harmadik világ tapasztalatát a Márton Áron által idézett Kim bíboros. És a messzire ellátó erdélyi püspök hozzáteszi: „Elgondolkodtató szavak. Ezek szerint a nemhívők és a nemkeresztények tőlünk, keresztényektől példaadást és támogatást várnak, azt várják, hogy az igazság, az igazságosság és a szeretet

⁹ A pontos dátumot Gianfranco Ravasi bíboros közölte a *Keresztény Szó* 2013. februári számában.

parancsának érvényesülését elősegítsük úgy, ahogy az evangélium kívánja, bátran és nyíltan, kockázat árán is, *bárhol* sértik meg azokat.” (Márton 1997e) Márton Áron – és Kim bíboros – arra tanít itt, hogy az igazságosság nem lehet az önzés alibije. Ha a keresztények csak a saját igazukról képesek beszélni, akkor elszigetelődnek azoktól, akik nem keresztények, akik az egyháztól távol állnak vagy nem hívők. Pedig számunkra, a mai szekularizált világban élők számára is most van itt az evangelizáció alkalmas ideje. Márton Áron, aki jól értette a világ nyelvét, aki minden ember bajára, kiszolgáltatottságára rá tudott hangolódni – bármilyen hitet valljon, bármilyen nyelven beszéljen is –, ma is tanít bennünket.

Miután Franz König bíboros közbenjárására megszüntették a kényszerlakhelyét, Márton Áron visszakapta a teljes mozgásszabadságát. Ezután még évekig, szaporodó betegségei mellett is járta a rábizott egyházmegyét, Erdélyt. Útjai diadalutak voltak. Hűséges népe ünnepelte a hűséges püspököt, a jó pásztort, akit nem tudott legyűrni a Gonosz. 1974-ben rákos betegséget diagnosztizáltak nála, ami lassú lefolyásúnak bizonyult, még hat évig élt vele. 1980 tavaszán már utolsó hónapjait élte, amikor utóda, Jakab Antal püspök – Márton Áron hűséges helyettesei közé tartozva, titkos ordináriusként tartóztatták le, tizenhárom évet töltött börtönökben és kényszermunkatáborban – Rómában járt a pápánál. Amikor II. János Pál érdeklődött Márton Áron hogyléte felől, Jakab Antal így válaszolt: „Nagyon beteg – és szent.” II. János Pál pápa, aki Márton Áront nélkülözhetetlennek tartotta és ezért többszöri lemondását nem fogadta el, végül 1980 tavaszán, látva, hogy *A Püspök* eljutott a végkimerülés határára, elfogadta lemondását. A Püspök 1980. május 15-én megírta utolsó körlevelét, melyben elbúcsúzott népétől. Egyebek között ezeket írta: „Mint főpásztorok, elsősorban a hitet akartam erősíteni a lelkekben, és a hithez való ragaszkodást hagyom rátok örökségül. (...) Az emberrel való sorozatos visszaélések indították a világot, hogy főként a második világháború után figyeljen az ember jogaira és méltóságára. Az egyházi Tanítóhivatalnak is az utóbbi évtizedekben egyik fontos tanítása az emberi méltóság. Krisztus a felebaráti szeretet parancsát odatette az istenszeretet mellé a főparancsolatban. A hívő embernek Isten gyermekét és saját testvérét kell meglátnia embertársában, akkor is, ha más képpen gondolkozik, mint ő, más nyelvet beszél és talán mások a vágyai és célkitűzései. Erre sokszor rámutattam, amikor tanítóttalak titeket és búcsúzóban ismét kérlek, tiszteljetek és szeressetek minden embert, elsősorban azokat, akikkel együtt élték. (...) A testvériséget elsősorban magunk között, az Egyház közösségében kell megvalósítani. »Hitünk parancsa, hogy a templomon kívül az életben is testvérek maradjunk, egymás sorsa iránt érdeklődjünk és egymás terhét kölcsönös megértésben hordozzuk« – mondtam első püspöki körlevelemben és most is erre kérlek titeket. Legyen minden egyházközség igazi testvéri közösség. Az egyház akkor fogja vonzani a kívülrállókat és akkor valósul meg a keresztény egyházak és közösségek óhaja és törekvése, az összes keresztények egysége, ha rólunk is elmondhatják, mint az első századok keresztényeiről: Nézd, ezek mennyire szeretik egymást.” (Márton 1988g)

Márton Áron 1980. szeptember 29-én, Szent Mihály napján, az egyházmegye védőszentjének ünnepén, az egyházmegyei búcsúmise kezdetének percében halt meg. Temetése napján, október 4-én egész Erdélyben zúgtak a harangok.

Irodalom

- Bergson, Henri 1930. *Teremtő fejlődés*. Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia kiadása. Hasonmás kiadás: Budapest, Akadémiai Kiadó reprint sorozata, 1987.
- Fodor György 2013. Fodor György beszélgetése Lucian Mureșan bíborossal, görög katolikus nagy-érsek metropolitával, a Romániai Katolikus Püspöki Konferencia elnökével. Keresztény Szó, 2013. február.
- Gusti, Dimitrie 1976. *A szociológiai monográfia*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.
- Dr. Jakubinyi György 1996. A „Hegy”. In Dr. Marton József (szerk.): *Márton Áron emlékkönyv. Születésének 100. évfordulóján*. Kolozsvár, Gloria Kiadó, 61. p.
- Karácsonyi János 1985. *Magyarország egyháztörténete*. Budapest, Könyvtértesítő Vállalat.
- Lakatos István 1987. *Emlékirat*. (Kézirat) Teleki László Alapítvány Teleki László Intézetének Könyvtára. Jelzet: 368/1987. 30. p.
- Lőwy Dániel 2005. *A Kálváriától a tragédiáig. Kolozsvár zsidó lakosságának története*. Kolozsvár, Koinónia.
- Dr. Marton József 1996. Márton Áron korának és életének legfőbb adatai. In Dr. Marton József (szerk.): *Márton Áron Emlékkönyv. Születésének 100. évfordulóján*. Kolozsvár, Gloria Kiadó, 215–245. p.
- Márton Áron 1933a. A kiszélesített iskola. *Erdélyi Iskola*, 1933/34. évf. 1–2. sz.
- Márton Áron 1933b. A katolikus pedagógia feladata. *Erdélyi Iskola*, 1933/34. évf. 3–4. sz.
- Márton Áron 1934a. Ugartörés előtt. *Erdélyi Iskola*, 1934/35. évf. 1–2. sz.
- Márton Áron 1934b. Nemzet és kultúra. *Erdélyi Iskola*, 1934/35. évf. 5–6. sz.
- Márton Áron 1935. Iskola kitárt ajtókkal. *Erdélyi Iskola*, 1935/36. évf. 1–2. sz.
- Márton Áron 1937a. Népevelésünk feladatai. *Hitel*, 2. évf. 3. sz.
- Márton Áron 1937b. A hitvallásos iskola feladata. *Erdélyi Iskola*, 1937/38. évf. 3–4. sz.
- Márton Áron 1939. Templom és iskola. *Erdélyi Iskola*, 1939/40. évf. 3–4. sz.
- Márton Áron 1941. *Püspöki körlevél, 1941. V.* (Gyulafehérvár, 1941. november 30.)
- Márton Áron 1944. *Püspöki körlevél, 1944. I.* (Gyulafehérvár, 1943. december 31.)
- Márton Áron 1945a. *Püspöki körlevél, 1945. I.* (Gyulafehérvár, 1945. január 1.)
- Márton Áron 1945b. *Püspöki körlevél, 1945. VIII.* (Gyulafehérvár, 1945. október 15.)
- Márton Áron 1946. *Püspöki körlevél, 1946. IX.* (Marosvásárhely, 1946. október 27.)
- Márton Áron 1948a. *Püspöki körlevél, 2231/1948.* (Gyulafehérvár, 1948. október 6.)
- Márton Áron 1948b. *Püspöki körlevél, 2270/1948.* (Gyulafehérvár, 1948. október 11.)
- Márton Áron 1955. *Püspöki körlevél, 1460/1955.* (Gyulafehérvár, 1955. március 25.)
- Márton Áron 1988a. Márton Áron levele Petru Groza miniszterelnökhöz. Gyulafehérvár, 1946. január 28. In P. Szőke János: *Márton Áron. Szerzői kiadás*, 441–450. p.
- Márton Áron 1988b. Márton Áron beszéde papszenteléskor. Kolozsvár, 1944. május 18. In Virt László (összeáll.): *Márton Áron a lelkiismeret apostola*. Budapest, Ecclesia, 109–110. p.
- Márton Áron 1988c. Márton Áron levele a deportálások felelőseihez. Kolozsvár, 1944. május 22. In Virt László (összeáll.): *Márton Áron a lelkiismeret apostola*. Budapest, Ecclesia, 112–113. p.
- Márton Áron 1988d. Húsvéti szózat. Gyulafehérvár, 1945. március 24. Egyházmegyei nyomtatvány. In Virt László (összeáll.): *Márton Áron a lelkiismeret apostola*. Budapest, Ecclesia.
- Márton Áron 1988e. Beszéd Krisztus király ünnepén. Kolozsvár, 1945. október 28-án. Erdélyi Katolikus Akció Füzetei. In Virt László (összeáll.): *Márton Áron a lelkiismeret apostola*. Budapest, Ecclesia, 143–144. p.
- Márton Áron 1988f. Márton Áron beszéde püspöki szinóduson. Róma, 1971. október 13. In Virt László (összeáll.): *Márton Áron a lelkiismeret apostola*. Budapest, Ecclesia, 223. p.

- Márton Áron 1988g. Márton Áron püspök híveitől búcsúzó körlevele. Gyulafehérvár, 1980. május 15. In Virt László (összeáll.): *Márton Áron a lelkiismeret apostola*. Budapest, Ecclesia, 229–231. p.
- Márton Áron 1996. Márton Áron levele a kormány Vallásügyi Osztálya vezértitkárához. Gyulafehérvár, 1966. február 16. In Dr. Marton József és Nemes István (szerk.): *Márton Áron írásai és beszédei*. Gyulafehérvár, 1996. 127. p.
- Márton Áron 1997a. Márton Áron beszéde papszenteléskor. Gyulafehérvár, 1965. április 25. In Dr. Marton József (szerk.): *Márton Áron írásai és beszédei. II. kötet*. Gyulafehérvár, 84. p.
- Márton Áron 1997b. Márton Áron beszéde a II. vatikáni zsinat bezárásakor. Gyulafehérvár, 1965. december. 8. In Dr. Marton József (szerk.): *Márton Áron írásai és beszédei. II. kötet*. Gyulafehérvár, 92. p.
- Márton Áron 1997c. Beszéde kisebb rendek feladásakor. Gyulafehérvár, 1970. november 1. In Dr. Marton József (szerk.): *Márton Áron írásai és beszédei. II. kötet*. Gyulafehérvár, 126–127. p.
- Márton Áron 1997d. Beszéde kisebb rendek feladásakor. Gyulafehérvár, 1972. március 18. In Dr. Marton József (szerk.): *Márton Áron írásai és beszédei. II. kötet*. Gyulafehérvár, 138–139. p.
- Márton Áron 1997e. Beszéde diakónusszentelésén. Gyulafehérvár, 1974. In Dr. Marton József (szerk.): *Márton Áron írásai és beszédei. II. kötet*. Gyulafehérvár, 154–155. p.
- Márton Áron a Curtea de Argeș-i ünnepségen. *Új Ember*, 1967. szeptember 17.
- Márton Áron izraeli kitüntetése. *Új Ember*, 2000. április 16.
- Márton Áron püspök Rómában. *Új Ember*, 1969. október 12.
- Németh László 1963. A tanügy rendezése (1945). In uő: *A kísérletező ember*. Budapest, Magvető Kiadó.
- Prohászka Ottokár 1929. Az ifjú nemzedékhez! (1923) In *Prohászka Ottokár Összegyűjtött Munkái 22. kötet (Iránytű)*. Budapest, Szent István Társulat.
- Prohászka Ottokár 1990a. Naplójegyzet, 1910. november 26. In uő: *Modern katolicizmus*. Budapest, Szent István Társulat.
- Prohászka Ottokár 1990b. Naplójegyzet, 1913. június 16. In uő: *Modern katolicizmus*. Budapest, Szent István Társulat.
- Prohászka Ottokár 1990c. Naplójegyzet, 1915. július 15. In uő: *Modern katolicizmus*. Budapest, Szent István Társulat.
- Szalay Jeromos 1953. *Vértanu Püspök Vértanu Népe. Márton Áron erdélyi püspök, hitvalló és szabadsághős 1896–1952(?)*. Párizs, Mission Catholique Hongroise.
- Szenes Sándor 1986. Szenes Sándor interjúja Kis György esperes-plébánossal. In Szenes Sándor: *Befejezetlen múlt. Keresztények és zsidók, sorsok*. Budapest, szerzői magánkiadás, 286–287. p.
- Todea, Alexandru 1990. „Ha ellenséged éhes, adj neki kenyeret!” *Mérleg*, 26. évf. 2. sz.

LÁSZLÓ VIRT

LIVING IN MINORITY AND IN FOLLOWING CHRIST. AN OUTLINE TO THE LIFE STORY AND BELIEFS OF BISHOP ÁRON MÁRTON

The study gives a summary on the life story of Áron Márton (1896–1980). The Roman Catholic bishop of Transylvania had undertaken a triple minority position. As a Hungarian in Romania, he belonged to a national minority. As a Catholic, he had undertaken a denomination minority, as the state religion was Greek Orthodox. As a believer, in the times of communism he also belonged to the ideological minority, as he managed to preserve the autonomy of the church

entrusted to him, by not making terms under any conditions with the atheist state power. He also founded a Catholic periodical on education and popular culture entitled "Transylvanian School", which claimed that the framework of life in minority is an endowment. In 1940, after the Second Vienna Award, he stayed in Gyulafehérvár, the seat of the bishopric belonging to the Romania of Antonescu. His point of orientation was not the centre of power or politics, but the system of values given by God. In 1944, in the time when the deportations of the Jewry of Hungary to the extermination camps started, he condemned racial persecution from the pulpit in Cluj belonging to Hungary, and here he announced with the pride of a senior pastor that the majority of his adherents are thinking similarly. The text of his speech was reproduced and distributed in the summer of 1944 by the Budapest office of the Holy Spirit Association (Szent Lélek Szövetség) lead by Margit Slachta, what served as a spiritual enhancement for the Jews and a guidance for the Christians of Budapest. At the same time, he wrote a letter to the Hungarian minister of the interior, to the lord lieutenant and the police superintendant of the Cluj county, in which he demanded an immediate stop to deportations. In 1948 he urged his adherents in circular letters to support the prosecuted Greek Catholic Romanians. Áron Márton had not only helped the survival of the Greek Catholic Church, but he also ordained the secret seminarians of the banned Franciscan order. In 1949 he was imprisoned for refusing to subordinate his church under the state interests. He spent six years in prison and ten years in a house confinement, under home arrest. He was posthumously awarded the title "Righteous Among the Nations" for his efforts for rescuing the Transylvanian Jewry.

Szarka László hatvanéves

Somogyi Tibor felvétele

Laci, tetszik, nem teszik, ez a beszélgetés hatvanadik életéved betöltése alkalmából készül. Ebből a hatvanból közel negyvenet a szakmában, történészként töltöttél.

Szerencsére nincs gondom éveimmel. A mi szakmánkban egyébként is tanácsos jóban lenni a múlt idővel, hisz ha valakinek, nekünk tudnunk kell becsülni, ami régi, s ami megmarad a korábbi korokból. Életgyűrűinkben hordjuk a történeti kódokat. És éppen ezek tehetnek képesekké bennünket arra, hogy értelmezni tudjuk a befejezett vagy velünk élő múltat. Mindennapi új kérdéseink mellett éppen ez a szocializációs és intellektuális háttér az, ami befolyásolja történeti megismerésünket.

Sok minden más mellett ezért is egyfajta kegyelmi állapotként élek meg minden születésnapot.

A huszadik századi kelet-európai közegben szocializálódtál, lettél felnőtté.

A történelemmel foglalkozó emberként korán szembesülni kellett adottságainkkal és lehetőségeinkkel. Mi, akik a 20. század szerencsésebb, világháborúk nélküli felében, de a vasfüggönyön inneni, szerencsétlenebb sorsú részében éltük le életünk első ötven évét, egyszerre érezhettük magunkat – Móricz regényhőse, Joó György módjára – boldog embernek és a kommunista pártállam „tulajdonságok nélküli” társadalmában szoltsenyicini fogolynak. Mi, akik itthon maradtunk a szovjet zónává lett Kelet-Európában, látszólag a hatalom akaratának engedelmeskedtünk, de szabad akaratainkat nem tudták megtörni. Boldogtalan boldogság állapotaként éltem meg magam is az első 35 éveimet. Most, az 1989-ben elkezdődött új időszámításban, a „lét elviselhetetlen könnyűségét”, drámai hétköznapiságát megtapasztalva, beláthatjuk: volt abban némi igazság, amit Kundera az 1960-as évek Prágájából kitekintve már megérzett. A kommunizmus számos abszurditása a szabad versenyen kapitalizmusban is jelen van. A tömegdemokrácia és a fogyasztói világ a maga százalmas, összetársadalmi szinten

mégis hatékony manipulációival sokszor emlékeztethet bennünket a pártállami demagógia tobzódására. Van okunk aggódni, miként sodor mindannyiunkat a mediális agymosás és az informatikai-technológiai kiszolgáltatottság orwelli rendszere új végzetek felé.

Mit örököltél szüleid generációjának történelméből?

Nekünk a világháború, a szlovákiai magyarsággal szembeni 1945–48 közt ért jogfosztások, üldöztetések, az osztályharc legvadabb éveivel együtt az éppen befejezett történelmet, a szüleinink nemzedékét embertelenül megpróbáló események élő emléként jelentette. Ennek a generációnak már nem átélnie, hanem megértenie kellett a szenvedéseket és megaláztatásokat, a jogtalanság és hontalanság szörnyűségeit. Amit azonban mi magunk is megtapasztaltunk, az a család, a rokonság, s persze az eredeti faluközösség felbomlása volt. Apám – a nagyszüleim Dudvág-parti házai felé sétálva – majd minden alkalommal megpróbálta fejembe verni, melyik házban ki, milyen rokon, ismerős magyar család lakott a lakosságcsere előtt... És persze bennünket sem kímélt az elmúlt század. Szembesülnünk kellett egy megvalósíthatatlan utópia minden zsákutcájával és csődtömegével. Aztán meg a rendszerváltás felelősségével, mulasztásaival.

Bár nem a sztálinizmus, hanem Sztálin halálának évében születtem, 1968-ban értél abba a korba, amikor egy fiatal körbenéz maga körül és felfedezi a világot, a közéletet, 1989 pedig férfikorod teljében ért. Melyik év határozta meg legjobban az életedet? Hatvannyolcasnak vagy nyolcvankilencesnek tartod magadat?

A hatvannyolcas nyár és ősz kamaszkorom legszebb emléke, éppúgy, amint a '89-es fordulat pedig felnőtté válásom meghatározó élménye marad. Az alsószei határban 1968. augusztus 21-én a Királyrév felől feltorlódott orosz tankok közt biciklizgettünk. A galántai gimnáziumban úgy kezdődött az oktatás szeptemberben, hogy az utcán végtelenül idegennek tűnő magyar katonai járművek vesztegeltek. Múlékony '68-as igazságainkról aztán egy év múlva már csak csöndben lehetett beszélgetni az emlékeim szerint csupa hatvannyolcas tanárainkkal. Köztük osztályfőnökünkkel, Pukkai Lászlóval, a – kassai kormányprogram diszkriminatív pontjainak elutasítását tartalmazó – „galántai revizionizmusként” elhíresült követelések egyik megfogalmazójával. Sok minden jót és rosszat, szépet és hamisat megtapasztalhattam hát. Mindez erős szérumokkal oltott be mindenfajta hamis mítosz, misztifikáció és illuzionizmus ellen. Innen nézve az ember életkora inkább áldás és a bölcsesség forrása.

Hogyan lett belőled történész? Kik azok, akik a történelem felé tereltek? Mikor dőlt ez el véglegesen?

Engem a történelem iránt három dolog tett fogékonnyá és elkötelezetté. Elsősorban gyermekkorom tapasztalati anyaga és szocializációs háttere. Katolikus családi nevelésem, a mindkét részről kiterjedt nagycsalád rendszeres és aktív hitélete, a magyar iskoláim kiváló tanárai. És persze az alsószei, galántai mindennapok, amelyek folyamatosan ütköztették bennem a mindent behálózó kommunista ideológia ígéreteit és valóságát. Ez a mindenben megmutatkozó ellentmondás volt az első inspiráló élményem. Másodikként ezekhez az élményekhez társult felnevelő szülőföldem, a Dudvág, Vág, Feketevíz menti, rajongva szeretett mikrovilág hétköznapi és történeti élmény-

anyaga: a honfoglalástól napjainkig egymásba fonódó nagy és kis történetekkel, a Káldi György-féle katolikus biblia első kiadásának kézbe vehető példányával, Bornemisza semptei, mácsédi, vágai, nyéki ördögi kísérteteivel. S végül harmadikként a nemzetiségi jelenségek iránti természetes érdeklődés, a kisebbségi léthelyzetekben biztos iránytűt jelentő erős magyar, és mégis kezdettől nyitott identitás minta. A Szelibe telepített tótkomlóiakkal, cseh, szlovák, magyarországi világgal egyaránt kapcsolatokat kereső család védő, oltalmazó és szabadságot adó háttere. Mindez fokozatosan egészült ki a nem éppen egyenes vonalú, de annál makacsabb iskolai, szakmai felkészüléssel, a mindenfajta módszertani nacionalizmus elutasításával.

Ez mintha valamifajta eleve elrendelt pályaképre való utalás lenne részedről...

Jól látod, de közben sok véletlen is közrejátszott életem alakulásában. Születésnapom előtt pár nappal feleségemmel, Melindával felkerestük a Vág-parti szlovák Klobušice (Klobusic) községet. Édesapámat, aki családuk alsószeli hivatalosságok részéről történt negatív káderezése miatt munkanélküli lett, az ottani állami gazdaságban könyvelőként befogadták. A gazdag múltú Klobusitzky familia kastélyának szomszédságában, az ottani nyomorúságos majorság egyik egyszobás lakásában születtem. A családi legendárium szerint igazi papás szülés volt. Csak magyarul beszélő jó anyámnak a szlovák bábasszony utasításait apám egy éjszakán át a konyha nyitott ajtaján át tolmácsolta. A korábban múzeumként működött kastélyt éppen most privatizálják, a majorság helyén egy új illavai utcasor épült. Baross Gábor, a mindössze 44 éves korában, 1892-ben elhunyt vasminiszter klobusici temetőben található mauzóleuma akár az állandóságot is jelképezhetné. Csakhogy a helyieknek fogalmuk sincs róla, kit őriz a temetőjük. Ott, a klobusici kastélyparkban, s kint a temetőben, meg az illavai börtönnel egybeépült templomban, ahol a magyarul tudó pap 1953. augusztus végén megkelesztett, átértezhettem az eleve elrendeltségek és a véletlenek egymást gyakran keresztező, máskor meg erősítő hatását, ritkán méltányolt szerepét.

Téged már pestiként ismertelek meg, nem gondoltam volna, hogy ilyen erősek benned a szeli kötődések.

A családi örökség – anyám katolikus nevelése, apám erős nemzeti érzelmű, de a csehszlovák valóságot elfogadó életfelfogása – fontos kiindulópont maradt. Emellett a – mátyusföldi kukoricaföldek fölé magasodó – szomszédos deáki templom a maga Halotti beszédig visszamutató tornyaival, az ugyancsak szomszédos peredi csatater 1849-es emlékezetével (gyermekkorunk kedvenc játszóhelye a csata első ütközetének helyét adó Elővér nevű majorság volt), s persze a két Szeli, Galánta pompás iskolái életre szóló élménnyel gazdagítottak. Pozsonyba ezzel és az 1968-as évet követő visszarendeződés tapasztalataival felvértezve érkeztem a bölcsészkar magyar-történelem szakára.

Mit adott Neked a pozsonyi öt év?

A biztos családi háttérrel, az egyre sűrűbb pesti kapcsolatokkal még a Husák-korszak – inkább szárnalmas, mint rettenetes – neosztalinista rutinjai és díszletei között is képes voltam élvezni az egyetemi éveket. Pedig évfolyamtársaimmal, Cséfalvay Ferivel, szegény Konrád Ingével, Bodon Valikával meg a többiekkel sokszor szembesültünk a

kisnemzeti történelmek törekeny és mülékony konstrukcióival, a létező kommunizmus és a virulens szlovák nacionalizmus hideglelős hétköznapijaival.

Pozsonyban a Turczel Lajos, Sima Ferenc, Jakab István, Zeman László, Csanda Sándor, Kázmér Miklós alkotta magyar tanszéken éreztük otthon magunkat, pedig ott is sok minden átrendeződött akkoriban. A történelem tanszéken pedig – ahol a bécsi döntés határvonalát bíráló Branislav Varsík mellett a csöndesen bölcs Ján Hučko, a segítőkész Marián Skladaný, az egyre harciasabb Matúš Kučera, meg a boszniai annexió válság nemzetiségpolitikai következményeiről írott szakdolgozatomat felügyelő Mikuláš Pisch, és a megnyerően okos Herta Tkadlečková révén – a husáki csisztkák ellenére maradt valami a hatvanas évekből. Kiváló és színvonalas előadásokat hallgathattuk, de rögtön 1971-től éreztük, hogy az egyetemen már teret foglalt a keményvonalas dogmatizmus is.

Mégis pesti történész lett belőled. Ez nem volt szokványos pálya, s talán ma sem az.

1976-ban Popély Gyula segítségével a pozsonyi Történettudományi Intézetbe kerültem, s az ott töltött pár hónapos munka után a budapesti Intézetben kezdtem el dolgozni. 1978-tól kezdve több-kevesebb rendszerességgel jártam át Pestre, ahol az Eötvös Kollégiumban, illetve Czine Mihály társaságában, Ancsel Éva, Arató Endre óráin, s más egyetemi rendezvényeken megismerkedhettem a pesti nemzedéktársak egy részével. Mindezt sok minden befolyásolta. A családalapítás, a pályakezdés mellett például a Duray-perhez vezető itthoni értelmiségi mozgalmak egyszerre „rendies” és egyszerre kockázatos ellenállása. A kisebbségi léthelyzet adottságainak, kötöttségeinek, feladatainak a tudatosítása, amelyek részben helyhez, szituációhoz kötöttek, másrészt viszont a másik partról is megélhetőek, teljesíthetőek. Ezeket mérlegelve – Tóth Lászlóval, Varga Imrével egy időben – döntöttem az áttelepülés mellett, s lett belőlem is hontalan. Az anyaország másfél évig hontalanként kezelte. Igaz, ennek egyedüli súlyos következménye volt: nem vagy csak drága vízummal utazhattam haza. Itteni tapasztalataim, szakmai előéletem azután Pesten nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a 19–20. századi nemzeti, nemzetállami, nemzetiségűtörténeti kérdésekkel kezdtem foglalkozni.

Azért lehetett volna belőled gazdaságtörténész is, hiszen a kisebbségi kérdés akkori-ban nem volt a szakma érdeklődésének fókuszában.

A pozsonyi Történettudományi Intézetben Vadkerty Katalin és Popély Gyula mellé kerültem, a 19. századi osztályra, a leleményes és nagy munkabírásu, amúgy meg ortodox kommunista, ruszin származású, magyarországi kapcsolataira mindig büszke Pavol Hapák vezette osztályra. Ott éppen az 1970-esévek második felében kezdődtek el a hatkötetes Szlovákia történetének munkálatai. Első feladatom szegény megboldogult Medénével a dualizmus kori magyarországi népszámlálások, földbirtok- és üzemstatistikák adatainak az aktuális szlovák államterületre való átszámítása volt, klasszikus mechanikus, tekerős számológépekkel. Ügyelni kellett például arra, hogy a pozsonyi hídfő Moson megyei három községének szarvasmarha-, juh- és házi baromfiállományát is hozzászámoljuk a szlovákiai adatsorokhoz. Rövid ottlétem idején robbant ki az a mindmáig lezáratlan asszimilációs vita, amely Hanák Péternek a 19. századi polgárosodásról és asszimilációról a Történelmi Szemlében megjelent írásával indult a szlovák és a magyar történészek között.

Milyenek voltak első pesti szakmai benyomásaid, tapasztalataid?

Botor módra ismerni véltem a várost, mikor egy 1976 őszi hajnalon a komáromi személyvonattal, hontalanútlevéllal, házasemberként és állás nélkül a Keleti pályaudvarra érkeztem. Az első napokban kiderült, Budapest akkor is tele volt lehetőséggel és tiltással, segítőkészséggel és elutasítással. Egy percre sem éreztem magam idegennek, rengeteg segítséget, bátorítást, támogatást kaptam, amit egy életen át próbálok másoknak továbbadni. Ezért érzem ma is eredendően fontosnak a magyar–magyar kapcsolatok minél átfogóbb intézményesítését, magától értetődővé tételét. Az első hetekben találkoztam Für Lajossal, aki a Mezőgazdasági Múzeumban szervezett egy kisebbségi történeti csoportot. Megkerestem Féja Géza egy óbudai kicsi panellakásban, ahol a számomra régóta fontos népi író sok-sok megszívlelni való bölcsességgel, tanáccsal látott el engem. Rövid időn belül kapcsolatba kerültem a pesti bölcsészkaron a szigorú marxista és kiváló tanárember Arató Endrével, a kisebbségi világok irodalmának predikátor kisugárzású ismerőjével, Czine Mihállyal, akik biztosan gyorsan felmérték, mi mindent nem tudok, legfeljebb csak érzek. Ideológiailag két szélső pólus, Féjával, Fürrel együtt négy egymástól eltérő habitus, életpálya, mégis nekem mindez maga volt a teljesség.

És az Intézetben kivel kerültél kapcsolatba?

Pesten a Történettudományi Intézetben Rozsnyói Ágnesnek, Ránki Györgynek köszönhetően kaptam előbb könyvtárosi, majd „tudományos ügyintézői” állást az akadémiai intézetben. Pályakezdésem idején a pozsonyi származású Niederhauser Emil mellett Hanák Péter, Katus László, Benda Kálmán, R. Várkonyi Ágnes, Benczédi László, Glatz Ferenc, Péter Katalin, s persze a velem együtt akkori pályakezdők, Soós István, Laczkó Mihály, Kövér György, Miskolczy Ambrus, Hóvári János, Pogány Ágnes, Felber Katalin, Pajkossy Gábor, később Romsics Ignác segített sokat. Az intézet valódi otthonommá vált, a kollégák közül pedig többekkel szoros baráti közelségbe kerültem. Akárcsak a Múzeum körüli Széchényi Könyvtárban, ahol Kemény G. Gábor és Jeszenszky Géza adott sokszor tanácsot, s kezdtem velük együttműködni. Pár évvel később Niederhauser Emilnek köszönhetően elkezdtem tanítani a Debreceni Egyetemen, majd később Katus László meghívására Piliscsabán a Katolikus Egyetemen, azután pedig az egri Eszterházy Károly Főiskolán. A dualizmus kori nemzetiségi kérdés és a 20. századi magyar kisebbségek problémakörének egyszerre vonzó és veszélyes párhuzamai alapvetően kijelölték a fő kutatási területet. Kemény G. Gábor forrásközlő sorozatának kiadásra való előkészítésekor, majd a szlovákiai megyei levéltári anyagok kutatása során hamar be kellett látnom, a dualizmus kori magyar nemzetállam gondolata egyszerre volt megkésett és koraszülött vállalkozás. Hiszen az időközben felerősödött román, szlovák, szerb, horvát nemzetépítő nacionalizmusokat már nem lehetett meg nem történné tenni, s a kora újkori francia, angol, porosz monarchiák példája mit sem ért, a Habsburg Monarchia tényleges bécsi hatalmi központja pedig leleményesen állította egymással szembe a magyar államiséget alapvetően magáénak tekintő magyar és a – közös államban maguk helyét követelő – nem magyar törekvéseket. A vonzó és tetszetős svájci, belga példák pedig csak elméletileg tűntek megvalósíthatónak, a Habsburg- vagy akár a Szent István-i képletre már nem lehetett alkalmazni őket.

Sok nevet, kiváló történeszeket említettél. Mondanál bővebbet azokkal való kapcsolatról, akik meghatározóak voltak szakmai pályádon?

Niederhauser Emil, aki kezdetben minden tanulmányom, szövegem átolvasott, kijavított, s a maga tudatos és makacs kelet-európai és szlavisztikai orientációjával jól ellenpontosozta azt a bennem kezdettől fogva erősen élő és Szűcs Jenő remek történeti esszéje nyomán már-már dogmává vált közép-európaiságot, amely mindig is a legjobb feloldási lehetőséget kínálta és kínálna ma is a régió kisnemzeti nacionalizmusainak, kisebbségi konfliktusainak kezelésében. Az Intézetnek igazi hőskora volt ez az időszak, amikor egyrészt a tízkötetes Magyarország története készült, másrészt a nagy pártpolitikai, ideológiai szakadások előtti utolsó időszakban mindenki tudott egymással beszélni, együttműködni. Így aztán Niederhauser Emil és Benda Kálmán mellett Hanák Pétertől a nyugat-európaiak, amerikaiak által kialakított, működőképes elemzési fogalmak iránti tiszteletet és elméleti fogékonyságot, Litván Györgytől, Ádám Magdától pedig a források feltétlen tiszteletét lehetett megtanulni. Utóbbiban persze a kora újkoros Szakály Ferenc és Bartha Gábor jelentette a legmagasabb mércét, akikkel a szlovákiai levéltárakban többször is közösen dolgozhattam. Én persze rögtön rátaláltam a magyar–cseh–szlovák kapcsolatok témakörére is, s az akkortájt 25 éves csehszlovák–magyar vegyes bizottság irattárát, majd jubileumi kötetét szerkesztve, igen korán szembesültem az együttműködés lehetőségeivel és gyötrelmeivel.

Mire gondolsz, miféle gyötrelmekkel találtad magad szemben?

Akkoriban először Arató, majd Niederhauser Emil, Ádám Magda, Tilkovszky Loránt vezette magyar részről a bizottsági munkát, akik gyorsan belátták a cseh és szlovák kollegák egyre reménytelenebb helyzetét a husáki világ kötöttségei közt, s ezért az évenkénti tanácskozások helyett kétéves intervallumban állapodtak meg. Sohasem adták fel a „nehéz témák” keresését, s ezek rendszerint felváltva kerültek elő a kötelező „baráti”, összekapcsoló kérdésekkel. Emlékszem az első, 1979-es kassai tanácskoztársasági ülésszakra. A délvidéki háttérű, nemzetiségi kérdéssel elmélyülten foglalkozó, a '68-as Csemadok-programot támogató Kóvágó László mély csalódására. Ő a konferencián látva, hogy az 1919-es év magyar és a csehszlovák értelmezései közt már akkor milyen mély szakadékok húzódtak, inkább elvi síkra terelte a vitát. A magyar kommunisták internacionalizmusa és a csehszlovák államalapítás pragmatizmusa között éppúgy nem volt átjáró, mint ahogy sokszor ma is nehéz közös nevezőt találni nemzetiségértörténeti vitáinkban. Ott, 1979-ben Kassán, a főutcai pincevendéglőben, az esti vacsoránál az egymással magyarul és szlovákul versenyt éneklő vendéglői asztaltársaságban Kóvágó László megpróbálta ugyan vizionálni a szép közös jövőt, a szülővárosába velünk együtt hazatérő Kemény G. Gábor lehangoló kassai körképe azonban sokunkat kijózanított.

A közös történelem „hármastükrét” ekkor nemcsak a nemzeti, hanem a neosztalinista Husák-rendszer és a kétfrontos Kádár-rendszer ideológiai hordalékai, egyre éleződő politikai konfliktusai is elhomályosították. A történeti családnevek szlovák átírásának abszurditása, a szlovák helynévhasználat 19. századi magyarosítást idéző korabeli bratislavai gyakorlata, majd a Duray-per nyomán kialakult magyar–szlovák jégkorszak egyik mélypontja volt a kapcsolattörténetnek.

1986-tól '98-ig az MTA Történettudományi Intézetének voltál előbb könyvtárosa, ügyintézője, majd tudományos munkatársa, végül osztályvezetője. Hogyan emlékszel vissza pályafutásodnak erre a szakaszára? Melyek voltak azok a feladatok, amelyek megtaláltak, illetve azok az eredmények, amelyek ehhez a korszakhoz köthetők?

A késői Kádár-korszaknak a maga egyszerre dekadens és felszabadító végelgyengülése éles kontrasztban volt az itthoni befagyasztott csehszlovák világgal. Az elhúzódo párkányi mozdonycserék félóráiban volt időm és módom személyesen és ténylegesen is megtapasztalni a két világ közti különbségeket. Pedig az itthon rendőrségi megfigyelők által követett beszélgetéseink s az otthon szintén megfigyelt és lehallgatott szervezkedések közt nagy különbség nem igazán volt, legfeljebb a szabad választás lehetőségében. A Duray-per előtt, alatt az történt velem, mint valami érzelmes film szereplőjével: egyszerre éreztem magam az itthoni események részesének és külső megfigyelőjének. Közben láttam a szlovákiai magyar iskolák, intézmények megfélemlítésének hatását, személyesen megkerestem Janics Kálmánt, sokak nevében kérve őt, hogy álljon el a perben vállalt negatív szerepétől. A per második napján jelen voltam, s alapos feljegyzést készítettem róla, amit a Nyugatiban rám váró Jeszenszky Gézának adtam át, s emlékezetem szerint a Miklós és a mi igazunkat erősítő bírósági tárgyalás ellenére nagyon reménytelennek és kritikusként láttam a politika világát...

Éppen ezért szinte menekültem a munkába. Nekem például nagyon fontos volt a Kemény G. Gábor-féle dualizmus kori nemzetiségi iratközlésben való részvétel, amely kapcsán a budapesti, majd a prágai, pozsonyi, turócszentmártoni levéltárak mellett kutathattam Újvidéken, Karlócán, Zentán, kijuthattam Nagyváradra, Szatmárnémetibe, Kolozsvárra is. Igaz, Romániában érdemi kutatást akkor nem végezhettem, de kiépültek az első délvidéki, erdélyi kapcsolataim.

A magyar kormányzati nemzetiségi politika szlovák vonatkozásairól készült kandidátusi disszertációmmal megörököltem a magyar nemzetállami nacionalizmus és a szlovák nemzetépítő nacionalizmus egész 1918 előtti történetét. A maga szélsőséges magyar és szlovák interpretációival, acsarkodásig fajult vitáival, a Trianon árnyékai által eltakart közös értelmezési lehetőségekkel sokan viaskodunk, s mi belül látjuk is az elmozdulásokat. Az olvasók, a tankönyveket használók talán a kelleténél kevesebbet kapnak ebből.

A pozsonyi, bicsei, radványi, lőcsei, kassai levéltárakban őrzött vármegyei levéltári anyagokban és a nehezen, de mégiscsak kutatható Masaryk-hagyatékban, cseh-szlovák egyesületi levéltárakban egyszerre volt jelen a korábbi évszázadok hungarus világának lenyomata és a modern nacionalizmusok gyorsan kiéleződő konfliktusa. A disszertáció és a témából készült tanulmányok, az említett iratközlés két kötete mellett párhuzamos stúdiumok keretében elkezdtem foglalkozni a magyar kisebbségek történetének két világháború közti, illetve pártállami történetével. Így lett fontos viszonyítási pontja kutatómunkámnak Masaryk, Jászi Oszkár, Jócsik Lajos nemzetiségtörténeti munkássága.

Mekkora fordulat volt, milyen változásokat hozott '89 a szakmai életedben?

Utóbb azt gondolom, szerencsém volt azzal, hogy 1988 őszétől 1989 nyaráig a mainzi Egyetemes Történeti Intézet ösztöndíjasa voltam. Így a fordulat döntő hónapjaiban nem tudtam belevetni magam mindazokba az itthoni és otthoni vitákba, amelyek addigi életemben legalább olyan fontosak voltak, mint a szakmai munka. A működő Nyugat-Németország, a nyugat- és keletnémetek közti elképesztő mentális távolságok

számomra, aki addig csak a keleti oldalról láthattam a berlini falat, rendkívül fontos impulzusokat jelentettek. A bonni külügyi levéltár anyagát kutatva, a brémai, hamburgi, müncheni egyetemi konferenciák résztvevőjeként, a cseh, román, lengyel, kínai, chilei, finn, bajor, belga, holland ösztöndíjas kollégák társaságában, ott a Rajna és a Majna összefolyásánál értettem meg igazán nemzedékem európai vasfüggönyös tragédiáját. A nyugati civilizáció előnyeit, a működő német demokrácia és föderalizmus sikereit látva, mi a szovjet blokkban végzetesen félrecsúszott, zsákutcás „létező szocializmus” kínjainak, tapasztalatainak a birtokában nehezen tudtuk fogni, miért csak '89-ben dőltek le a falak. Emlékszem a hajnalig tartó vitára, amikor '88 telén a brassói traktorgyárban kirobbant munkásmegmozdulás hírére úgy fogadtuk, hogy a lengyel Szolidaritás szelleme végre hatni kezd, miközben a nyugati kollégák inkább félni látszottak a kelet-európaiak lázadásától.

És otthon, az akadémiai intézetben mi változott?

Hazatérve az akadémiai intézetben, a Magyarorsággal kapcsolatos Intézetben, majd a Teleki László Intézetben egymást érték a nemzetiségi konferenciák. Juhász Gyula professzor úr '89 őszén a Széchényi Könyvtárban hívta össze az első kisebbségi magyar autonómiakonferenciát, utána jöttek a vajdasági magyar autonómiatervezet szakértői vitái.

Aztán Tóth László kezdeményezésére a 21 évet megélt Regio című kisebbségtudományi folyóirat 1989. évi megalapítása, a lap és a Regio-könyvek szerkesztése. A szerény anyagi háttér miatt segítőkész kisvállalkozók, a kisebbségi ügyeknek elkötelezett emberek támogatásával, közreműködésével tudunk szinte ingyen lapot csinálni, és szerencsére a hivatal már nem szól bele a munkánkba. Majd jött egy nagy kaland, a Szabad Európa Rádió Budapestre költözött magyar stúdiójában két és fél év alatt „egyenest adásban” közvetíttem a cseh–szlovák kettéválást, a kisebbségi jogok nemzetközi intézményrendszerének kialakulását, a Bős–Nagymaros-vita kiéleződését stb.

Amikor a Történettudományi Intézet élén Ránki Györgyöt és Pach Zsigmond Pált követő Glatz Ferenc kezdeményezte, hogy előbb az intézetben, majd az Akadémia intézményhálózatán belül ki kell alakítani egy kisebbségkutató műhelyt, akkor már kibújni sem tudtam volna a feladatok elől.

Előbb a Benda Kálmán által vezetett Magyar Történetesek Nemzetközi Társaságának megszervezése, majd a Kosáry Domokos, Hanák Péter, Csoóri Sándor és Konrád György vezetésével, így, az ő együttes és közös irányításukkal kialakult Közép-európai Kulturális Klub titkári teendői segítettek az intézetszervező munkát. A magyar–magyar kutatások magától értetődően a kisebbségi korszak feltárását szolgálták. A cseh, szerb, szlovák, osztrák, német, orosz együttműködési programok pedig a közép-európai vitákon keresztül kapcsolatosak bennünket a térség hasonszórú, kisebbségiként vagy demokrataként többletérdekelt kollégáival, intézményeivel. Glatz Ferenc pedig akadémiai elnöként lehetőséget teremtett egy szakmai kutatóműhely megteremtésére.

2001-től voltál az Akadémia Kisebbségkutató Intézetének alapító igazgatója. Egyáltalán minek köszönhető az intézet megszületése?

Sokféle előzménye volt az intézetalapításnak. A tragikusan fiatalon elhunyt Joó Rudolf, majd a magyarországi kisebbségi törvény előkészítésében sokadmagával fontos érdemeket szerzett Bíró Gáspár kezdettől fogva nemzetközi mércével mérhető tel-

jesítménnyel vétették észre magukat. A Pozsgai Imre körül szerveződő, illetve a Tabajdi Csaba és Szokai Imre által kezdeményezett nemzetiségpolitikai fórumokon, majd az egyes politikai pártok, a kormányzat és végül a kisebbségi önkormányzatok szakmai testületeiben, tanácsadó szervezeteiben mintegy száz körülire tehető azoknak a jogászoknak, történészeknek, néprajzosoknak, nyelvészeknek, politológusoknak a száma, akikkel együtt lehetett működni. Hozzájuk csatlakoztak továbbá az idősebb jogásznemzedék tagjai, de olyan egész életükben a kisebbségi és diaszpóramagyarsággal foglalkozó nehéz, de szent emberek, mint a tavaly meghalt Lipcsey Ildikó, vagy a pár hónapja elhunyt bibliográfus, Viczián János. A Juhász Gyula vezetésével megalakult, majd Kiss Gy. Csaba és később Romsics Ignác által irányított Magyarágkutató Intézet, majd a Fejős Zoltán és Gyarmati György által vezetett Teleki László Intézet pedig a maguk egyszerre alapozó-dokumentációs és néhány alapkérdésre koncentráló munkájukkal utat nyitottak az interdiszciplináris etnikai kutatások előtt. A vezetők mellett Süle Andrea, Vogel Sándor, Diószegi László Sebők László, a „mi” Molnár Imrénk, Hamberger Judit, Szilágyi Imre neve jut eszembe, akikhez aztán Fedinec Csilla, Bárdi Nándor, Ablonczy Balázs csatlakozott, s igen erős kutatási bázist képviselt. Az alapvetően a történeti-térsgégi szemlélet megerősítésével a telekisek tették újra legitimé, elfogadottá a kisebbségi kérdés tudományos vizsgálatát.

Melyek voltak az intézetalapításkor a programod, terveid sarokpontjai?

Kétféle elképzelést kellett ötvözni az intézet beindításakor. Az egyik elgondolás szerint a két világháború közötti egyetemi – például a pesti, pécsi, debreceni – kisebbségi intézetekhez hasonlóan nekünk is egyfajta referatúra-rendszerben kellett volna kiépítenünk az intézet alapszerkezetét: a négy nagyobb létszámú kisebbség és a diaszpóramagyarság demográfiai, jogi, nyelvi, oktatási kérdéseinek elemzése mellett legfeljebb egy módszertani-elméleti csoport működtetése kínálhatott volna szabad kezet. Minthogy azonban ez a fajta feladatmegosztás eleve a kormányzati döntés-előkészítés logikáját tükrözte, s ez a feladat alapvetően eleve a Teleki Intézetek és a Külügyi Intézetnek volt már leosztva, nagy örömmre sikerült a magam által is szorgalmazott másik logikát érvényesítenünk. Ennek lényege az „ethnic studies” mintájára szerte a világban – az Egyesült Államokban, Nagy-Britanniában, Skandináviában vagy éppen Oroszországban és Japánban, illetve Kínában is – létrehozott interdiszciplináris kutatóhelyek mintájának adaptálása volt a mi speciális kelet-közép-európai nemzetállami helyzetünkre. Így lett a nevünk a nyakatekert és magyartalan Etnikai és Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, ami mögött a rossz nyelvek szerint főként az állt, hogy az amerikai intézetek profiljától eltérően szóba se kerülhessenek a vallási vagy a szexuális kisebbségek. Később azonban kiderült, hogy például a romakérdés terepszintű kutatásában megkerülhetetlen a roma nők helyzetének, szerepének alaposabb megvizsgálása, de szerencsére senki sem kötött bele az ilyen típusú kutatásainkba.

Hogy emlékszel vissza, miként fogadták a történész kollégák, hogy a kisebbségkutatás kiválik s önálló utat kíván bejárni?

A fentiek alapján tehát igyekeztem önkorlátozó és nyitott lenni: nem egy újabb történeti kutatóhelyet szerettem volna kialakítani, hanem az etnikai, nemzeti, nyelvi, migrációs kisebbségek alapkérdéseit sokféle megközelítésben egyszerre vizsgáló interdisz-

ciplináris intézetet. Az ötfős induló fiatal kutatói csapatban Kállai Ernő, a közelmúltig a kisebbségi ombudsman pozícióját betöltő kolléga képviselte a jogászokat és a szociológusokat, Eiler Ferenc a történészeket, Kovács Nóra az antropológusokat, Szesztay Ádám pedig politikus történészként a politológusokat. Az induló kis létszám és az általam fontosnak tartott kezdeményező, koordináló szerep miatt kezdettől fogva a hálózati kutatási modellt szorgalmaztuk. Gyorsan kialakult az együttműködés a többi akadémiai társadalomtudományi kutatóintézettel, magyarországi kisebbségi önkormányzati kutatóhelyekkel, a magyarországi és külhoni egyetemi tanszékekkel, s természetesen a Telekivel és a roma kutatásokban élen járó Szociológiai Intézettel, a CEU-ban dolgozó kollégákkal és még sok mindenki mással. A Norvég Alap támogatásával rögtön a legelőjén a flensburgi Európai Kisebbségkutató Központtal, a bolzanói kisebbségkutató intézettel és a CEU-val közös, összehasonlító európai autonómiaelemzést végeztünk, Gál Kinga mostani EP-képviselő koordinációjával. És ezzel 1998-ban elkezdődött az a 12 éves kutatásszervezői ámok, amikor magamra, saját kutatásaimra jutott a legkevesebb idő: hosszú időre vége szakadt a rendszeres levéltári munkának, a Széchényi Könyvtárban eltöltött egybefüggő heteknek, hónapoknak. Szerettem, amit csináltam, tehát nem panaszkodom. Közben az intézet létszáma, a Teleki felszámolását követően hozzánk kerültek, az antropológiai, szociológiai és migrációs csoporttal együtt elérte a huszonöt-harminc főt.

Mit tartasz utólag az intézet első tíz évében a legfontosabb eredményeknek?

Bár nem tudtunk minden tervet megvalósítani, sikerült megcsinálni egy-két adatbázisprogramot, a Kárpát-panel címmel reprezentatív mintán elvégzett magyar-magyar összehasonlító szociológiai felmérést, a kisebbségi és diaszpóramagyarság 20. századi történetének tankönyvét, s megannyi fontos konferencia- és tanulmánykötetet. És persze megszülettek a doktori disszertációk, kiváló monográfiák, tematikus sorozatok. Sikerült lelket lehelni a ma Termini hálózat néven ismert magyar-magyar szociolingvisztikai együttműködésbe, s persze számos fontos munka jelent meg a kisebbségtörténet területén is. Kezdetől fogva figyeltünk arra, hogy a legfontosabb kisebbségi magyar oktatásszociológiai, identitás- és támogatáspolitikai témák mellett a magyarországi kisebbségi önkormányzatiság felemás, de működő- és fejlődésképes intézményrendszere, a magyarországi kisebbségek nyelvi asszimilációja is folyamatosan jelen legyen kutatásainkban. A Kemény István vezetésével 2002–2003 között megvalósult harmadik országos reprezentatív romafelmérés eredményei meglehetősen pontos tükört állítottak a magyar közvélemény elé: a politikailag akkor még nem korrekt módon vagy a maitól eltérően tematizált romakérdés megannyi közhelyét cáfolták meg az eredmények, s jelezték a probléma konfliktuspotenciáját és a megoldás lehetséges irányait. A szórvány- és a migrációkutatás, az előítélet- és diszkriminációelemzés terén is sikerült igazi érdemi kutatói kooperációkat kialakítani hazai és külföldi kutatóhelyekkel.

Bár valószínűleg jóval többet is lehetett volna együttműködni a szlovákiai partnerintézetekkel, szép számmal akadtak közös munkáink a Fórummal, a szlovák Akadémia Etnológiai, Társadalomtudományi és Történettudományi Intézeteivel.

A mai Intézet törzsét alkotó kollégák – Fedinec Csilla, Feischmidt Margit, Kovács Nóra, Tóth Ágnes, illetve Bárdi Nándor, Ilyés Zoltán, Kovács András, Vizi Balázs, Papp Z. Attila vezetésével –, több új fiatal kutatóval kiegészülve már képesek a befutott aka-

démiai intézetek szintjén teljesíteni, és a szervezeten belül radikálisan átalakult akadémiai intézethálózatban láthatóan sikeresen megállják helyüket. Nekem ez az egyik legnagyobb elégtétel, ami miatt egy percig sem bánom az intézetépítésre szánt 12 évet. Éppen ellenkezőleg: rengeteget tanultam az intézeti munkatársaktól, a közös munkából. A kisebbségkutató kollégákkal, s azokkal, akik ma már máshol dolgoznak, tartós baráti érdekszövetséget alkotunk.

Bár hivatalosan 1976-ban áttelepültél Magyarországra, a felvidéki kapcsolataid a továbbiakban sem korlátozódtak csupán a családi szálakra. Sőt azt is mondhatnánk, hogy a rendszerváltás után az itteni magyar tudományos intézményrendszer kialakításának az egyik „pesti patrónusa” lettél. Hogyan látod ennek a munkának a sikerességét, s egyáltalán hogyan ítéled meg a mai szlovákiai magyar tudományos intézményi hálózatot?

A kérdésben megbúvó megtisztelő túlzást elhárítva, három dolog jut eszembe, amiről – sok egyéb mellett – érdemes volt és érdemes lesz még sokat vitázni. Azok a tudományszervezési memorandumok, programok, amelyek az 1980-as években megfogalmazódtak, általában magától értetődőnek tekintették, hogy az állam előbb-utóbb belátja, hogy az akkor is már egymilliónál jóval több szlovákiai kisebbségi, az ország egyötöde számára ezen a területen is biztosítani kell az esélyegyenlőséget és az alapvető intézményi hátteret. Ebből mára van a Fórum Intézet, amelyik a kutatási programjaival, a Bibliothecával, kiadványsorozataival, folyóiratával, az egyre gazdagabb portállal, a digitális adatbázissal a minden megpróbáltatás ellenére igazi nagy sikertörténet. Van egy magyar tannyelvű állami egyetemünk, egy alapvetően magyarul oktató karunk és két magyar, illetve hungarológiai tanszékünk. Rajtuk kívül működik néhány közpénzből fenntartott múzeumunk, egy-két egyéb professzionális gyűjteményünk. A Fórum Intézetnek ugyanakkor magának kell megteremteni a működéséhez szükséges forrásokat, még ha az állami támogatások számára is elérhetőek. Nem is beszélve a többi kiéhezett civil, egyesületi formában működő regionális vagy helytörténeti kezdeményezésről. Ez a probléma persze nemcsak pénzügyi vonatkozású, hanem a kisebbségi szakemberek más területen magától értetődő integrálásának kérdését is felveti. Hasonló a helyzet a magyarországi kapcsolatrendszerrel és támogatáspolitikával is. Jóllehet sikerült kialakítani, és a folyamatos változások ellenére ma már többé-kevésbé tervezhetőek a magyarországi források, ezek az itthoninál lényegesen szerényebbek és az ösztöndíjas, illetve projekt-együttműködésekén túl kevés az integrált intézményfejlesztési lehetőség. Az egyetemi magiszteri és doktorképzés előbb-utóbb majd el fog vezetni valamilyen minőségi fordulathoz ezen a téren, ennek lehetséges formáját, kereteit ma még azonban nem igazán látni. Ez az egész közéletünkre jellemző jövőnélküliség és felaprózottság teszi olykor bántóan alakatlanná és szervezetenkénti – a rengeteg eredmény, okos kezdeményezés, fontos munka ellenére – az itthoni magyar kutatói világot. S végül érdemes szembenéznünk azzal is, hogy a lehetőségekhez képest is nagyon keveset sikerült elérnünk a nemzetközi kutatási piacokon való megjelenés terén. Még azok a kevesek, akik kiváló angolságuknak köszönhetően bárhol meg tudnak, meg tudnának jelenni, itthon valójában ugyanabba a mókuskerékbe kényszerülnek, mint a magunkfajta bennszülött robotosok, ahelyett hogy minél jobban bevonnánk őket az itthoni tudományosságba, s megbíznánk őket közös kutatási programok irányításával.

Miért döntöttél úgy, hogy tanítást vállalsz a Selye János Egyetemen?

1981 óta mindig tanítottam valamelyik magyarországi egyetemen, főiskolán. Szeretem a hallgatókkal való közös munkát, fontosnak tartom a kutatói és tanári utánpótlás kérdését. Úgy gondoltam, tudnék segíteni Komáromban. Ráadásul megint erős érzelmi szálak kapcsolnak hazafelé: szüleimet megöregedve, betegen már nem lehetett ugyanolyan tékozló módon hónapokra magukra hagyni, mint azt sajnos korábban gyakran tettem. A döntő szempont mégis az volt, hogy a szlovákiai magyar közösségépítés egyik utolsó fontos intézményi láncszeme esélyt kínált arra, hogy igazi szellemi műhelyt, kutatói bázist lehessen kiépíteni. Ma már a magunk bőrén tapasztaljuk, megtanultuk, az egyetemalapítást évtizedekben, ha nem évszázadokban mérik, mint ahogy azt is fel kellett mérni, hogy az egyetemi tömegképzés, ami ma szerte a világon jogos igényként érvényesül, egészen más típusú tanári hozzáállást igényel, mint akárcsak húsz-harminc évvel korábban Debrecenben vagy Piliscsabán.

A hatvan év nem kevés, de fiatalos lendületedet, ki nem hunyó ötleteidet látva nem kétséges, hogy még tele vagy tervekkel. Belegondoltál-e már abba, hogy a kíméletlen idővel való versenyfutásban milyen szakmai feladatokat kellene még végigvinned? Milyen tervek vannak a tarsolyodban?

Elvben óvatosak, a gyakorlatban inkább tempósak, szorosan ütemezettek. Volt idő, amikor azért kaptam a fizetésem, mert ötleteim, terveim próbáltam megvalósítani, ma sokkal inkább az a célom, hogy mulasztásaim pótoljam és egy-két dolgot célba vigyek.

Az egyetemen most kilenc szakdolgozat készül nálam, köztük néhány nagyon ígéretes. Emellett feleségemmel közösen néhány dél-szlovákiai magyar és szlovák iskolában azt nézzük meg, mennyire vannak közel és távol egymáshoz, mennyiben tanítanak azonos vagy egymástól eltérő szemlélettel a gyakran egy épületben működő oktatási intézmények.

Ugyanakkor három szerkesztett kézirat van 90 százalékos készultságban. Hamarosan nyomdába kerül a magyar–szlovák történeti szöveggyűjtemény, amelyben 32 magyar és szlovák szerző fejt ki véleményét a közös, párhuzamos, konfliktusos nemzeti történelmek viszonyáról. Az etnikai pártokról szóló tanulmánykötet szövegeinek véglegesítése december végéig megtörténhet, s a könyv remélhetően a jövő tavaszra megjelenik. Kicsivel több még a munka az első bécsi döntés diplomáciai okmánytárával. Közben doktoranduszaimmal is előkészítünk egy magyar–szlovák kapcsolattörténeti kötetet. Kemény munka vár még rám a multietnikus csehszlovák nemzetállam kisebbségtörténeti összefoglalójával, amellyel a Kalligramnak maradtam adósa.

S ha mindehhez a Gondviselés is alkalmat, hitet és erőt ad, és közben sikerül fokozatosan megint időt találni némi pihenésre, meditációra, esti tűnődésekre, a család egybegyűjtésére a Garam-torkolattal szembeni, esztergomi kertben, a fácánok, őzek közt, akkor látok némi esélyt az értelmes és boldog záró szakaszra...

Simon Attila

Szarka László önálló kötetei:

1. A szlovákok története. Budapest, Bereményi Kiadó, 1993.
2. Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867–1918. Pozsony, Kalligram Kiadó, 1995.
3. A közép-európai államok kapcsolatai, Budapest, Calibra Kiadó, 1997.
4. Duna-táji dilemmák. Nemzeti kisebbségek – kisebbségi politika a 20. századi Kelet-Közép-Európában. Budapest, Ister Kiadó, 1998.
5. Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867–1918. / Slovenský národný vývin – maďarská národnostná politika v Uhorsku v rokoch 1867–1918. Pozsony–Bratislava, Kalligram Kiadó–MKKI, 1999.
6. Changing Ethnic and Politic Patterns on the Present Territory of Slovakia, Budapest, 2000. (Kocsis Károllyal társszerző)
7. A szlovákiai magyarok kényszertelepítései emlékezete 1945–1948. MTA ENKI, Komárom–Budapest, 2003.
8. Kisebbségi léthelyzetek – közösségi alternatívák. Az etnikai csoportok helye a kelet-közép-európai nemzetállamokban. Budapest, Lucidus Kiadó, 2004.

Főbb díjai, kitüntetései:

A Soros Alapítvány Nyitott Társadalomért díja (1995), a Magyar Külügyminisztérium Lánchíd-díja (2009), Magyarországi Kisebbségekért díj (2010), Kemény István-díj (2011).

L. Juhász Ilona

A harmincnégyes kőnél...

Haláljelek és halálhelyjelek
az utak mentén

Fórum Kisebbségkutató Intézet

Janics Kálmán (1912–2003) bibliográfiája

Önálló művek

- A hontalanság évei. A szlovákiai magyar kisebbség a második világháború után 1945–1948.* München, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1979, 321 p.
- A hontalanság évei. A szlovákiai magyar kisebbség a második világháború után 1945–1948.* München, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem. Második, részben javított kiadás, 1980, 321 p.
- Czechoslovak Policy and the Hungarian Minority, 1945–1948.* New York, Social Science Monographs, Columbia University Press [distr.], 1982, 240 p.
- A hontalanság évei. A szlovákiai magyar kisebbség a második világháború után 1945–1948.* [Pécs], Hunnia Kiadó Kft., 1989, 358 p.
- A hontalanság évei. A szlovákiai magyar kisebbség a második világháború után 1945–1948.* Pozsony, Madách Könyv- és Lapkiadó, 1992, 325 p.
- A Kassai Kormányprogram és a magyarság „kollektív bűnössége”.* Pozsony, Pannónia Kiadó, [1992], 50 p.
- Eltévedtünk Európában? Publicisztikai írások 1989–1993.* Pozsony, Madách-Posonium, 1994, 212 p.
- Roky bez domoviny. Maďarská menšina na Slovensku po druhej svetovej vojne 1945–1948.* Budapest, Püski, 1994, 315 p.

Tanulmánykötetben megjelent írásai

- Magyar kereszténydemokrata mozgalmak Csehszlovákiában és Szlovákiában. In K. Cséfalvay Eszter (szerk.): *Közösségünk szolgálatában. A Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom öt esztendeje.* Pozsony, Microgramma, 1995, 11–16. p.
- Fenyegetések sodrában. In Zalabai Zsigmond (össz.): *Magyar jeremiád.* Pozsony, Vox Nova, 1995, 7–16 p.

Publicisztikai írások, tanulmányok, kritikák, könyvismertetések

- Készült egyszer egy alkotmánytörvény. Törvény vagy nem törvény? *Szabad Újság*, 2008/41., 3. p.
- A lakosságcsere-egyezmény. *Irodalmi Szemle*, 1997/6–7., 87–90. p.
- Magyar kereszténydemokrata mozgalmak Csehszlovákiában és Szlovákiában. *Új Szó*, 1995/64. Melléklet. *MKDM-Híradó*, A Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom időszakos kiadványa 1995/1., 2. p.
- Fél évszázad tévedései. *Vasárnap*, 1995/3., 3. p.
- A valóság ködbe vész. *Vasárnap*, 1994/51., 3. p.

- Esterházy János balsorsa. Egy rejtélyes hatalmi bűnözésről. *Vasárnap*, 1994/38., 4. p.
 Lefokozva és elfeledve. Dubček halála mögött nem maradhat kérdőjel! *Vasárnap*, 1994/28., 5. p.
- Esterházy János keresztény embersége. *Új Szó*, 1994/110., 7. p.
- A Duna menti sötét erdők. A futóárkok titka. Ligetfalui összefüggések. *Vasárnap*, 1994/21., 5. p.
- A hármas koalíció történelmi szükségesség. Választási hazardjátékok. *Új Szó*, 1994/67., 5. p.
- Bantusztán. Itt? Sztálinista kísértetjárás. Gettópolitika-e a kisebbségi nyelv és kultúra védelme... *Új Szó*, 1993/241., 7. p.
- Az önimádás szédelgése. *Új Szó*, 1993/233., 6. p.
- A győzelemtől a vereségig 1. A katonai megrendszabályozás előzményei. *Új Szó*, 1993/192., 6. p.
- A győzelemtől a vereségig 2. Magyarellenesség – a győztesek pózában. *Új Szó*, 1993/193., 4. p.
- A győzelemtől a vereségig 3. Sohasem tették közzé a „behívólevelet”. *Új Szó*, 1993/194., 3. p.
- A győzelemtől a vereségig 4. A demokráciát Gottwald örökségében keresik. *Új Szó*, 1993/195., 3. p.
- Történelmi cselfogások. Ján Rohatý mesterkedése a Republikában. *Új Szó*, 1993/174., 5. p.
- Köd előttem, köd utánam. *Vasárnap*, 1993/27., 5. p.
- Nagy idők, kis emberek. *Új Szó*, 1993/88., 5. p.
- Az álmok nem hazudnak. *Új Szó*, 1993/77., 6. p.
- Nemzetközi fehér könyvek. *Új Szó*, 1993/57., 7. p.
- Podolan úr fehér könyvei. *Új Szó*, 1992/290., 7. p.
- Tudományos balkanizálás. *Új Szó*, 1992/285., 5. p.
- Emberi, toleráns volt. *Új Szó*, 1992/264., 2. p.
- Kényszerű hűség. Csehszlovákia hetvennégy éve és a magyar kisebbség. *Új Szó*, 1992/254., 6–7. p.
- A reciprocitás útvesztői. *Új Szó*, 1992/230., 7. p.
- Művésznő a barikádokon. *Új Szó*, 1992/200., 7. p.
- Hatalmi lélekmérgezés. *Új Szó*, 1992/171., 7. p.
- Megszépített messzeség: észrevételek Dagmar Čierna-Lantayová könyvéhez. *Új Szó*, 1992/149., 7. p.
- Hét választás Szlovákiában. Visszaszorítani a nacionalizmust. *Új Szó*, 1992/123., 5. p.
- A háború utáni csehszlovák–magyar lakosságcsere. *Vasárnap*, 1992/19., 5. p.
- Ámokflutók a tudomány köntösében. *Új Szó*, 1992/87., 5. p.
- Tudatmérgezés: Daniel Okáli öröksége. *Új Szó*, 1992/72., 5. p.
- Bűvészműtárgy – a tudomány köntösében. Gottwaldtól napjainkig. *Új Szó*, 1992/29., 5. p.
- Egy különös pártalapítás. *Szabad Újság*, 1991/126., 1–2. p.
- A Magna Charta árnyékában. *Új Szó*, 1991/86., 4. p.
- Véleménycsere a választási koalícióról. Dr. Hamerlik Rudolf álláspontja: Mi történt valójában? – Dr. Janics Kálmán MKDM-elnök válasza és Dr. Szöcs Ferenc MKDM alelnök kommentárja: Válasz Hamerlik Rudolfnak. *Új Szó*, 1990/110., 5. p.
- Ki van kutyaszorítóban? *Hunnia Füzetek*, 1990, 37–42. p.

- Felhívás: Alakuljanak magyar kereszténydemokrata klubok! Felhívók: Dr. Janics Kálmán, nyug. orvos; Ordódy Katalin, író; Dr. Popély Gyula, történész; Dr. Lapos József, a Pozsonyi Műegyetem Építészmérnöki Karának docense; Földessy László (Zsére) programozó; Zilizi Tihamér, technikus. *Új Szó*, 1989/307., 4. p.
- A romlás évtizede. *Új Látóhatár*, 1983/3., 330–341. p.
- Szlovákiai jelentés. A magyar kisebbség állapotáról. *Magyar Füzetek*, Párizs, 1982, 125 p.
- A csehszlovákiai magyar nemzeti kisebbség. *Új Látóhatár*, 1976/6., 523–537. p.
- Czechoslovakia's Magyar minority: An example of diaspora Nationalism. *Canadian Review of Studies in Nationalism III*, 1975/1., 34–44. p.
- A szlovákiai magyar társadalom ötven éve. *Valóság*, 1971/6., 20–31. p.
- Forgószelek nyomában. *Irodalmi Szemle*, 1970/3., 276–282. p.
- Tovább kísért a múlt. *Irodalmi Szemle*, 1969/8., 752–756. p.
- Távol az igazmondástól. *Vasárnapi Új Szó*, 1969/17., 5. p.
- Az önbírálat torzulásai. Tilkovszky Loránt „Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon 1938–1941” c. könyvének ismertetője. *Irodalmi Szemle*, 1969/3., 270–275. p.
- Becsületből elégtelen. *Új Szó*, 1968/191., 7. p.
- A demagógia nem megoldás. *Új Szó*, 1968/128., 7. p.
- Tanulmány Zvara könyvéről. *Hét*, 1968/17., 14. p.
- Vádol és ítél a történetíró. (Martin Vietor: Dejiny okupácie južného Slovenska, 1968). *Irodalmi Szemle*, 1968/10., 941–946. p.
- Két történelmi tanulmány a szlovákiai magyar kérdésről. *Irodalmi Szemle*, 1968/5., 439–450. p.
- A történetíró dilemmája. *Irodalmi Szemle*, 1968/3., 266–267. p.
- A Garamvölgye és a többiek. *Új Élet*, 1943/3., 78–81. p.
- A népszaporodás új tényezői. *Új Élet*, 1942/9., 260–263. p.
- A háborús magyar falu. *Új Élet*, 1942/7., 211–213. p.
- Elvándorlás a Felvidékről. *Új Élet*, 1942/1., 18–20. p.
- Három év szociális mérlege. *Új Élet*, 1941/10., 290–293. p.
- Reformprogramtól a népfőiskoláig. *Új Élet*, 1941/5., 147–150. p.
- Az európai forradalom sodrában. *Új Élet*, 1941/1., 1–3. p.
- Nyitott kapuk előtt. *Új Élet*, 1940/10., 273–276. p.
- Magyar népfajvédelem, vagy dunai kozmopolitizmus? *Új Élet*, 1940/7., 215–219. p.
- Központosított szociálpolitika. *Új Élet*, 1940/1., 36–38. p.
- Számadás: 1939. *Új Élet*, 1939/12., 404–407. p.
- Várjuk a történelmi realizmust. *Új Élet*, 1939/10., 335–339. p.
- Történelmet írunk. *Új Élet*, 1939/7., 418–420. p.
- Új felvidékség. *Új Élet*, 1939/5–6., 287–291. p.
- Válságunk felvidéki szemmel. *Új Élet*, 1939/3., 151–156. p.
- A felvidéki magyarság nacionális tartalma. *Új Élet*, 1939/1., 54–55. p.
- Ivana Bánová, Janics Kálmán, Szabó Rezső, Marián Andel, Ivan Brndiar, Zdenka Tóthová, Milan Ftáčnik, Július Brocka, Milan Sečánsky, Peter Tatár: Do videnia, náš parlament! Skladanie účtov očami poslancov. *Plus 7 dní*, 1992/8., 5. p.
- Janics Kálmán–Szabó Rezső: Az MKDM – Együttélés képviselői klub Nyilatkozata. *Szabad Újság*, 1992/54., 1–2. p.

- Janics Kálmán–Princzkel József: A koalíciós kormány hatalmi bűnözése a magyar nemzeti kisebbség ellen 1945-től 1948-ig. a Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom javaslata a „Jóvátétel” ügyében (tervezet). Az MKDM beadványa a prágai elnöki hivatal mellett működő előkészítő bizottság részére. *Új Szó*, 1992/97., 6. p.
- Janics Kálmán–Szabó Rezső: Amit az egyiknek szabad... Mi lesz a 140 millióval? Az MKDM és az Együttélés SZNT-beli képviselői klubjának nyilatkozata. *Új Szó*, 1992/54., 4. p.

Interjúk, nyilatkozatok

- Gaál László: Pelenkába csomagolt kézirat. Születésnap beszélgetés, avagy A régmúlt idők felidézése a 90 éves Janics Kálmánnal vágkirályfai házában. *Új Szó*, 2002/302., 5. p.
- Sándor Eleonóra: A rendszerváltás évei: Janics Kálmán. Elbeszélte történelem. Oral History. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2001/1., 167–176 p.
- A felnőtté válás kora (2): 1968. augusztus 21. – magyar szemmel. (Janics Kálmán, Csáky Pál, Dr. Szabó Rezső). *Szabad Újság*, 1998/34., 5. p.
- Szabó Géza: Keménységgel szemben keménységet kell alkalmazni: Janics Kálmán nyolcvanöt éves. *Szabad Újság*, 1998/1., 4. p.
- Augustín Marko: Čítali ste? *Literárny týždenník*, 1996/33., 11. p.
- Tuba Lajos: Siker, hogy megmaradtunk. Janics Kálmán: „A sorskérdésekre adandó válaszok megfogalmazásakor félre kell tenni az ideológiai ellentéteket.” *Új Szó*, 1996/292., 5. p.
- Botlik József: Janics Kálmán: A pozsonyligetfalui magyar tömegsír titka. A belügyesek ma már megnevezhetők. *Szabad Újság*, 1994/32., 11. p.
- Kiss József: Igazságot szolgáltatni a kárvallottaknak: Beszélgetés a beneši dekrétumok szerepéről. (Popély Gyula, Janics Kálmán). *Új Szó*, 1993/156., 1., 8. p.
- Miklósi Péter: Jelenidő. Interjú Janics Kálmánnal. *Vasárnap*, 1992/31., 3. p.
- mészáros-: Jogfosztás van készülöben... *Szabad Újság*, 1991/170., 1–2 p.
- Miklósi Péter: Galántai villáminterjúk. (Magyar Ferenc, Janics Kálmán, Bugár Béla). *Új Szó*, 1991/89., 1., 4. p.
- Miklósi Péter: A hét 7 kérdése arról, miként látja szerepét és legidősebb teendőit az MKDM. Interjú Janics Kálmánnal. *Hét*, 1990/29., 2. p.

Janics Kálmánról írták

- Dusza István: Sokáig tart még az éjszaka. A nyolcvanöt éves dr. Janics Kálmánt köszöntötte a Szlovákiai Magyar Írók Társasága. *Új Szó*, 1998/9., 9. p.
- rd-: Janics Kálmán köszöntése. Művei dokumentum értékűek. *Új Szó*, 1997/299., 9. p.
- Janics Kálmán publicisztikája. *Hét*, 1995/11., 18. p.
- Kamenec, Ivan: Janics Kálmán: Roky bez domoviny. *Historický časopis*, 1995/4., 743–744. p.
- Kiss József: A párbeszéd reményében: Janics Kálmán könyve szlovákul. *Új Szó*, 1994/250., 1–2 p.
- Kiss József: Szellemi közhaszon. Megjelent Janics Kálmán könyve szlovákul. *Új Szó*, 1994/225., 4. p.

- Duka Zólyomi Árpád: Janics Kálmán köszöntése. Az Együttélés köszöntőlevele. *Szabad Újság*, 1993/12., 1. p.
- Az MKDM elnöksége és az Új Szó szerkesztősége: Janics Kálmán 80-éves. *Új Szó*, 1992/305., 2. p.
- Selmeczi Elek: Tisztelgés Janics Kálmán előtt. *Szabad Újság*, 1992/75., 7. p.
- Kosár Dezső: Hetvenhét... Janics Kálmán születésnapjára köszöntője. *Új Szó*, 1989/307., 4. p.
- Szathmáry Ádám: Kit szolgál ez? *Új Szó*, 1979/20., 2. p.
- Mikóts I. Róbert: Emlékeztünk orvosra. *Hét*, 1968/50., 6–7.p.

Megemlékezés

- (gl) Gaál László: Janics Kálmánra emlékeztek halálának ötödik évfordulóján. A hetvenes években legismertebb munkája, A hontalanság évei című kötet külföldi megjelentetése miatt évekre eltiltották orvosi hivatásának gyakorlásától. *Új Szó*, 2008/197., 5. p.
- Gaál László: Szobrot állítottak Janics Kálmánnak. A hontalanság évei szerzője előtt tisztelegtek. *Új Szó*, 2006/35., 31. p.
- Meghalt Janics Kálmán. *Vasárnap*, 2003/35., 6. p.
- Korpás Árpád: Elhunyt Janics Kálmán. *Új Szó*, 2003/193., 1. p.

Összeállította: Végh László
Szerkesztette: Sebő Beáta

Bányai Viktória–Fedinec Csilla–Komoróczy Szonja Ráhel (szerk.): Zsidók Kárpátalján. Történelem és örökség. Budapest, Aposztróf Kiadó, 2013, 453 p.

Bizonyos szempontból hálás dolog a zsidók történetéről írni, hiszen olyan témáról van szó, amely a tudományos életben is aktualitással bír, s a szélesebb közvéleményt is izgatja. Talán az ismeretlen, a titokzatosnak látott másik világ iránti vonzalom teszi ezt. A téma azonban számos buktatót is hordoz magában, főleg akkor, ha a szerzők a mártíromság és az áldozat, vagy épp a vádló pozíciójából közelítik meg azt. Az az erkölcsi teher ugyanis, amely a vézskorszak óta minden, a zsidósággal kapcsolatos megnyilvánulásra ráerakodott (beleértve a tudományos céllal írottakat is), igencsak el tudja bizonytalanítani bármely szerző tollát.

A *Zsidók Kárpátalján* című kötet szerkesztői és szerzői azonban gond nélkül kerültek el ezt a buktatót. Ők történelmi igazság vagy épp az eredendő bűn feltárása helyett elsősorban dokumentálni akartak. Dokumentálni múltat és jelent. Dokumentálni egy olyan világot, amelyet a fogalmak szintjén ugyan valamennyien ismerünk (hiszen ki ne hallott volna még a kárpátaljai kaftános és pajeszos zsidók világáról), de amelynek rétegzettségéről, sokszínűségéről vagy mai örökségéről oly keveset tudunk eddig.

A vizsgált kötet létrejöttéhez nem csupán egy személyesen érintett „mecénás” víziója, elszántsága és anyagi áldozata kellett, hanem a szerkesztői gárda szerencsés kiválasztása is. A kívülről belterjesnek tűnő zsidó világot aprólékosan ismerő Komoróczy Szonja Ráhel, a Kárpát-

medencei zsidóság történetét, különösen az oktatás- és művelődéstörténetét illetően kiemelkedő eredményeket produkáló Bányai Viktória és a Kárpátalja modern kori történetét mindenki másnál jobban átlátó Fedinec Csilla ugyanis – legalábbis a végeredmény alapján – kitűnően egészítették ki egymást. A szerkesztésben éppúgy, mint a szerzőségben, hiszen a 35 tanulmányt felmutató kötetből ők hárman összesen tizenháromat jegyeznek (olykor társszerzőként). A kötet tanulmányainak megírásában 24 szerző vett részt, többségében olyanok, akik évek, évtizedek óta foglalkoznak a téma valamely aspektusával: történészek, kulturális antropológusok, hebraisták, szociológusok és más társtudományok képviselői. Általában az adott téma kiemelkedő jelentőségű kutatói, mint például az elitképzést illetően Karády Viktor, vagy a zsinagógák építésetét illetően Klein Rudolf. Vannak közöttük magyarországiak, ukrainaiak, izraeliek, zsidók és nem zsidók vegyesen. Ám a felekezeti hovatartozásnak – azt hiszem – semmi jelentősége sincs. Sokkal inkább fontosabb az a tudományos igényesség, amely a szerzők tollát vezette, s amely mellett más szándékoknak, sem apológiának, sem támadó élnek nem volt helye. Hacsak nem egyfajta tudományos-népszerűsítő szándéknak, amit bevallva-bevallatlanul felvállal a kötet. A világos szerkezet, a könnyen értelmezhető, de mégis szabatos nyelvezet, a látványos képek, a kötet végén elhelyezett fogalomtár ugyanis úgy teszi a szélesebb közvélemény számára is befogadhatóvá a kötetet, hogy az közben tudományos hitelességéből semmit sem veszít.

A tudatos szerkesztői munka már a Bevezető címet viselő „szerkesztői előszón” is átüt, amelyben a szerkesztők világosan kijelölik a kötet témáját, kitérnek a fogalomhasználatra, a települések meg-

nevezésére, s jól behatárolják azt az időbeli és térbeli keretet, amellyel a besorolt írások foglalkozni kívánnak. A kötet négy korszakra bontva (a dualizmus időszaka, az első csehszlovák köztársaság évei, a holokauszt időszaka és végül az 1945 utáni évtizedek) mutatja be a kárpátaljai zsidóság történetét, amelyet egy ötödik nagy fejezet, a zsidóság kulturális örökségét taglaló tesz kerek egészszé.

Az első fejezet azonban nem csupán a Trianon előtti Kárpátalját vetíti elénk, a kárpátaljai zsidóság olyan alapvető adottságaiba és sajátosságaiba is bevezeti az olvasót, amelyek nélkül a későbbi fejezetek tanulmányai csak nehezen volnának érthetők. Ebben a részben kapunk információt a kárpátaljai zsidóság alapvető demográfiai és szociális viszonyairól, nyelvhasználatáról, az itteni hitéletet meghatározó haszidizmusról, a fontosabb rabbidinasztiákról.

Talán nem csak a szakmai érdeklődésem mondatja, de a leggazdagabban a két háború közötti korszak dokumentált. Egyrészt azért, mert a zsidó közösség ekkor volt a legnépesebb, de – több körülmény összejátszása folytán – ekkor élte virágkorát is. S persze arról se feledkezzünk meg, hogy ez a korszak kiváló forrásadottságokkal rendelkezik: a kárpátaljai zsidó sajtó (legyen az jiddis, héber, cseh, magyar vagy ruszin nyelvű) gazdag és sokszínű volt, a csehszlovák politikai élet gazdag levéltári forrásanyaggal rendelkezik, s a vészkorszakot átéltek memoárirodalma is jelentős. Mindennek köszönhetően ebben a részben több „erős” tanulmány olvasható, mint például Komoróczy Szonja Ráhelé a zsidó hitközségek belső viszáljairól, amely talán a legplasztikusabban adja vissza a korabeli kárpátaljai zsidó világ sokrétűségét és összetettségét. Kis Palesztina (Dunaszerdahely) zsidó múltját magam is kutattam, s így

volt valami elképzelésem egy olyan település belső viszonyairól, ahol a zsidóság ha számbeli túlsúllyal nem is bírt, de gazdaságival igen. Ám az a világ, amit a Kis Jeruzsálem (Munkács) esetében a szerző felvázol, Dunaszerdahellyel összevetve is páratlan. Mint ahogy az egyes rabbidinasztiák vetélkedése is.

A vészkorszak eseményeinek leírása nagyrészt a Jad Vasem levéltárosának, Frojimovics Kingának a munkája, aki láthatóan kerülni akarta a megszokott sablonokat, s visszafogott, higgadt, de adatgazdag értékelését adja az eseményeknek. Külön dicséret a szöveg mellé rendelt forrásrészletekért (visszaemlékezések, korabeli sajtócikkek), amelyek nemcsak színesítik a szövegeket, hanem egyben plasztikusabbá is teszik a korabeli eseményekről kialakuló képet.

Az 1945 utáni időszak bemutatásával érezhetően meg kellett küzdeniük a szerzőknek, hiszen a korszak jórészt feldolgozatlan: a kárpátaljai zsidóság a vészkorszak idején jelentősen megfogytakozott, s azóta is napról napra fogy, a korszak forrásai pedig leginkább néhány visszaemlékezésre korlátozódnak. A szovjet, majd pedig a legújabb, ukrán korszaknak szentelt egy-egy tanulmány azonban így is tanulságos olvasmány, s jól jelzi azokat a korlátokat, amelyeket a szovjet típusú rendszer az egykori – többségében – haszid közösség túlélői számára kijelölt.

A kötet utolsó fejezete az Örökség címet viseli, s az egykori kárpátaljai zsidó világ mai lenyomatát vizsgáló tanulmányokat tartalmaz. Számot ad a zsidó temetők sorsáról, a kárpátaljai zsinagógák sajtosságairól, zenéről, irodalomról. Különösen érdekes Vincze Kata Zsófia tanulmánya a holokauszt túlélők nosztalgikus Kárpátalja-képéről, amelyből kiderül, hogy az emlékezők még akkor is egy idealizált zsidó világot rajzolnak elénk, ha

történeteik origójában – érthető módon – a holokauszt áll.

A kötetbe sorolt tanulmányok közt vannak erősebbek és akadnak haloványabbak, s persze vannak személyes kedvencek is. Ilyen például Komoróczy Szonja Ráhel szinte valamennyi írása, Filep Tamás Gusztáv tanulmánya, vagy a kárpátaljai temetőkről szóló rövid, de annál érdekesebb tanulmány. Ha hiányérzetünk támad, az talán abból fakad, hogy némely tanulmány kicsit felszínesre, sőt akár közhelyesre sikerült. Ám a kötetet tovább olvasva rá kellett jönnünk arra, hogy ezek a hiányok nem feltétlenül hiányosságok is egyben, hanem inkább egy gondosan szerkesztett kötet sajátosságai. Ami ugyanis az egyik tanulmányból hiányzik, az a másikban biztosan benne van, hiszen az egyes dolgozatok témája nemegyszer átfedi egymást. Persze anélkül, hogy a könyv ismételné önmagát. S ez feltehetően tudatos szerkesztői munka eredménye.

A könyv bevezetője jogosan jegyzi meg, hogy a közzélekedés a kárpátaljai zsidókat ortodox zsidókként képzelel el, s a szerkesztők ama szándékát is deklarálja, hogy ezt a sematikus képet felülírva a kárpátaljai zsidóság sokféleségét is bemutassa. Talán nem a szerkesztők hibája, hogy a könyvet elolvasva a fenti sematikus kép mégsem oszlik el. Nem is oszthat, hiszen – ha a kárpátaljai zsidó világ színesebb volt is ettől – összességében mégis ez a kép határozta meg. Nem mellékesen, az olvasó figyelmét is óhatatlanul jobban megragadják azok a mozzanatok, amelyek az általunk ismert zsidóság életétől távoli, ortodox (s a vele sok hasonlóságot mutató haszid) zsidóság világát mutatják be.

A *Zsidók Kárpátalján* c. kötet a gazdag tartalom mellett egyben szép és látványos is. S ezt nem csupán az eddig nem

publikált korabeli fotók, nem csupán a QR-kódok segítségével a kötetben elhelyezett videó- és hangfájlok miatt állíthatjuk, a kitűnően megválogatott korabeli szövegek – sajtóból, korabeli tudományos irodalomból, visszaemlékezőktől –, válogatott idézetek is azzá teszik. Olyan könyvet tarthatunk a kezünkben, amely nélkülözhetetlen Kárpátalja és a kárpátaljai zsidóság történetének, jelenének a megértéséhez, de amelyet úgy is lehet olvasni, mint a közép-európai zsidóság világának kalauzát. Azok a mintázatok ugyanis, amelyeket az egyes szerzők felrajzolnak, a legtöbb esetben általánosabb érvényűek, mint hogy csak Kárpátaljára vonatkozhatnának. Olyan kulturális viselkedésmódok rajzolódnak ki, amelyekben még akkor is ráismerhetünk a pesti, makói vagy a dunaszerdahelyi zsidóságra, illetve azok egykori világára, ha ismerjük a kárpátaljai zsidóság speciális helyzetét.

Simon Attila

Lampl Zsuzsanna: A szlovákiai magyarok szociológiája. 1. kötet. Szlovákiai és magyar. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2012, 180 p.

A könyv címe igen nagy ívű tudományos vállalkozást sejtet, és le is szögezhetjük rögtön, hogy a szerző nem okoz csalódást: valóban alapszöveget tart kezében az olvasó. Nem csak a szlovákiai, de általában a Kárpát-medencei magyar kisebbségkutatás meghatározó munkája ez a kötet.

Az elmúlt két évtizedben több társadalomtudományi műhely vívott ki komoly szakmai elismerést az egyes régiókban, elsősorban Romániában-Erdélyben, Szlovákiában-Felvidéken, Ukrajnában-Kárpátalján és Szerbiában-Vajdaságban. Szocio-

lógusok, demográfusok, antropológusok, nyelvészek, történészek gazdagították ismereteinket a magyarlakta régiók bonyolult társadalmi folyamatairól, a magyar nemzeti-kisebbségi identitás összetettségéről és különböző megnyilvánulási formáiról, a többségi és kisebbségi társadalom sokszor nem konfliktusmentes viszonyrendszereiről. A számos kiváló szakmai színvonalú kutatás, illetve elemző tanulmány mellett azonban nem volt ritka az egyenetlen tudományos színvonalú munka sem, melyeket át- meg átszőtt az olykor zavaróan normavezérelt, szubjektív elemeket hordozó, olykor érzelmi motiváltságot tükröző megközelítés, felülírva a szakmaiság, a tudományos alaposág követelményeit, amelynek során bizonyos társadalmi folyamatok – az összehasonlító elemzés és az elvárható „kitekintő elemzés” hiánya miatt – vitatható módon regionális specifikumokként tételeződnek. Jelen kötet azonban a szerencsére egyre inkább szaporodó, a legkényesebb szakmai igényeket is kielégítő munkák sorába illeszkedik, amelyek komoly tudományos alaposággal, szinte a weberi értelemben vett értékmentesség követelményeinek megfelelően veszi górcső alá a szlovákiai magyar társadalom számos alapkérdését.

A könyv négy fejezetre tagolódik, bár valójában három fő részből áll. A „Kiindulópontok” során egyrészt az alapfogalmak, benne a „szlovákiai magyar” tisztázására kerül sor, másrészt a politikai keretek bemutatására. A következő két fejezet formálisan elkülönül ugyan egymástól – „Népszámlálási adatok” és „Kutatási eredmények” –, ám éppen a szerző alapos elemzése mutatja meg, hogy a hivatalos népszámlálásra is éppúgy hipotéziseken és előfeltevéseken alapuló kutatásként kell tekinteni, mint bármely más szociológiai adatfelvételre. A negyedik fejezet

Lampl Zsuzsanna négy, a kérdéskörhöz kapcsolódó tanulmányát tartalmazza.

Ha a könyvre úgy tekintünk, mint a szlovákiai magyarok szociológiájának egyik fontos alapvetésére (és mint ahogy arra maga a szerző is utal a bevezetőben), akkor kétségtelenül az első fejezet tekinthetjük meghatározónak. Jelentősége abban van, hogy az eltérő diszciplínájú társadalomtudományi kutatások számára egységesen tisztázza a legfontosabb alapfogalmakat. Minden empirikus vizsgálat, amely a kisebbségben élő magyarok körében zajlik, első és legfontosabb eldöntendő módszertani problémája, hogy kit tekinthetünk magyarnak. Miután a szerző a fejezet elején megállapítja, hogy minden ilyen esetben az tekinthető magyarnak, „aki magát magyar nemzetiségűnek vallja”, részletes kifejtésre kerülnek a szlovákiai magyarok típusai, elsősorban a Szlovákiához való viszonyukat illetően. A „szlovákiai magyar” sem elvont fogalomként, hanem elsősorban kutatás- módszertani szempontból pragmatikus és letisztult meghatározásként jelenik meg: „Szlovákiában élő, a kutatás során magukat magyar nemzetiségűnek valló, szlovák állampolgárok”. Már ebben a részben ízelítőt kapunk az elemzés rendkívül sokrétű és számos új szempontot magában hordozó megközelítéseiből, a nemzetközi szakirodalom alapos ismeretéről, amelyben különösen az angolszász szerzők elméleteinek ismertetésével és innovatív alkalmazásával találkozhatunk. A logikai sémák árnyalt és világos bemutatása, az alkalmazott szempontrendszereket illusztráló táblázatok igen értékes elemei ennek a résznek.

Az empirikus szociológiai kutatásokhoz elengedhetetlen alapfogalmak részletes tisztázása után a fejezet másik részében a különböző nemzetelméletek bemutatására kerül sor. A számos jól kiválaszt-

tott idézetet tartalmazó alfejezet a nemzeti kisebbségeket érintő folyamatokat alapvetően Rogers Brubaker amerikai szerző elméletére alapozva vázolja fel, akire azért is tekint megkülönböztetett figyelemmel a szerző, mert álláspontja szerint képes a hagyományos esszencialista-konstruktivista szembenállást meghaladó keretek között értelmezni nemcsak a nemzet, hanem ezzel összefüggésben a nemzeti kisebbséget és annak aktuális helyzetének jellemzőit is. Brubaker mindezeket a folyamatokat egy hármass viszonyrendszerként írja le, amelyben a nemzeti kisebbség, a nemzetiesítő állam és az anyaország dinamikus alapállások interakciójában tétéleződik újra és újra.

Igen értékes része a fejezetnek a szlovákiai és magyarországi alkotmány vonatkozó elemeinek lényegre törő bemutatása, továbbá a meghatározó szlovákiai magyar politikai szervezetek által elfogadott alapidokumentum, az ún. szlovákiai magyar kisebbségi minimum precíz ismertetése. A fejezet végén ugyanakkor a szerző – némiképp hátrahagyva az addigi tárgyilagos elemzői-kutatói attitűdöt – jelzi személyes meggyőződését abban a tekintetben, hogy a nemzeti kisebbség vállalása sohasem teljesen izolált egyéni döntés, hanem társadalmi súlyú identitás meghatározás. Az alapfogalmakat tisztázó fejezet utolsó mondata így szimbolikusan a szlovákiai magyar népszámlálási kampány jelmondatával zárul: „Mindenki számít!”

Azért említettük fentebb, hogy a kötet második fejezete lehetne akár a harmadik, a kutatási eredményeket bemutató fejezet első része is, mert a népszámlálási adatokra a szerző nem egyszerűen úgy tekint, mint a „puha” szociológiai mutatók háttérében tornyosuló, sziklaszilárdságú adatokat rejtő egzakt adatsorokra, hanem magát a hivatalos népesség-össze-

írást is egyfajta hipotéziseken, módszer-tani előfeltevéseken nyugvó, olykor vitatható megoldásokat alkalmazó adatgyűjtésnek, kutatásnak tekinti. Ez azonban nem jelenti azt, hogy beállna ő is a népszámlálási adatokat univerzális kritika alá vevők, annak a nemzeti kisebbségekre vonatkozó adatsorait ignorálók táborába. Igaz, megtaláljuk itt a 2011. évi hivatalos adatgyűjtés módszertani problémáira utaló fejtegetéseit is, ám sokkal nagyobb hangsúlyt kap az országos központi felmérés során nyert adatok részletes elemzése és a magyar nemzeti kisebbségre vonatkozó tanulságok levonása. Sőt, a részletes táblázatok közlése és az adatsorok elemző-értő bemutatása különösen fontos elemét, mintegy „megalapozó felvezetését” képezi a következő fejezetnek. Az állampolgárságra és a nemzetiségekre vonatkozó kérdésekre kapott válaszok megoszlásai, illetve a történeti adatsorok ismertetése után igen részletes és érdekes statisztikákat olvashatunk, különösen a nyelvhasználatra vonatkozóan. Ez utóbbiak plasztikusan szemléltetik a szlovákiai magyarság kerületi és járási tagozódását is.

A „Kutatási eredmények” című fejezet tekinthető úgy is, mint a szlovákiai magyarság szociodemográfiai jellemzőinek részletes, sokoldalú leírása néhány nagyléptékű empirikus szociológiai adatfelvételre alapozva. A fejezet bevallottan is a népszámlálási adatok árnyalására vállalkozik, azonban sokkal több annál, mint ahogy a szerző szerényen sejtetni engedni a bevezetőben: nem pusztán más kutatások „háttéréül szolgáló” adatsorok felvázolásáról, hanem az adott tárgykörben alapos és árnyalt, sokoldalú megközelítéseket alkalmazó vizsgálatok eredményeinek ismertetéséről beszélhetünk. Megjegyezzük azonban, hogy talán hasznos lett volna legalább egy részletes lábjegyzet

erejéig a szóban forgó vizsgálatok pontos mintavételi eljárását, illetve egyéb legfontosabb paramétereit ismertetni.

A nemzetiség és származás alapvető összefüggéseinek ismertetésekor a problémát jól fókuszáló adatsorok elemzését olvashatjuk, melyben külön kiemelésre kerülnek a származás és a nemzetiségi identitás, illetve a családi viszonyok (pl. vegyes házasságok) összefüggései. A trend, amit leír, nyilvánvaló az adatokból: „A magyar tannyelvű alapiskola látogatása eddigi kutatásaink szerint közvetlenül és közvetve is hozzájárul a magyar identitás fenntartásához és a magyar nyelvhasználat elmélyítéséhez.” A családi viszonyok, a házaspárok nemzetisége alapvetően meghatározza azt, hogy gyermekeiket magyar vagy szlovák alapiskolába járatják a szülők. Lampl Zsuzsanna utal arra, hogy a tervezett következő kötetben kívánja majd részletesen elemezni az iskolaválasztás indokait, ám ennek ellenére már a jelen kötetnek az ebben a problémakörben tett megállapításai is igen tanulságosak, amelynek során feltűnő, hogy az érvelések mennyire kidolgozottak és gazdagon illusztráltak adatokkal. Ez valószínűleg nem véletlen, hisz egyrészt a szlovákiai magyar kisebbségkutatásnak, de az ő munkásságának és érdeklődési körének is meghatározó eleme ennek a problémának a tárgyalása. Meggyőző erővel érvel amellett, hogy az iskolaválasztás (magyar vagy szlovák alapiskola) milyen nagymértékben meghatározza a magyar nemzeti identitás erősödését vagy gyengülését.

„A szlovákiai magyarok közösségi etnonimuma” című alfejezetben érzékletesen bomlik ki az az összetett önleírás, amelyben a szlovákiai magyarok magukat meghatározzák. Láthatjuk, hogy a „magyar”, a „szlovákiai magyar” és a „felvidéki magyar” megjelölés egyaránt elterjedt és

külön-külön élő meghatározás a személyes lekérdezéses felmérések vagy éppen mélyinterjú vizsgálatok során. Az összehasonlító Kárpát-medencei vizsgálatok eredményeiből (pl. Mozaik 2001. kutatás) az is egyértelműen kimutatható, hogy a szlovákiai magyar nemzetiségű lakosság esetében tapasztalható a legkevésbé a regionális kötődés kifejeződése (pl. „felvidéki” vagy „csallóközi magyar”) és más magyarlakta régiókhoz (Erdély, Kárpátalja, Vajdaság) képest inkább jellemző az általános „magyarnak vallom magam” válasz. Előfordul, sőt, a legújabb kutatási eredmények ismeretében egyre gyakoribb azonban akár elsődleges, akár másodlagos leírásként a „szlovákiai magyar” megfogalmazás is. A kép markánsan árnyalódik tovább: az általános magyarsághoz való önbesorolás mellett hangsúlyosan jelen van egyúttal a szlovákiai magyar identitás is. A többes, vagyis a „szlovák is vagyok meg magyar is vagyok” típusú nemzeti identitás azonban egyáltalán nem jellemző, állapítja meg a szerző, határozottan elutasítva egyúttal a népszámlálásnak azt a gyakori kritikáját, miszerint az nem adott lehetőséget a kettős nemzetiségi identitás kifejezésére azzal, hogy a kérdezettek csak egy nemzetiséghez tartozónak vallhatták magukat.

A nemzeti hovatartozást, az egyéni identitásdefiníciót meghatározó szempontok taglalása is sok-sok kutatási eredmény ismertetésével történik. A fentiek fényében nem meglepő, hogy ebben az összefüggésben is kiemelkedik az iskolaválasztás mint determináló tényező. Az oktatási-kulturális vonatkozások, mint a magyarsághoz való tartozás, illetve a magyar identitás meghatározó szempontjai, a „Magyarságkritériumok” cím alatt tárgyalta alfejezetnek is fontos elemeit képezik. A szlovákiai magyarok nemzeti hovatartozásának elsődleges meghatáro-

zója – állapítja meg a szerző – az anyanyelv és a kultúra. Ez a két szempont mind az önmeghatározás, mind a másokkal szemben támasztott kritériumok esetében hasonlóan jelentkezik.

A kötet Melléklet című, záró fejezetében a szerző néhány válogatott írása olvasható. Ezek tematikájukban részben a szlovákiai magyarok szociológiájának korábban vázolt fókuszpontjai köré szerveződnek, de egy nagyon fontos új elemmel is tárgyják az értelmezési horizontot: a települések nemzetiségi összetételének és a lakóhelyi mobilitásnak, illetve a nemzeti identitásnak az összefüggéseivel. Ezzel elérkeztünk a kisebbségkutatás újabb alapvető témaköréhez, a szórványban és a tömbmagyarságban való nemzeti identitás megőrzés gyökeresen eltérő perspektívájához. Egy fontos és eddig kevésbé kutatott szemponttal tovább bővül itt a vizsgálandó jelenségek köre, mégpedig a szub- és dezurbanizációnak az asszimilációra és a nemzeti identitás megőrzésére gyakorolt közvetlen és közvetett hatásával. A Pozsonyból a környező falvakba, kisvárosokba kiköltözők motivációja, társadalmi összetétele és lakóhelyi integrációja rendkívül alapos és izgalmas elemzésének a végén fogalmazódik meg a kérdés: milyen szerepe van a szlovák migráció növekedésének a magyarok identitásvesztésében? A kérdés szinte költői, de ugyanakkor kijelöli a jövő egyik lehetséges és szükséges kutatási irányát is.

A Lampl Zsuzsa által a kötetben bemutatott kutatások jelentős része a somorjai Fórum Kisebbségkutató Intézethez kötődik, amelynek ő kezdettől meghatározó résztvevője, az empirikus szociológiai vizsgálatok vezetője volt. A Melléklet első írása a szerző és az intézet szoros kapcsolatáról szól, áttekintést adva a legjelentősebb szlovákiai magyar – és nem csak magyar – kisebbségkutató műhely

másfél évtizedes idevonatkozó kutatásairól. A könyv végén alapos bibliográfia olvasható a kapcsolódó szlovákiai magyar és szlovák, illetve a nemzetközi szakirodalomról.

Összességében elmondható, hogy a kötet igen magas szakmai színvonalon teljesíti azokat az elvárásokat, amelyeket a témaválasztással és a tematikai tagoltságával éppen maga kelt az érdeklődő szakmai közönségből. Nem kétséges, hogy a szlovákiai magyarok szociológiájának átfogó munkája, valódi alapműve született meg Lampl Zsuzsanna tollából. Sőt, igencsak bizakodóak lehetünk, hiszen az első kötetet biztosan követi majd egy második is...

Fábri István

Hrbáček-Noszek Magdaléna: Regionális tudat az iskolában. Regionális értékeink és az átörökítés. Ekecs, AB-ART, 2011, 150 p.

A kisebbségi létnek nem az egyik, hanem a legfontosabb alapkőve a kulturális reprodukció. A nemzedékeken átívelő nyelv- és kultúraátadás nélkül a kisebbségi közösség ugyan nem „szűnik meg” (hisz képviselői tovább élnek egy másik nyelv és kultúra körében), a számbeli kisebbségben lévők azonban sikeres kulturális reprodukció nélkül elveszítik saját arcukat és beolvadnak a többségbe.

Regionális tudat az iskolában – Regionális értékeink és az átörökítés c. könyvében Hrbáček-Noszek Magdaléna a kisebbségi lét legfontosabb kérdéséhez nyúlt hozzá. Adós maradt ugyan azzal a legfontosabb válasszal, hogy a regionális tudatnak mekkora szerepe van a kulturális átörökítés egész folyamatához képest, azt azonban hitelt érdemlően igazolja,

hogyan a regionális tudat ennek a folyamatnak fontos összetevője. Olyan fontos tényezője, amely a szlovákiai magyar közegben – és ez szerintem a szerző egyik legbátrabb meglátása – sajnálatosan leszűkül: „Leggyakrabban a helyismeret és a népi kultúra szellemi és tárgyi értékeinek bemutatásában jelenik meg hangsúlyosabban a tanításban.” (133. p.) Nagy kár ebben a tekintetben, hogy nincsenek szlovák összevethető adatok; noha bizonyos tanári interjúkból tudjuk, hogy a regionalizmus sok szlovák pedagógus számára is fontos, egyebek mellett a történelemtanításban.

E könyv nagy erőnye, hogy tudományosan komolyan veendő és módszertanilag hiteles módon írja le, elemzi és értelmezi két jelenség: a kulturális reprodukció és a regionális tudat közti pontosabb kapcsolatot. Körüljárja a globális kultúra és a regionalizmus fogalmait, egyebek mellett kitérve a regionális irodalomnak és a regionális történelemnek a kulturális átörökítésben betöltött szerepére is. Hrbáček-Noszek Magdaléna könyve természetesen nem tud mindenre magyarázatot adni, de jó hír, hogy kutatása szervesen beilleszkedik abba a sorba (többek között a Nyitrán és a Selye J. Egyetem Tanárképző Karának szociológiai és történelemtanszékein Lampl Zsuzsa, Gyurgyík László, Szarka László és mások által folytatott kutatások közé), amely minden elméleti megalapozottsága mellett egy igen gyakorlati problémát tart szem előtt: Hogyan lehet biztosítani a magyarok fennmaradását Szlovákiában?

Nagyon egyszerűen fogalmazva meg a problémát, és leszűkítve azt az iskola közegére, a kérdés az (nemcsak a történelemtankönyvekkel, hanem minden Szlovákiában kiadott tankönyv kapcsán), hogy benne vagyunk-e, szereplünk-e bennük a magunk regionális sajátosságaival

együtt. Ráadásul amellet, hogy a gyerekeink végre megérezzék a „mi is benne vagyunk a tankönyvben” inkluzivitását, a tartalmi és a módszertani regionális elemek jelenléte színesebbé, gazdagabbá tehetné az egész iskolarendszerünket. Mindez természetesen nemcsak a Szlovákiában élő magyarokra kellene, hogy igaz legyen, hanem az ország bármely jól azonosítható régiójára.

A könyv egy bő fejezetet szentel tankönyvi elemzéseknek, végigtekintve azokon az iskolai tantárgyakon, amelyeknél nyomtatékkal szóba kerülhet a regionális értékek tanítása. Az irodalmon és a honismereten kívül a szerző figyelme kiterjed a zenére és a képzőművészetre is, és nagyon jó, hogy szűken bár, de összegzi az eddig ismert „úttörő munkákat”, mint pl. a Pék László-féle Galánta és környékét, a Győző Andrea vezette munkacsoportnak a komáromi Eötvös utcai és a búcsi alapiskolához kapcsolódó munkálatát segédtankönyvét, valamint a szerző saját nagymácsédi tapasztalatait. A regionális értékeknek a tanításba való bevonására már több szép példát ismerünk (alighanem több is van, csak még nem hallottunk róluk), a stratégiai célok és a módszertani eszközök azonban szerintem távol vannak a kielégítőtől. Hrbáček-Noszek Magdaléna könyve jó elméleti alapot nyújt e terület fejlesztéséhez.

A szerző elemzései körébe bevonta a történelemtankönyveket is, amelyekkel kapcsolatban látni kell, hogy jelenleg két ellentétes trend harcol: a regionális történelem iránti (helyi) igény, és az úgynevezett nagy nemzeti narratívák (államnemzeti) szorgalmazása. Szlovákiában e két tendencia szembenállása, ütközése azon mérhető le, hogy a központi oktatásirányítás alig-alig nyújt hozzá hivatalos keretet (legalábbis a történelemtanításban), a (centralizált) tankönyvek pedig lényegé-

ben egyáltalán nem tudnak teret biztosítani a helyi-regionális igényeknek. Ezt egyébként jól alátámasztja a könyv 6. diagramja (67. p.), amelyből megtudjuk, hogy a megkérdezett pedagógusok túlnyomó része szerint a tankönyvekben „a regionális tematikák” csak „elvéve” jelennek meg. Miközben figyelemre méltó, hogy a megkérdezett tanulók milyen nagy mértékben tartják fontosnak mind a regionális nevelést (4. diagram, 63. p.), mind a helytörténet oktatását (5. diagram, 65. p.), aközben az a jó hír, hogy a történelemből 2014-ben életbe lépő új állami művelődési program Szlovákia történetében első alkalommal fog reálisan teret nyújtani mind alap-, mind középfokon arra, hogy a regionális tartalmak békésen beépüljenek a tanulmányi programokba, mint az állami művelődési program szerves kiegészítői.

Éppen azért, mert módszeres kutatáson alapul, lehetséges vitatni Hrbáček-Noszek Magdaléna témakifejtésének egy-egy elemét. Közéjük tartozónak vélem a magyarságtudathoz kapcsolt, a klasszikus irodalmi alkotásokkal és a magyar nemzeti szimbólumokkal kapcsolatos viszonyulási kérdőíves felméréseket (58–60. p.), vagy annak felmérését, hogy egy adott földrajzi régiót a respondensek mennyire érznek „közelinek” vagy „távolinak” (61–62. p.). Ezek a roppant szubjektív és rávezető megközelítések (amelyek rendre felbukkannak egy-egy témával foglalkozó szakdolgozatban is) szerintem a probléma elemi szintjén maradnak, mert nem sokat mondanak sem a tényleges kulturális kötődésekről az iskolában, sem a kulturális átörökítés regionális tendenciáiról.

Azt, hogy a szerző miért kerüli meg annak a taglalását, hogy egyes szlovákiai magyar ifjúsági csoportok miért tagadják meg protest módon saját regionális iden-

titásukat, nem kérem számon. Azt pedig, hogy egy tudományos kutatás képes lenne érdemben befolyásolni a szélesebb szlovákiai magyar diskurzust (lásd a fogalmak zűrzavarát mostanában pl. a „felvidéki” vagy a „szlovmagyar vírussal fertőzöttek” kapcsán), teljes naivitás volna feltételezni. Azt viszont gondolom, hogy jól beleillett volna a könyvbe pl. annak a végiggondolása, hogyan viszonyul egymáshoz a kulturális centrum és a periféria az oktatás szintjén, hogyan hat ki a központ a kulturális peremterületekre, s hogy mennyire igényli egyáltalán a centrum a kulturális periféria utánpótlását. Azaz milyen esélyei vannak a perifériának vagy régióknak a mindig és mindenütt arrogáns kulturális-oktatási centrumokkal szemben. Szerintem a mai nyitott kulturális térben ezek a vizsgálatot igénylő legfőbb kérdések, amelyek ránk várnak, mivel ezeket az anyaországbeli kutatók szinte egyáltalán nem vizsgálják.

Vajda Barnabás

Vörös Ferenc: Mutatvány az 1720-as országos összeírás névföldrajzából. Szombathely, Savaria University Press, 2013, 217 p.

Vörös Ferenc már másfél évtizede foglalkozik a *Mai magyar családnévátlasz* létrehozásával. E munka egyik állomása a 2013-ban megjelent *Mutatvány az 1720-as országos összeírás névföldrajzából* című könyve. Ahogy a címből is kiderül, elsősorban az 1720-as országos népszámlálást vette alapul, melyet a 2009-es korpusssal vet össze. A szerző többször is hangsúlyozza, hogy nemcsak a területi korlátok miatt nem törekszik teljességre, hanem elsősorban azért, mivel a két adatbázis összehasonlításában még csak

a kezdeti lépéseket tette meg. Ez alatt azt érti, hogy csak a családnevek rendszerével foglalkozik (a keresztnéveket nem vonta be a vizsgálódásába, azokkal egy 2013 őszén megjelenő monográfiájában foglalkozik), azon belül is csak a leggyakoribb neveket sorolja fel és vizsgálja alakváltozataikat.

Szerkezetét tekintve a könyv hét fejezetre oszlik, melyet két nagyobb részre oszthatunk: az általános kérdésekkel foglalkozó részre (az első fejezettől a negyedik fejezet harmadik alfejezetéig) és a gyakorlati részre, mely a negyedik fejezet harmadik alfejezetétől a befejezésig tart. Az első rész olyan általános kérdésekkel foglalkozik, mint az 1720-as népösszeírás, a történeti háttér, a család- és keresztnévek fogalma és nyelvföldrajza. A második rész az egyes családnevek gyakorisági listája mellett a leggyakoribb családnevek (*Kovács, Szabó, Nagy, Tót*) eredetét, változatát és nyelvföldrajzát taglalja.

A szerző nagy figyelmet fordít az adatok térképeken történő ábrázolására. Egy külön fejezetben foglalkozik is az adatbázisok építésével és az adatok térbeli elrendezésével. Említést tesz a korábbi eljárásokról és az eddig használt programokról. Bár a számítógépes programok megkönnyítik a térképkészítők munkáját, Vörös tapasztalata szerint így is sok előkészítő munkára és rendszerezésre van szükség ahhoz, hogy az adatokat végül a térképeken a megfelelő módon lehessen ábrázolni.

A munka áttekinthetőségét elősegítendő a szerző az egyes fejezeteken belül pontokra, illetve alpontokra tagolja a tárgyalandó témát. A fejezeteket rövid összefoglalóval és összegzéssel zárja, melyben megmagyarázza az esetleges homályos részeket és igyekszik megkönnyíteni az adatok értelmezését.

Az anyag vizuális feldolgozását a táblázatok mellett a térképek is elősegítik,

melyeken a nevek térbeli gyakorisága is jól kivehető. Az adatok térképen való ábrázolásával Vörös Ferenc is sokat foglalkozik, mivel az 1720-as adatokat nem a korabeli közigazgatási rendszernek megfelelő térképeken, hanem az 1910-es megyebeosztású térképekre vetítette rá. A leggyakoribb családnevek területi eloszlását az egész történelmi Magyarországra, valamint az 1920 után keletkező egyes utódállamokra is kivetíti. Az adatok nem teljesek, mivel a korabeli összeírás nem terjedt ki az egész népességre, csak a lakosság egy bizonyos szegmensére. Az adatok döntő többsége a mai Magyarország (38,02%) és Szlovákia területéről származik (36,86%). A többi utódállamból lényegesen kisebb mennyiségű adat áll csak rendelkezésre, ezt Vörös azzal magyarázza, hogy „a korabeli összeírás ugyan megyénként történt, de nem minden régióban. Ez részben a közigazgatási beosztás későbbi módosításával hozható összefüggésbe, részben pedig a török kiűzése utáni térségi politikai viszonyokkal” (41. p.).

A mű jelentős részét a négy leggyakoribb családnév, valamint a magyar és a szláv asszonyképzős nevek taglalása teszi ki. A leggyakoribb családnevek mindegyikénél először az etimológiai hátteret tisztázza a szerző. Megpróbálja feloldani a feszültséget az egyes nézetek és a lehetséges származtatási lehetőségek között (elsősorban a Kovács családnév esetében), majd közli a korpusz alapján előforduló alakváltozatait. A neveket megyei lebontásban ábrázolja a térképeken, és az egyes megyékre vonatkozó részarányukat is feltünteti táblázatokban.

Az asszonyképzős neveknél elsősorban a relictákat (elhagyott, elvált) vizsgálta az 1720-as korpuszban. Itt elsősorban az *-ička* és a *-ka* képzős családnevek előfordulásával foglalkozik. Ahogy a munkában is olvashatjuk, nem mindig egyértel-

mű, hogy az említett képzők nőkre utalnak, mivel a korpuszban nagyobb számban olyan családnevek fordulnak elő, melyekben az említett képzős neveket férfiutónevek követik. Ennek okát az összeírás lebonyolításával magyarázza, miszerint az összeírók nem járták végig az egész települést, hanem bizonyos előjárók segítségével végezték az összeírást. Ők pedig a helyi szokásoknak megfelelően az elhunyt férj nevét diktálták be, s ehhez rendelték hozzá a képzőket, valamint az összeírásban fellelhető R (relicta) rövidítést. Vörös külön kitér a korpuszban előforduló -ova birtokos képzős nevekre, melyek a szláv lakosság körében elterjed-

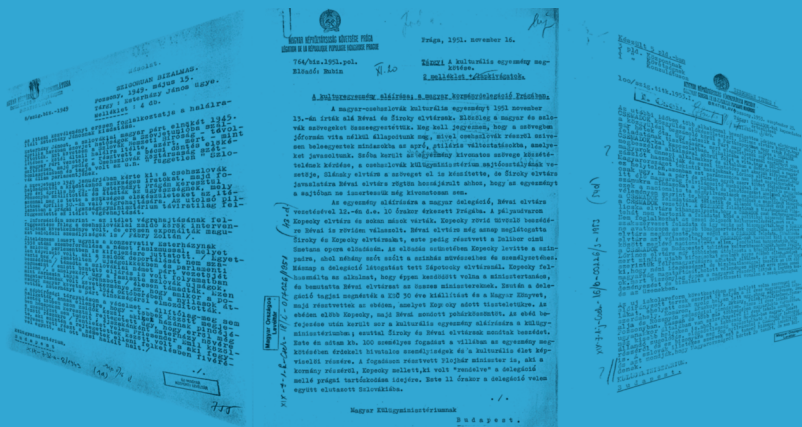
tek (mind a mai napig). A magyar nyelvre jellemző -né képzős asszonynevek a vizsgált időszakban kezdtek divatba jönni a magyar névhasználatban.

Vörös Ferenc munkáját nemcsak a névtanosoknak, hanem más szakterület kutatóinak is ajánlja (nyelvtörténészek, történészek, kontaktológusok, néprajzosok stb.). Ez a mű stílusával és nyelvezetével betekintést enged a nyelvföldrajz és a névtan világába a laikusoknak számára is, emellett egy olyan hiánypótló munka egyik állomása lehet, melynek végeredménye a *Mai magyar családnévátlasz*.

Török Tamás

IRATOK A CSEHSZLOVÁKIAI MAGYARSÁG 1948-1956 KÖZÖTTI TÖRTÉNETÉHEZ II

Szerkesztette
Popély Árpád

FONTES HISTORIAE HUNGARORUM 3

Fórum Kisebbségkutató Intézet

Számunk szerzői

Botos János (1947)

történész, egyetemi oktató (Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány, Budapest; Országos Rabbiképző-Zsidó Egyetem Doktori Iskola, Budapest, Magyarország)

Fábri István (1968)

szociológus (JELTÁRS Jelenkor Társadalomkutató Műhely, Budapest, Magyarország)

Martina Fiamová (1977)

történész (Szlovák Tudományos Akadémia, Történettudományi Intézet, Pozsony, Szlovákia)

Katarína Hradská (1956)

történész (Szlovák Tudományos Akadémia, Történettudományi Intézet, Pozsony, Szlovákia)

Eduard Nižňanský (1955)

történész (Comenius Egyetem, Pozsony, Szlovákia)

Simon Attila (1966)

történész (Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja; Selye János Egyetem, Komárom, Szlovákia)

Szarka László (1953)

történész (Selye János Egyetem, Komárom, Szlovákia; Eszterházy Károly Főiskola, Eger, Magyarország)

Szita Szabolcs (1945)

történész, egyetemi tanár (Nyugat-magyarországi Egyetem, Sopron, Magyarország)

Török Tamás (1976)

nyelvész (Selye János Egyetem, Komárom, Szlovákia)

Vajda Barnabás (1970)

történész (Selye János Egyetem, Komárom, Szlovákia)

Veres Erika (1986)

doktorandusz (Istanbul Üniversitesi, Isztambul, Törökország)

Virt László (1954)

szociológus, katolikus hittantanár (Lázi, Magyarország)